

1

КИЇВ-1984

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Ідейно-політичне загартування керівних кадрів
- Значення радянської преси для вивчення періоду розвинутого соціалізму.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 1 (274)

СІЧЕНЬ

1984

КНІВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Грущенко І. П. Ідейно-політичне загартування керівних кадрів 5

* * *

Іщенко М. Г. Значення радянської преси для вивчення періоду розвинутого соціалізму 15

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

Парішов М. П. (Донецьк). Діяльність парторганізацій України по підготовці і вихованню журналістських кадрів 27

Великолуг В. І. (Полтава). Соціалістичне змагання виробничих колективів братніх республік СРСР (1966—1970 рр.) 34

*До 40-річчя видатних перемог радянських військ
у Великій Вітчизняній війні*

Григорович Д. П. З історії розгрому фашистських військ під Ленінградом і Новгородом 38

Лемещук М. М. Увічнення в пам'ятниках Корсунь-Шевченківської битви 47

Бахмут А. І. (Корсунь-Шевченківський). Науково-дослідна і військово-патріотична діяльність Музею історії Корсунь-Шевченківської битви 53

З історії дружби народів

Демиденко Т. П. (Полтава). Деякі питання українсько-білоруського культурного співробітництва (1971—1975 рр.) 58

Бачинський А. Д. (Одеса). Братерська допомога народів СРСР у здійсненні соціалістичних перетворень на придунайських землях Радянської України (1944 — початок 50-х років) 64

Питання історичного краєзнавства

Савчук В. О. (Кам'янець-Подільський). Рух червоних слідопитів в Українській РСР у 1965—1975 рр. 71

* * *

Велігодський В. М. (<i>Чернігів</i>). Діяльність Компартії України по зміцненню матеріально-технічної бази колгоспного виробництва (1933—1937 рр.)	78
Гуржій О. І. До питання про феодальну ренту і повинності на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст.	84

Трибуна Молодого Автора

Анісімов Б. В. Діяльність партійних організацій по зміцненню виробничих зв'язків між підприємствами РРФСР та УРСР (1933—1941 рр.)	93
Зінченко А. Л. (<i>Вінниця</i>). Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.	98
Чернявський Л. С. (<i>Харків</i>). Боротьба Профінтерну проти реформізму в профспілковому русі колоніальних і залежних країн Сходу (1924—1929 рр.)	105

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Горбань Ю. А. Ленінський план побудови соціалізму в СРСР	114
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Лисенко М. М. Про формування на уроках історії марксистсько-ленінського світогляду у старшокласників	121
--	-----

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Мицнк Ю. А. (<i>Дніпропетровськ</i>). Невідомий лист Тимофія Хмельницького	128
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Польовий Л. П. 50-річчя XVII з'їзду ВКП(б)	132
Стоян П. К. 60-річчя першої Конституції СРСР	137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Чирко В. А., Траф'як М. В. (<i>Тернопіль</i>). В. А. Замлинський, В. Е. Мельниченко, В. Ф. Панибудьласка. Ленінська політика інтернаціоналізма	140
Лихолат А. В., Маковійчук І. М. КПРС — організатор братерського співробітництва народів СРСР	141
Захаров І. З. (<i>Ленінград</i>), Маїл В. М. (<i>Іваново</i>). Х. Х. Камалов. Морская пехота в боях за Родину	143
Єлесін Ю. І. В. Н. Давидич. Життя своєю не щадя	144
Сарбей В. Г., Лавров Ю. П., Полухіна О. М. Робочий клас в першій російській революції 1905—1907 гг.; Робочий клас Росії, 1907 — февраль 1917 г.; Робочий клас Росії от зародження до начала XX в.	145
Кравець М. М. (<i>Вінниця</i>). М. Г. Кукурудзяк. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX — на початку XX століття	149
Пірко В. О. (<i>Донецьк</i>). Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст.—1861 р.	150
Ісаєвич Я. Д. (<i>Львів</i>). Л. В. Власова. Молдавсько-польське політичне зв'язи в останній чверті XVII — началі XVIII в.	151

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1983 р.)	152
---	-----

ЛІСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Соколов В. М. (<i>Одеса</i>). Про уточнення документальних даних	157
--	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Мітряєва С. І. (<i>Ужгород</i>). Радянсько-чехословацький науковий семінар «Дружні зв'язки трудящих Закарпаття і Східної Словаччини: історія і сучасність»	159
Терент'єва Н. О. XIV засідання Комісії істориків СРСР і ЧСРСР	159
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації М. Р. Плющем	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Грущенко И. П. Идеино-политическая закалка руководящих кадров 5
* * *
Ищенко Н. Г. Значение советской прессы для изучения периода развитого социализма 15

СООБЩЕНИЯ

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

- Паринов М. П. (*Донецк*). Деятельность парторганизаций Украины по подготовке и воспитанию журналистских кадров 27
Великолуг В. И. (*Полтава*). Социалистическое соревнование производственных коллективов братских республик СССР (1966—1970 гг.). 34

К 40-летию выдающихся побед советских войск в Великой Отечественной войне

- Григорович Д. П. Из истории разгрома фашистских войск под Ленинградом и Новгородом 38
Лемещук Н. М. Увековечение в памятниках Корсунь-Шевченковской битвы 47
Бахмут А. И. (*Корсунь-Шевченковский*). Научно-исследовательская и военно-патриотическая деятельность Музея истории Корсунь-Шевченковской битвы 53

Из истории дружбы народов

- Демиденко Т. П. (*Полтава*). Некоторые вопросы украинско-белорусского культурного сотрудничества (1971—1975 гг.) 58
Бачинский А. Д. (*Одесса*). Братская помощь народов СССР в осуществлении социалистических преобразований на придунайских землях Советской Украины (1944 — начало 50-х годов) 64

Вопросы исторического краеведения

- Савчук В. А. (*Каменец-Подольский*). Движение красных следопытов в Украинской ССР в 1965—1975 гг. 71
* * *

- Велигодский В. М. (*Чернигов*). Деятельность Компартии Украины по укреплению материально-технической базы колхозного производства (1933—1937 гг.) 78
Гуржий А. И. К вопросу о феодальной ренте и повинностях на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. 84

Трибуна молодого автора

- Анисимов Б. В. Деятельность партийных организаций по укреплению производственных связей между предприятиями РСФСР и УССР (1933—1941 гг.) 93
Зинченко А. Л. (*Винница*). Католические и униатские епископские поместья на Правобережной Украине в конце XVIII в. 98
Чернявский Л. С. (*Харьков*). Борьба Профинтерна против реформизма в профсоюзном движении колониальных и зависимых стран Востока (1924—1929 гг.) 105

**В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ
МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

- Горбань Ю. А. Ленинский план построения социализма в СССР 114

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Лысенко Н. Н. О формировании на уроках истории марксистско-ленинского мировоззрения у старшеклассников 121

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Мыцик Ю. А. (*Днепропетровск*). Неизвестное письмо Тимофея Хмельницкого 128

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Полевой Л. П. 50-летие XVII съезда ВКП(б) . . .	132
Стоян Ф. К. 60-летие первой Конституции СССР . . .	137

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Чирко В. А., Трафяк М. В. (<i>Тернополь</i>), В. А. Замлинский, В. Е. Мельниченко, В. Ф. Панибудьласка. Ленинская политика интернационализма . . .	140
Лихолат А. В., Маковийчук И. М. КПРС — організатор братерського співробітництва народів СРСР . . .	141
Захаров И. З. (<i>Ленинград</i>), Майн В. Н. (<i>Иваново</i>). Х. Х. Камалов. Морская пехота в боях за Родину . . .	143
Елесин Ю. И. В. Н. Давидич. Жизни своей не щадя.	144
Сарбей В. Г., Лавров Ю. П., Полухина О. Н. Рабочий класс в первой российской революции 1905—1907 гг.; Рабочий класс России, 1907—февраль 1917 гг.; Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. . .	145
Кравец Н. Н. (<i>Винница</i>). М. Г. Кукурудзяк. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX—на початку XX століття . . .	149
Пирко В. А. (<i>Донецк</i>). Зарождение рабочего класса на Украине. Середина XVIII ст.—1861 р.	150
Исаевич Я. Д. (<i>Львов</i>). Л. В. Власова. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII—начале XVIII в.	151

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1983 г.)	152
--	-----

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Соколов В. Н. (<i>Одесса</i>). Об уточнении документальных данных	157
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Митряева С. И. (<i>Ужгород</i>). Советско-чехословацкий научный семинар «Дружественные связи трудящихся Закарпатья и Восточной Словакии: история и современность»	159
Терентьева Н. А. XIV заседание Комиссии историков СССР и ЧССР	159
Пинчук Ю. А. Защита докторской диссертации Н. Р. Плющом	160

XXVI з'їзд КПРС, Актуальні проблеми комуністичного будівництва

І. П. ГРУЩЕНКО,
ректор ВПШ при ЦК Компартії України

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗАГАРТУВАННЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ

Одним з історичних завоювань і однією з переваг розвинутого соціалістичного суспільства є те, що в ньому виховання людини вперше у світовій практиці поставлене на строго наукову основу, на міцний фундамент марксистсько-ленінської теорії. Це зумовлено самою природою нашого суспільства, в якому ідеологічна діяльність партії виступає як важлива умова побудови комунізму.

КПРС розглядає ідейно-політичне загартування трудящих як необхідну умову будівництва нового ладу, успішної протидії ідеологічній агресії імперіалізму. «Розвинення свідомості мас,— підкреслював В. І. Ленін.— лишається, як і завжди, базою і головним змістом всієї нашої роботи»¹. Її серцевиною є формування у радянських людей наукового світогляду, виховання беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, любові до соціалістичної Вітчизни, почуття пролетарського інтернаціоналізму.

Рішення XXVI з'їзду КПРС, червневого (1983 р.) Пленуму, програмна промова на ньому Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР товариша Ю. В. Андропова, доповідь члена Політбюро, секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненко переконливо засвідчили зрослу увагу партії до ідеологічної роботи та її дальшого поліпшення на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Рівень ідеологічної роботи, її вдосконалення великою мірою залежать від участі в ній керівних партійних, радянських і господарських кадрів. У той же час ідеологічна робота відіграє вирішальну роль в їх ідейно-політичному загартуванні. В нинішніх умовах, щоб бути на чолі мас, вести за собою людей, керівнику треба багато знати і вміти, мати необхідні політичні, ділові й моральні якості. А вони набуваються під впливом ідейно-політичного виховання, у процесі практики комуністичного будівництва.

З усієї сукупності якостей керівника партія завжди на перший план ставить комуністичну ідейність, яка являє собою міцний сплав знань, переконань і практичної дії, його глибоку віру в торжество справи Леніна. В цьому — основа, фундамент активної життєвої позиції, високих моральних якостей керівного працівника. Як політичний діяч він при розв'язанні кожного завдання повинен виходити з корінних інтересів партії і народу, враховувати всі можливі наслідки своїх рішень, завжди бачити кінцеву мету й наполегливо добиватися її досягнення.

Висока ідейна переконаність керівників є надійним заслоном проти проявів відомчої обмеженості й місництва, егоїзму, моральної роз-

¹ Ленін В. І. Уроки московського повстання.— Повне зібр. творів, т. 13, с. 352—353.

пущеності, проти будь-яких антиподів комуністичної моралі. Нарешті, їх глибокі політичні переконання дають їм можливість завжди і в усьому твердо обстоювати революційні принципи, чистоту марксизму-ленінізму, розпізнавати й викривати ідеологічні диверсії та підступи буржуазної пропаганди.

У нинішніх умовах, як відзначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, потрібні кадри не просто такі, які багато знають, а ті, які творчо мислять, ініціативні, здатні оперативно і грамотно діяти відповідно до обстановки, що складається на тій чи іншій ділянці роботи, вміють передбачати політичні результати своїх дій².

Практика соціалістичного і комуністичного будівництва свідчить, що керівники, які мають достатню політичну і професійну підготовку, глибоко оволоділи ленінським стилем роботи, завжди пам'ятають про свою особисту відповідальність за реалізацію рішень партії і уряду.

Зрослі завдання комуністичного будівництва, загострення ідеологічного протиборства на міжнародній арені ставлять сьогодні дедалі більші вимоги перед керівними працівниками щодо підвищення їх ідейно-теоретичного рівня та участі в масово-політичній роботі серед трудящих. Ідеологічна робота, як відзначив товариш Ю. В. Андропов на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, все більше висувається на перший план. Від свідомості й активності трудящих безпосередньо залежить розв'язання стратегічного завдання планомірного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму³.

Спираючись на корінні принципи марксизму-ленінізму й розвиваючи положення XXVI з'їзду КПРС і листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК, партія висунула на червневому (1983 р.) Пленумі розгорнуту концепцію ідеологічної діяльності на тривалий період. Ідеологічно-теоретичний арсенал КПРС збагатився новими глибокими ідеями, зв'язаними з реальністю сьогоднішнього дня й перспективами дальшого руху вперед.

Партія завжди розглядала ідеологічну роботу як свою кровну справу. Це положення дістало закріплення і в матеріалах червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, який відзначив, що формування свідомості комуністів і всіх громадян нашого соціалістичного суспільства — справа всієї партії⁴. Нею зобов'язані активно займатися не лише працівники відповідних відділів партійних комітетів, а й їх бюро, перші секретарі. Разом з тим партійні комітети в республіках, областях, містах та районах повинні мати спеціально підготовлені кадри, здатні вміло, з цілковитою відповідальністю працювати з різними групами населення. На чільне місце КПРС ставить безпосередню участь в цій роботі комуністів—керівників Рад народних депутатів, господарських організацій, підприємств, закладів науки та культури. Досвід підтверджує велике значення виступів керівників у трудових колективах, перед населенням.

Завдяки постійній турботі нашої партії, її Центрального Комітету в Українській РСР сформувалися висококваліфіковані, ідейно загартовані кадри для всіх галузей народного господарства, науки й культури. Створено їх міцний резерв і сприятливі умови для зміцнення важливих ділянок працівниками, здатними забезпечити виконання якісно нових завдань нашого динамічного часу. Сьогодні в народному господарстві працює понад 5,6 млн. спеціалістів, з яких понад 2,3 млн. — з вищою освітою. Серед спеціалістів майже 1,8 млн. членів і кандида-

² Див.: Щербицький В. В. Подбор и воспитание кадров, повышение ответственности руководителей.—Партийная жизнь, 1981, № 15, с. 11.

³ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.—К., 1983, с. 5.

⁴ Див.: там же, с. 6.

тів у члені КПРС⁵. «Золотий фонд нашої партії,— підкреслює товариш В. В. Щербицький,— це її актив, випробуваний керівний склад партійних, радянських і господарських органів»⁶.

Нині в республіці всі секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії, голови виконкомів обласних, міських і районних Рад народних депутатів мають вищу освіту, 75% з них — спеціалісти промисловості й сільського господарства. Майже 60% секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії та 50% голів виконкомів обласних, міських і районних Рад народних депутатів з вищою партійно-політичною освітою⁷.

Основним критерієм в оцінці діяльності керівних кадрів, як підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України, можуть бути її кінцеві наслідки, здатність їх своєчасно і якісно розв'язувати господарсько-політичні та ідейно-виховні завдання. Для цього кожний керівник повинен мати високий рівень політичної культури, яка є показником зрілості суспільної свідомості й суспільних відносин і займає провідне місце в цільовій орієнтації та серед критеріїв ефективності ідеологічної роботи.

Поняття «політична культура» було введено В. І. Леніним. «...Мета політичної культури, політичної освіти,— вказував Володимир Ілліч,— виховати справжніх комуністів, здатних ... допомогти трудящим масам перемогти старий порядок і вести справу будівництва держави...»⁸.

Політична культура включає в себе ряд складових частин. Це, насамперед, оволодіння діалектичним та історичним матеріалізмом, марксистсько-ленінським політекономічним вченням, теорією наукового комунізму та історичним досвідом КПРС, що в цілому створює міцний фундамент уявлення про світ, про сутність суспільних процесів. Це — вироблений на основі марксистсько-ленінської теорії ідеологічний «імунітет», несприйнятність до ворожих ідейних впливів, стійкість проти розтлінної дії буржуазної пропаганди. Це — здатність глибоко і всебічно аналізувати різні явища суспільного розвитку та робити з них правильні висновки. Це, нарешті,— здатність бути активним політичним бійцем партії.

Вживаючи поняття «політична культура», В. І. Ленін насамперед підкреслював нерозривний зв'язок усієї справи освіти й виховання трудящих з політикою, із забезпеченням їх практичної участі у здійсненні народовладдя. Володимир Ілліч вказував на визначальну роль і відповідальність Комуністичної партії у вихованні політичної культури трудящих. Один із способів досягнення її високого рівня він вбачав у політичній освіті. В. І. Ленін відзначав, що така культура вимагає не тільки знань, а й обов'язкової практичної участі в будівництві нової держави, вироблення нових навичок і звичок у поведінці й діяльності⁹.

Ці ленінські ідеї та положення творчо застосовуються в наші дні. Комуністична партія в умовах зрілого соціалізму ставить у центрі своєї уваги розвиток і поглиблення політичної культури радянських людей. Її невід'ємним елементом є розуміння громадянином своєї відповідальності перед суспільством, свого високого патріотичного обов'язку чесно й сумлінно працювати на благо народу, завжди бути готовим до захисту революційних завоювань Батьківщини Жовтня.

Товариш Ю. В. Андропов на зустрічі в ЦК КПРС з ветеранами партії підкреслив особливе значення систематичного підвищення полі-

⁵ Див.: В. В. Щербицький. Успех дела решают кадры.— Правда, 1983, 9 июля.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 384.

⁹ Див.: там же, с. 385, 388.

тичної культури трудящих, важливість того, щоб зробити кожного з них свідомим учасником суспільного життя¹⁰.

Політична культура радянських людей формується в ході їх активної участі в комуністичному будівництві. Велика роль у цьому процесі належить керівним партійним, радянським і господарським кадрам. Вони повинні мати відповідний рівень цієї культури, який характеризується насамперед:

— відповідальністю за створення такої морально-політичної обстановки в колективі, яка сприяла б успішному виконанню завдань, що стоять перед трудящими;

— особистою відповідальністю за проведення в життя рішень партії, за те, що вони, говорячи словами В. І. Леніна, відповідають не тільки за те, як вони керують, але й за те, що роблять керовані ними¹¹;

— здатністю гнучко поєднувати політико-виховну, організаційську і господарську роботу у трудовому колективі;

— вмінням залучати всіх спеціалістів і господарських керівників до політико-виховної роботи і ставити до них підвищені вимоги з точки зору їх авторитету у трудовому колективі.

Саме з цих позицій необхідно підходити до оцінки діяльності сучасного керівника, який повинен бути прикладом високого рівня політичної культури.

Політична культура складається під впливом багатьох факторів. Одним із найважливіших виступає ідеологічна діяльність КПРС, яка дає можливість розширити діапазон соціально-політичних інтересів керівника. Її особливість полягає в тому, що вона виводить людей за рамки звичайних поглядів на політику, які формуються повсякденною практикою, підносить їх до рівня наукового розуміння суспільних явищ і процесів, підвищує ідейно-теоретичний рівень їх громадської діяльності. Ідеологічна робота вчить керівника навичкам грамотної, свідомої поведінки у вирішенні політичних та інших питань.

КПРС озброює керівні кадри в їх ідеологічній діяльності найважливішими методологічними положеннями, спрямованими на розв'язання головних завдань комуністичного будівництва. У згаданій постанові червеного Пленуму ЦК КПРС переконливо розкрито величезну творчу силу ленінських принципів цієї діяльності, показано їх неминущу цінність у справі поліпшення її організації та підвищення ефективності. Основним спрямуванням цих принципів є забезпечення високого наукового рівня ідеологічної, політико-виховної діяльності. Вони передбачають її діловитість і конкретність, тісний зв'язок з життям, з розв'язанням найважливіших завдань соціально-економічного розвитку країни, наступальний характер.

Науковість ідеологічної діяльності — це насамперед її глибока обґрунтованість, вірогідність, переконливість, повна поінформованість трудящих про цілі, що їх висувають партія і держава, про шляхи та засоби їх досягнення.

На XXVI з'їзді КПРС відзначалося, що марксистсько-ленінська партія не може виконувати свою керівну роль, якщо вона не приділяє належної уваги осмисленню всього того, що відбувається, науковому узагальненню нових явищ життя, творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії¹². До найважливіших теоретичних узагальнень і висновків належить дальша розробка концепції розвинутого соціалізму.

¹⁰ Рад. Україна, 1983, 16 серп.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького: Промова на об'єднаному засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦРПС і ММРПС — членів РКП(б) 30 грудня 1920 р. — Повне зібр. творів т. 42, с. 210.

¹² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 92.

Велике значення для теорії і практики наукового комунізму мають такі висновки, зроблені ХХVІ з'їздом КПРС:

— про дедалі тісніший зв'язок прогресу економіки з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства зрілого соціалізму;

— про шляхи зближення всіх класів і соціальних груп нашого суспільства, стирання міжкласових відмінностей і підвищення ролі робітничого класу як провідної сили цього процесу;

— про зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя й формування нової людини;

— про дальший розвиток радянської політичної системи та ін.

Істотно збагачують наші знання про зміст процесів, що відбуваються в розвинутому соціалістичному суспільстві та мають принципове значення для дальшої теоретичної роботи, положення, сформульовані у промові товариша Ю. В. Андропова на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС у зв'язку з підготовкою нової редакції Програми КПРС¹³.

Наша країна підійшла до такого історичного рубежу, коли стають неминучими глибокі якісні зміни в продуктивних силах і відповідне їм удосконалення виробничих відносин. У тісному взаємозв'язку з цим відбуватимуться зміни і в свідомості людей, в усіх формах суспільного життя.

У центрі уваги партії, як це впливає з матеріалів червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, продовжує залишатися практична реалізація комплексного підходу до справи виховання, що є науково обгрунтованим виявом політики партії в галузі комуністичного виховання. Успіх виховання забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики, коли буде досягнута на ділі єдність ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської роботи партії. Ці положення є новим значним внеском у збагачення змісту комплексного підходу як основного шляху підвищення ефективності комуністичного виховання, дороговказом у проведенні політико-виховної діяльності.

На сучасному етапі важливого значення набувають ідеологічне забезпечення господарського будівництва, взаємозв'язок ідеологічних, організаційних і технічних завдань, проблеми взаємодії ідеології з політикою, наукою та соціальною психологією. Тому для підвищення ефективності й результативності ідеологічної роботи велике значення має дослідження стану і тенденцій розвитку її засобів та форм: політичної й економічної освіти, політичної агітації, масово-політичної і культурно-освітньої діяльності, народної освіти.

Комуністична партія України, її Центральний Комітет нагромадили значний досвід у справі ідейно-теоретичної підготовки й підвищення кваліфікації керівних кадрів, їх участі в комуністичному вихованні трудящих. Великий загін партійних, радянських, журналістських, профспілкових і комсомольських працівників нашої республіки навчається в Інституті підвищення кваліфікації Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Інституті управління народним господарством, Академії народного господарства СРСР та в інших союзних учбових закладах. За останніх десять років в Академії суспільних наук при ЦК КПРС і вищих партійних школах підготовлено понад 9,5 тис. партійних, радянських працівників та журналістів. Щороку підвищують кваліфікацію на курсах у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України 1400 чол. і майже 13 тис. — на обласних постійно діючих курсах та семінарах секретарів партійних організацій.

Як навчальний заклад по підготовці кадрів з вищою партійно-політичною освітою ВПШ при ЦК Компартії України функціонує з 9

¹³ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 7—25.

жовтня 1948 р. За час, що минув відтоді, стаціонар та заочне відділення її закінчили 21 128 партійних, радянських і комсомольських працівників, а також працівників засобів масової інформації та пропаганди (в тому числі на стаціонарі—9039 чол.). Завдяки цьому вищу партійно-політичну освіту в республіці мають 44,9% секретарів обкомів партії і 44,5—завідуючих їх відділами, 58,1—секретарів міськкомів і райкомів партії, 51,1% — голів міськ- і райвиконкомів.

У 1967 р. при школі створено міжреспубліканські курси підвищення кваліфікації партійних і радянських працівників. На цих курсах один раз в 5 років проходять перепідготовку керівні кадри партійних і радянських органів. За останніх 15 років там підвищили свою кваліфікацію близько 25 тис. чол.

Переважає більшість випускників Вищої партійної школи при ЦК Компартії України успішно трудяться на доручених ділянках. Багато з них відзначено високими урядовими нагородами. Так, звання Героя Соціалістичної Праці удостоєні, зокрема, М. М. Всеволозький — перший секретар Запорізького обкому партії, Г. Ф. Возний — перший секретар Пирятинського райкому партії Полтавської області, І. Ф. Калантай — перший секретар Первомайського райкому партії Харківської області.

Учбово-виховний процес у школі забезпечують 12 кафедр. У складі професорсько-викладацького колективу — 14 докторів наук, професорів і 80 кандидатів наук, доцентів. Ректорат, рада, партійний комітет і кафедри закладу проводять значну роботу по підвищенню якості підготовки та виховання кадрів. Істотно зросла у школі кількість проблемних лекцій, комплексних семінарів, занять з використанням ситуаційних завдань і вправ, ділових ігор та зустрічей-бесід з практичними працівниками. Здійснено також додаткові заходи щодо поліпшення диференційованої підготовки слухачів-випускників. Вперше організовано їх стажування.

Викладачі школи активно вивчають практику партійної, радянської роботи, регулярно навчаються на курсах підвищення кваліфікації Академії суспільних наук при ЦК КПРС, стажуються в партійних і радянських органах. Щороку третина професорсько-викладацького складу атестується на рівні кафедр або ректорату.

Колектив ВПШ веде активну науково-дослідну роботу, що сприяє піднесенню рівня роботи закладу, зокрема у справі ідейно-політичного загартування слухачів. Тільки за 5 останніх років викладачі кафедр опублікували 1200 друк. арк. наукової продукції, в тому числі 40 колективних та індивідуальних монографій. Практичні працівники, вчені високо оцінюють, наприклад, такі з них, як «Економічні закони й економічна політика КПРС», «Ленінське вчення про економічні основи соціалізму», «Соціальна основа суспільства розвинутого соціалізму», «Комплексне планування економічного і соціального розвитку», «Наукові основи керівництва розвитком соціалістичного суспільства», «Соціологічні дослідження в ідеологічній роботі», «Стиль роботи партійного комітету. Деякі питання наукового підходу в партійній роботі», «Політична система радянського соціалістичного суспільства», «Розвинутий соціалізм і формування нової людини», «Наукові основи партійного керівництва ідеологічною роботою».

Кафедри школи тісно співробітничать з партійними, радянськими органами, проводять дослідну роботу в базових партійних організаціях — Запорізькій і Донецькій обласних, Київській і Львівській міських. При активній участі практичних працівників вивчалася багато актуальних проблем: робота з виборним партійним активом, добір, розстановка і виховання керівних кадрів, удосконалення контролю й перевірки виконання, керівництво первинними партійними організаціями та інші. Розроблено і втілюється в життя ряд методичних рекомендацій, перспективних планів роботи, інших документів.

За участю кафедр і викладачів школи щорічно в партійних комітетах республіки готується й проводиться 15—20 науково-практичних конференцій. Подається систематична учбово-методична допомога курсам при обкомах партії.

Всі викладачі та слухачі закладу беруть активну участь у громадській роботі, систематично виступають з доповідями і повідомленнями, керують школами й лекторіями. Лише протягом минулого навчального року для партійно-господарського і пропагандистського активу республіки, у трудових колективах було прочитано 1420 лекцій.

За досягнення високих показників у соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна колектив ВПШ при ЦК Компартії України одержав Ленінську ювілейну грамоту. За плідну працю по підготовці й перепідготовці партійних, радянських, комсомольських і журналістських кадрів у грудні 1971 р. його було нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР. За великі заслуги в підготовці партійних і радянських кадрів Президія Верховної Ради Союзу РСР в листопаді 1983 р. нагородила Вищу партійну школу при ЦК Компартії України орденом Жовтневої Революції.

В усіх ланках системи підготовки й підвищення кваліфікації кадрів, що нині діє, навчальний процес здійснюється таким чином, щоб оптимально поєднати теоретичну підготовку слухачів з глибоким вивченням ними кращого практичного досвіду партійної, радянської та господарської роботи, схваленого ЦК КПРС і ЦК Компартії України.

В УРСР сформувалася чітка система політичної освіти, в якій навчаються керівні кадри. Зокрема, повсюдно діють школи партгоспактиву при обкомах, міськкомах і райкомах партії, теоретичні й методологічні семінари. Школи ідейно-теоретичного навчання керівників очолюють, як правило, перші секретарі партійних комітетів. Заняття там проводяться на базі кращих організацій, весь навчальний процес спрямовується на розвиток політичної самоосвіти як головного методу оволодіння теорією суспільного прогресу. Значно активізувалося самостійне навчання за індивідуальними планами. Наполегливо розвивають метод політичної самоосвіти, наприклад, Харківська обласна та Київська міська парторганізації¹⁴.

Близько 400 керівників підприємств, партійних, профспілкових і комсомольських організацій м. Северодонецька Ворошиловградської області вчаться у міській школі партгоспактиву за програмою «Основи наукового управління соціалістичним виробництвом». Там розглядаються актуальні питання економічної і соціальної політики партії, її організаторської та ідеологічної роботи. В області майже 10 тис. керівників середньої ланки управління стали слухачами системи економічної освіти, університетів техніко-економічних знань. Під їх керівництвом понад 15 тис. робітників Северодонецька трудяться за особистими рахунками економії, виробничі колективи значно перевищують свої соцзобов'язання. Більш як 40% усього обсягу промислової продукції в місті випускається з державним Знаком якості¹⁵.

Послідовне, цілеспрямоване навчання у відповідних системах освіти дає можливість партійним, радянським і господарським працівникам осмислити стиль та методи організаційно-партійної й ідеологічної роботи, питання вдосконалення господарського механізму, актуальні зовнішньополітичні проблеми. Це тим більш важливо, що до керівництва партійними комітетами приходять все нові й нові люди із спеціальною освітою, частина з яких не має, як підкреслювалося на XXVI з'їзді партії, достатнього політичного досвіду й іноді привносить

¹⁴ Партійному навчанню — високу якість (Передова).— Комуніст України, 1982, № 9, с. 5.

¹⁵ Під прапором лєнінізму, 1982, № 23, с. 62—64.

у діяльність партійних органів адміністративно-господарські методи¹⁶. Через це політичне загартування кадрів ніколи не втрачає свого значення.

На XXVI з'їзді КПРС наголошувалося, що для партійних працівників недостатньо закінчити партійну школу, а треба ще до того, як кажуть, поваритись у гущі трудящих мас, щоб не з документів, а з особистою досвідом знати, чим живуть робітники, селяни та інтелігенція нашої країни, їх запити та інтереси. Необхідно добиватися того, щоб саме таку школу, школу практичної роботи в масах проходили, як правило, всі комуністи¹⁷. При направленні на навчання у Вищу партійну школу слід завжди пам'ятати цю настанову з'їзду.

Склад працівників партійних органів постійно оновлюється. Багато з них висувуються на відповідальні державні та господарські пости, інші йдуть на пенсію. Потрібна повноцінна заміна їх. Основним резервом на висування в партійні органи є виборний партійний актив. І найперша умова його успішної діяльності — це забезпечення цілеспрямованого ідейно-політичного загартування.

Основним методом глибокого вивчення марксистсько-ленінської теорії, як це підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, є самостійна систематична робота над першоджерелами марксизму-ленізму, документами партії, працями керівників КПРС і Радянської держави¹⁸. Важливе значення мають також такі колективні форми занять, як семінари, теоретичні конференції, лекції тощо. Проте їх слід розглядати як допоміжний метод.

Виходячи з настанов партії, керівні працівники повинні враховувати життєву практику, приймати рішення на основі повної, всебічної інформації про стан справ у колективі, районі, місті та області, вивчати й узагальнювати факти. Саме такий стиль властивий більшості керівників. У статті товариша В. В. Щербицького «Важнейшая функция партийного руководства» названо прізвища керівників з високою політичною культурою. Це, зокрема, генеральні директори виробничих об'єднань «Південний машинобудівний завод ім. Л. І. Брежнєва» — А. М. Макаров, «Харківський тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе» — В. В. Біблік, «Новокраматорський машинобудівний завод» — Е. А. Мацегора, голова колгоспу ім. Кірова Херсонської області — Д. К. Моторний та багато інших¹⁹.

При розв'язанні складних і різноманітних завдань удосконалення розвинутого соціалізму наша партія керується ленінським підходом, в основі якого лежить принцип єдності ідейно-теоретичної, ідеологічної та господарської роботи. В республіці, як і в цілому по країні, нагромаджено значний досвід втілення його в життя. Яскравим прикладом здійснення тісного зв'язку ідеологічної роботи з боротьбою за підвищення ефективності суспільного виробництва та якості продукції є діяльність Дніпропетровської обласної партійної організації. Добившись практично повного впровадження у промисловості області львівської системи управління якістю продукції, вона проводить велику роботу по дальшому вдосконаленню цієї системи. Важливими елементами дніпропетровського досвіду є застосування внутрізаводських госпрозрахункових відносин та бригадних форм організації праці, цілеспрямованого матеріального і морального стимулювання. Стратегія дніпропетровців полягає в тому, щоб одержати продукції більше і кращої якості при мінімальних затратах матеріальних та трудових ресурсів. У вирішенні цього питання важлива роль належить ідеологічній роботі, активну участь у якій беруть керівні кадри.

¹⁶ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 85.

¹⁷ Див.: там же, с. 86.

¹⁸ Коммунист, 1983, № 10, с. 10.

¹⁹ Там же, с. 24.

На Дніпропетровщині підготовлено цільову комплексну програму підвищення ефективності праці й економічного використання робочої сили («Праця»). За цією програмою планується в нинішній п'ятирічці комплексно механізувати й автоматизувати майже 700 об'єктів, впровадити понад 400 механізованих та автоматичних ліній, перевести з ручної на механізовану працю близько 110 тис. чол., зайнятих на виробництві. На підприємствах, будовах, у сільському господарстві області буде умовно вивільнено понад 200 тис. чол. Розкриття засобами політико-виховної роботи того, яке економічне і соціальне значення матиме успішне розв'язання програми «Праця», мобілізація працівників на її виконання — важливе поле ідеологічної діяльності керівних працівників.

На етапі зрілого соціалізму закономірною тенденцією є дедалі повніше задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей. В цих умовах забезпечення тісного зв'язку ідеологічної роботи з життям передбачає глибоке знання і врахування керівними кадрами соціально-економічних факторів. Керівникові для досягнення успіхів у цій справі недостатньо розуміти лише суть даних факторів. Необхідне ще глибоке знання реальної обстановки і стану справ у всіх сферах матеріального виробництва та культурного будівництва. Це і здатність бачити не тільки успіхи, а й недоліки, це — вміння пояснити людям їх джерела та причини, сказати правду, підняти виробничі колективи на усунення недоліків. Велике значення має розвиток активності самих трудящих мас. «Це сьогодні, — підкреслював товариш Ю. В. Андропов на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, — одне з найважливіших завдань партійних комітетів, радянських, профспілкових і комсомольських органів. ...Тепер особливо важливо і потрібно, щоб кожен трудящий розумів..., чим краще ми працюватимемо, тим краще будемо жити»²⁰.

Вміння вести за собою маси, захоплювати їх правдивим словом, агітувати вчинком — характерна риса керівника. Його обов'язком є організувати виробничий процес, сприяти розвитку соцзмагання, оцінити внесок кожного з працюючих. Тому рішення, що він приймає, має бути звірене не тільки з вимогами економіки, а й з тим, як воно позначиться на ставленні трудівників до виробництва, одного до одного, які будуть його соціальні наслідки. Виховувати почуття відповідальності за доручену справу, створювати обстановку нетерпимості до недоліків — важливе завдання кожного організатора.

На фоні безперечних успіхів, досягнутих нашою економікою, дедалі нетерпимішими стають недоліки й негативні явища суб'єктивного порядку, які свідчать про низьку політичну культуру окремих керівників. Мова йде про наявну практику коригування планів у бік заниження, приписок, невиконання планів та інші подібні факти. Намагання «дати вгору благополучну інформацію», свідомо прикрасити дійсність криється в особистих якостях окремих керівників, у їх бажанні не порушувати спокійного життя. Справжній партієць-ленінець ніколи й ні за що не стане на такий шлях. Його переконання просто не дозволять йому подібним чином викручуватися: адже найвища чесність — чесність політична.

Рішення XXVI з'їзду КПРС, листопадового (1982 р.) та червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС про переведення економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку вимагають постійного вдосконалення форм і методів управління. Нові, дедалі складніші завдання ставлять перед керівниками підприємств розширення й поглиблення ділових зв'язків між колективами, впровадження у виробництво науково-

²⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 21.

технічних досягнень, гігантське зростання обсягу інформації, необхідної для прийняття оптимальних рішень. Ось чому сьогодні особливо важливим є те, щоб кожний керівник безустанно оволодівав передовими прийомами управління, справді творчим стилем роботи.

Історичний досвід КПРС свідчить, що найбільші соціальні перетворення в СРСР стали можливі завдяки тому, що комуністи наполегливо оволодівали революційним ученням і незмінно керувалися ним, могли переконати у правоті своєї справи мільйони безпартійних, мобілізувати творчу енергію мас на розв'язання завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Масове вивчення марксизму-ленінізму — закономірність суспільства розвинутого соціалізму і характерна риса радянського способу життя.

В рішеннях XXVI з'їзду партії, червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС наголошується на необхідності підвищення якості й результативності партійного навчання, щоб здобуті знання перетворювалися в переконання, у керівництво до дії, щоб партійна освіта органічно пов'язувалася з розв'язанням виробничих завдань, учила людей «...діяти так, як того дійсно комунізм вимагає»²¹. Для цього недостатньо дати трудящим знання про суспільний розвиток. Керівник покликаний всемірно сприяти формуванню у людей кращих політичних якостей, а також тому, щоб здобуті ними знання стали не тільки частиною світогляду, а й втілювалися в риси їх поведінки. З цією метою керівний працівник повинен з'єднувати виховний процес з практичною діяльністю і на цій основі формувати політичну культуру трудящих. Виявляється вона в усвідомленні й підтримці політики КПРС не тільки словом, а й ділом, у прагненні та вмінні підпорядковувати особисте громадському.

У наш час лише керівник, який має широкий політичний і культурний світогляд, глибоко розбирається в питаннях економіки, усіх процесах та явищах суспільного життя, володіє мистецтвом роботи з людьми і відданий справі комунізму, може бути справжнім борцем за втілення в життя політики партії, справжнім вихователем й організатором трудового колективу. Прикладом такого керівника може бути генеральний директор виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» Л. П. Хаджинов, якого за активну пропагандистську роботу в школі партійно-господарського активу удостоєно звання «Заслуженого працівника культури УРСР». Ефективне навчання там керівних кадрів підприємства багато в чому сприяло тому, що протягом 27 кварталів воно займало перше місце у Всесоюзному соціалістичному змаганні серед усіх підприємств галузі. За десяту п'ятирічку це об'єднання тричі нагороджувалося перехідним Червоним Прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ЦК ВЛКСМ із занесенням на Всесоюзню Дошку пошани на ВДНГ СРСР.

Багато керівників і спеціалістів входять до складу колективу доповідачів та інформаційно-пропагандистських груп, виконують партійні доручення як пропагандисти й інформатори. Роз'яснюючи трудящим політику партії, чергові завдання, які стоять перед тим чи іншим колективом, керівники часто спілкуються з ними, а це дає можливість повніше використовувати їх досвід і знання в реалізації планів економічного та соціального розвитку країни.

Отже, цілеспрямована, наполеглива робота парторганізацій у справі підвищення політичної зрілості й діловитості керівних кадрів, виховання їх у дусі безмежної відданості ідеалам ленінської партії — запорука успіху на всіх ділянках комуністичного будівництва.

²¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.).— Повне збір. творів, т. 41, с. 288.

И. П. Грущенко

ИДЕИНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЗАКАЛКА РУКОВОДЯЩИХ КАДРОВ

Резюме

В современных условиях все большее значение приобретает проблема идейно-теоретической подготовки кадров, повышения их профессиональной квалификации, формирования глубокой идейной убежденности и высокого уровня политической культуры. Руководствуясь решениями XXVI съезда КПСС, ноябрьского (1982 г.) и июньского (1983 г.) Пленумов ее Центрального Комитета, партийные комитеты и организации Украинской ССР постоянно заботятся об эффективной деятельности всех звеньев системы подготовки и переподготовки партийных и советских руководящих кадров.

М. Г. ІЩЕНКО (Київ)

ЗНАЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ПЕРІОДУ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Партія постійно спрямовує зусилля як вчених-істориків, так і журналістів та публіцистів на всебічне, об'єктивне, аргументоване висвітлення процесів, які народжені практикою соціалістичного й комуністичного будівництва. Адже в заклику В. І. Леніна «писати історію сучасності»¹ знайшла практичне втілення основоположна риса радянської публіцистики, як і журналістики в цілому,— її історизм. Це закономірно, оскільки визначальним для радянської преси є принцип партійності, що неодмінно передбачає правдивість у відтворенні життя. Незаперечно, що вчений може досягти мети лише за умови всебічної обізнаності з подіями і фактами, які він використовує для змалювання цілісної, панорамної картини дійсності, і головне,— ґрунтовного, з певних історико-класових позицій, аналізу сучасних процесів і явищ.

У постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, зокрема, відзначено, що преса «успішно виконує свою виховну й організуючу роль, коли концентрує увагу на головних напрямках діяльності партії і народу, серйозному аналізі проблем, поширенні передового досвіду»². Накресливши нові завдання діяльності редакцій, засобів масової інформації і пропаганди, Пленум указав на те, що виступи в пресі, на телебаченні й радіо повинні захоплювати та переконувати трудящих глибиною проникнення в життя, аргументованістю доказів, свіжістю думок і слова, вміло пропагувати переваги нашого ладу, яскраво розкривати характер і моральне обличчя будівників нового суспільства.

Своє оформлення в науку, як відомо, історія починає з розмежування двох формул: «як було» і «як не було». З'ясувати ж цю альтернативу дослідник може лише на основі аналізу історичних фактів, явищ, подій, тенденцій, закономірностей. Але чим далі у часовому вимірі від нього відсувається епоха, яку йому належить відтворити, тим складніше з'ясувати й особливості її, оскільки історичні факти та документи доходять до науковця в переказаній формі довідки, тобто витлумачені, давно інтерпретовані. Це, до речі, значною мірою стосується й фактів сучасної історії, що дослідник завжди мусить враховувати.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 9, с. 198.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 71.

Логіка історичного дослідження (на основі численних історичних фактів) свідчить про необхідність перевірки тих матеріалів, які має у своєму розпорядженні вчений. Приклади такого підходу до вивчення джерел залишили нам К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. «До якої б праці не вдавався Володимир Ілліч, — писала Н. К. Крупська, — він виконував її надзвичайно ретельно. Він проробляв сам силу-силенну чорнової роботи... Ретельна перевірка кожного факту, кожної цифри — характерна для Ілліча. Свої висновки він будує на фактах...»³. Лише в покажчиках літератури до Повного зібрання творів В. І. Леніна зафіксовано 12 тис. російських і 4 тис. творів і публікацій іноземними мовами⁴. Серед них партійні документи, праці К. Маркса і Ф. Енгельса, преса різних політичних напрямів, дані й звіти земської і урядової статистики, фабричних інспекторів, законодавчі акти, листування, мемуари, біографії політичних діячів, художня література та ін.

Але можна оперувати справжніми документами і намалювати спотворену картину подій. Адже існують факти визначальні, але є й другорядні. «Можна говорити правду, лише правду, але не всю правду»⁵. Історик завжди мусить пам'ятати ленінську настанову щодо підходу до джерел і використання їх: «Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁶.

Отже, головним завданням дослідника є не лише збирання, а відбір матеріалів, об'єктивний аналіз їх. Особливо шкідливою є прикрашена вдаваною зовнішньою безсторонністю тенденційність. Розглядаючи пам'ятники публіцистики, відомий історик С. М. Соловйов у ряді випадків намагався розкрити саме політичні тенденції, певні суспільні симпатії. В цьому відношенні досить показовими є сторінки «Істории» С. М. Соловйова, присвячені аналізу повістей про так звані «смутні часи», зокрема зауваження з приводу двох «сказань», записаних у Пскові, в яких знайшли своє висвітлення погляди «двох протилежних, ворожих сторін: сторони кращих і сторони менших людей»⁷.

Єдино правильним інструментом, який дає можливість науково правдиво відтворити соціальні процеси, є марксистсько-ленінська методологія, що виробила чіткі критерії аналізу й оцінки історіографічних фактів. Це, зокрема, істинність, обсяг та цінність вміщеної в них наукової інформації, їх адекватність марксистсько-ленінській науковій концепції історичного процесу в ході її пізнання; вклад у вирішення актуальних проблем, які стоять перед історичною наукою та історіографією; співвідношення кожного конкретного факту з іншими, їх взаємозв'язок і взаємозумовленість; якісні та індивідуальні особливості; його (тобто факту. — М. І.) відмінність від інших; соціально-політична роль у житті суспільства, в процесі його руху на шляху до комунізму⁸.

Одним з важливих методологічних аспектів історичних досліджень є перевірка об'єктивності документів, їх відповідності дійсності. Вирішальну роль тут відіграє суспільно-історична практика, яка є критерієм для визначення ступеня правдивості історіографічних фактів і служить для безпосереднього зв'язку наукових проблем із суспільно-політичними завданнями, що їх життя висуває перед суспільством. «Точка зору життя, практики, — зазначав В. І. Ленін, — повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання»⁹. Водночас В. І. Ле-

³ Крупская Н. К. О Ленине. Сб. статей. М., 1960, с. 336—337.

⁴ Див.: Дербов Л. А. Введение в изучение истории. М., 1981, с. 33.

⁵ Гулыга А. Искусство истории. М., 1980, с. 20.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 330.

⁷ Цит. по: История России с древнейших времен С. М. Соловьева. М., 1959, кн. 1, с. 33.

⁸ Див.: Зевелев А. И., Наумов В. П. Историкографический факт: критерии оценки и анализа.— Вопросы истории, 1980, № 5, с. 30.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 133.

нин застеріг від абсолютизації ролі й значення практики. Він виходив з того, що вона є настільки абсолютною, наскільки й відносною, визначеною і не визначеною, щоб знання людини не перетворилися в «абсолют». Для того, щоб критерій практики діяв безпомилково, за висновком Володимира Ілліча, потрібне «з'єднання пізнання і практики»¹⁰.

У значно складнішому становищі опиняється вчений — спеціаліст із сучасної історії, яка здебільшого являє незавершену, багатоваріантну систему, тобто поступальну в своєму розвитку. Адже між минулим і сучасним важко провести видиму межу. Вона є рухомою й залежить від характеру досліджуваного явища, що визначається органічністю процесів, які його і виділяють серед інших. Історик, аналізуючи минуле і розповідаючи про нього, звертає увагу на сьогодення і майбутнє. Це дає йому матеріал для розв'язання актуальних соціальних питань сучасності. Оскільки кордон, що віддаляє минуле від теперішнього, як підкреслювалося вище, є непостійним і рухомим, то події, які відбуваються нині, вже завтра стануть фактом історії.

Виходячи з лєнінського положення про наступність етапів поступального руху і необхідність осягнути минуле, а також сучасний розвиток історичної науки заради передбачення її майбутнього, сучасність, що знайшла своє втілення у факті, слід вважати часткою історії, історичною дійсністю, яка перебуває в розвитку. В історичному знанні, в тому числі й факті, є такі елементи, які, на перший погляд, не мають великого значення, але котрі згодом можуть набути актуальності. Сучасна історія являє собою «останню (до наших днів) частину історичного процесу чи функціонування якогось явища, відмітнюю рисую якої є те, що основні характерні для неї компоненти перебувають у русі, їх розвиток ще не закінчено»¹¹. Дослідник, який вивчає сучасну епоху, повинен бути добре підготовленим у методологічному відношенні, оскільки історичний досвід підказує, що сучасники подій, скоріше, здатні помітити й описати їх, ніж пояснити.

Спираючись на методологічні засади марксистської історіографії, радянська історична наука успішно вивчає й узагальнює процеси, що відбуваються у розвинутому суспільстві. Дороговказом для наших учених є настанови В. І. Леніна щодо конкретного характеру історичного знання та значення вивчення фактів, які знайшли втілення в постановках партії і уряду про розвиток науки та освіти в СРСР. Оскільки в діяльності КПРС винятково важливе значення мають питання теорії, то важливими методологічними документами є рішення партійних форумів, де знаходять втілення теоретичні розробки з різних проблем життя суспільства. Зокрема, матеріали ХХVІ з'їзду КПРС сприяють дальшій активізації та збільшенню потенціалу радянської історичної науки. Творчі зусилля науковців партія зосереджує на узагальненні досвіду КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху, дослідженні проблем розвинутого соціалізму, зокрема, створення матеріально-технічної бази комунізму й вдосконалення виробничих відносин, підвищення ефективності суспільного виробництва, розвитку політичної системи радянського суспільства, комуністичного виховання, всебічного і гармонійного розвитку людини, зміцнення матеріальних і духовних засад соціалістичного способу життя та ін.¹²

Специфіка досліджень з питань сучасності (незавершеність процесів, виникнення нових, небачених досі, неповторних у своїй сутності фактів, подій і явищ) підвищує відповідальність, вимагає від ученого високої майстерності при користуванні джерелами. Незаперечно, що писемні й друковані свідчення являють собою найчисленнішу, масову

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 183.

¹¹ Санцевич А. В. Про поняття «сучасна історія». — УІЖ, 1980, № 3, с. 67.

¹² Див.: Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. М., 1981, с. 93.

і найважливішу для вивчення історії групу документів. Але спеціаліст, що розробляє актуальні соціально-політичні проблеми на нинішньому етапі розвитку суспільства, крім цих вже відкладених в історіографії матеріалів, має у своєму розпорядженні власні спостереження та свідчення сучасників — очевидців і учасників не просто давно минулих, а буквально вчорашніх подій. Автор майбутньої історичної праці нагромаджує факти комплексно. Ймовірність нашарувань суб'єктивного — як своїх думок, так і сучасників — в системі джерел є досить значною. Уникнути помилок при трактуванні подій допомагає чітке й глибоке знання основоположних принципів відображення соціальних процесів, збагачуваних повсякденною практикою діяльності КПРС, братніх комуністичних партій соціалістичних країн. Саме у вмінні користуватися марксистсько-ленінськими методологічними настановами, зокрема щодо матеріалів періодики, і слід вбачати запоруку успіху дослідника, що вивчає сучасну епоху.

Не випадково, що і історіографи, і пресознавці останнім часом стали дедалі частіше приділяти увагу проблемам використання матеріалів газет і журналів як джерельної бази вітчизняної історії. Так, відомий радянський історіограф М. Чорноморський у своїх працях розглянув особливості роботи дослідника з періодичними виданнями¹³. В. П. Сидоренко висвітлює значення періодичних видань для вивчення історії робітничого класу періоду соціалістичного будівництва¹⁴. Значний документальний матеріал, залучений автором, дав можливість розглянути питання про роль преси в піднесенні політичної та трудової активності робітників, у розгортанні масового соціалістичного змагання. Л. Непомнящий і П. Романов проаналізували форми й методи діяльності преси УРСР за порівняно незначний період¹⁵.

Вже в тому, що періодичні видання будуються, як правило, на документальних фактах, є підстави розглядати органи преси з точки зору джерел для дослідження історичних процесів. Адже метою пошуку журналіста є збирання, опрацювання й поширення актуальної соціальної інформації (через пресу, радіо, телебачення, кіно та інші засоби). Вона і є єдиною необхідним матеріалом для газет і журналів¹⁶. Історіографи, джерелознавці й журналісти визнають партійну та радянську пресу одним з важливих і змістовних описових історичних джерел¹⁷. Що ж до авторів праць з питань як історії СРСР, так і всесвітньої (новітній період), то вони систематично звертаються до періодичних видань як необхідних елементів свого дослідження. Однак інколи вчені вважають дані преси вторинними. Проте практика свідчить про інше. Наприклад, розглянемо такий факт з творчої лабораторії В. І. Леніна. Його історико-філософська праця «Великий почин» задумана й оформ-

¹³ Чорноморский М. Н. Периодическая печать. Учебное пособие по источниковедению истории СССР. М., 1956; Его же. Источниковедение истории СССР (советский период). М., 1966.

¹⁴ Див.: Сидоренко В. П. Преса як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва. К., 1975.

¹⁵ Непомнящий Л. Соціалістичне змагання фабрично-заводських газет. Харків, 1929; Романов П. Форми і методи роботи преси за реконструктивного періоду. Харків, 1931.

¹⁶ Див.: Советский энциклопедический словарь. М., 1979, с. 447.

¹⁷ Див.: Антонова С. И. Периодическая печать как исторический источник по истории СССР (1895—1917 гг.). М., 1966; Валько И. В. Публицистика и развитие социалистического образа жизни. К., 1980; Здоровага В. И. Слова тоже есть дело. М., 1979; Корогод Г. И. Партийна публіцистика як історичне джерело.— УІЖ, 1981, № 10; Ждановская З. В. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении истории КПСС. М., 1965; Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму. К., 1978; Панфілова М. Периодическая печать.— В кн.: Источниковедение истории СССР. М., 1973; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967; Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості. Методологічні проблеми. К., 1963; Санцевич А. В. Про поняття «сучасна історія».— УІЖ, 1980, № 3; Ученова В. В. Публицистика и политика. М., 1979 та ін.

лена (йдеться про форму) як публіцистичний твір*. В. І. Ленін показав науковцям блискучий приклад того, як слід використовувати газетні матеріали, що є важливим, складовим компонентом його книги: він описує факти, щоб мати можливість порівнювати їх, зіставити, тобто вести дослідження. Володимир Ілліч у «Великому почині» часто-густо наводить уривки з повідомлень засобів інформації, присвячені комуністичним суботникам. В. І. Ленін ставився до опублікованого як до вірогідних емпіричних даних. Цитати із газет спочатку пов'язуються в єдине ціле за допомогою коротких ремарок. Згодом автор пояснює їх: «Я навів з найбільшою докладністю і повнотою відомості про комуністичні суботники, бо тут, безперечно, ми спостерігаємо одну з найважливіших сторін комуністичного будівництва, на яку наша преса звертає не досить уваги і яку ми всі не досить ще оцінили»¹⁸. В. І. Ленін пророчо узагальнив факти, обгрунтувавши при цьому одну із закономірностей переростання праці в комуністичну категорію: «Комунізм є вища, проти капіталістичної, продуктивність праці добровільних, свідомих, об'єднаних робітників, що використовують передову техніку. Комуністичні суботники надзвичайно цінні, як фактичний початок комунізму...»¹⁹.

Методологія радянської журналістики передбачає об'єктивне висвітлення пресою закономірностей суспільного процесу. Відтворюючи особливості функціонування соціалістичної держави за певний час, газети й журнали, програми радіо і телебачення за конкретно визначений період у сукупності малюють повну картину становлення історії²⁰ на кожному етапі існування нашого суспільства, оскільки, як писав В. І. Ленін, «марксова діалектика вимагає конкретного аналізу кожної особливої історичної ситуації»²¹.

Втілюючи в життя марксистсько-ленінські настанови про нову, комуністичну пресу, КПРС перетворила засоби масової інформації і пропаганди в знаряддя комуністичного будівництва, інструмент залучення мас до активної участі в управлінні справами держави і суспільства. Вміщуючи на своїх сторінках об'єктивну інформацію про поточні події, преса водночас сприяє партійним та державним органам у вивченні тенденцій і закономірностей розвитку соціальних, політичних і економічних процесів, в пошуках нових форм й методів керівництва ними. Засоби масової інформації нагромаджують значний аналітичний матеріал, необхідний для збагачення як теорії наукового комунізму, так і історії соціалістичного та комуністичного будівництва. У привітанні газеті «Правда» з нагоди її 70-річчя ЦК КПРС підкреслює: «Газета покликана яскраво і переконливо показувати історичні звершення радянського народу, натхненно нести світові правду про нашу Батьківщину, бути пристрасним пропагандистом ленінської політики партії...»²².

Не можна не погодитися з пресознавцями в оцінці публікацій преси для характеристики особливостей суспільного життя²³. Незаперечним є той факт, що такі статті дають науковцям важливий емпіричний матеріал для дальшого дослідження соціальних процесів — як документована історія сучасності, «рухлива соціологія». Журналістика пропагує досягнення науки з метою наближення їх до суспільної практики і завдяки цьому заохочує й прискорює наукові дослідження. Водночас нові відкриття й теорії, зокрема в галузі суспільних наук, збагачують

* Пресознавці розглядають публіцистику як різновид журналістики.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 12.

¹⁹ Там же, с. 21.

²⁰ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 178.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 12.

²² Рад. Україна, 1982, 5 трав.

²³ Див.: Прилук Д. Н. Назв. праця, с. 31.

методологію журналістської творчості і надають виступам преси дедалі більшої обґрунтованості.

У порівнянні з наукою журналістика виступає не лише в ролі розвідника нового, а й сама розповідає про це у довершеній формі інформування населення про події, що відбуваються. Подібна обставина пояснюється соціальною природою преси, для якої, за словами К. Маркса, найважливішим є «повсякденне втручання в рух і можливість бути безпосереднім рупором цього руху, відображення поточної історії в усій її повноті, безперервна жива взаємодія між народом і щоденною пресою народу...»²⁴.

Особливістю джерельної бази сучасної історії є те, що певна частина документів ще не потрапила до архівів постійного зберігання, а перебуває в поточному користуванні установ та відомств. Деякі найважливіші узагальнюючі статистичні дані ще не підраховані. Зважаючи на це, А. В. Санцевич слушно адресує дослідників до періодичної преси: «...Дослідник сучасної історії має у своєму розпорядженні величезну кількість матеріалів періодичної преси, значну літературу, що правда, переважно нарисово-публіцистичного характеру»²⁵. Звичайно, застереження щодо нарисово-публіцистичного характеру літератури тут не випадкове. Невміло користуючись, скажімо, особливостями жанру нарису, деякі автори «домислюють» факти, події, порушуючи, отже, закони документалізму у процесі відтворення дійсності. В. П. Сидоренко в згаданій вище праці має рацію, коли пише, що в ряді творчих редакцій через брак професійно-підготовлених кадрів в опублікованих матеріалах було допущено помилки. Крім того, деякі журналісти не завжди чітко розрізняють поняття «домисел» і «вмисел». В. П. Сидоренко — з точки зору достовірності історичних праць — слушно зауважує: «Як і інші джерела, ці матеріали потребують з боку дослідника критичного підходу, оскільки в них іноді порушувалася точність інформації, не досить повно висвітлювалися окремі факти. Ці відомості слід перевіряти, вивчати відгуки читачів на них, поправки редакції, архівні дані та інші джерела»²⁶.

Проте, як ми бачимо, в зауваженнях А. В. Санцевича і В. П. Сидоренко немає категоричної вказівки щодо використання періодичної преси як історіографічного джерела. Правда, автори не можуть, як зазначає А. В. Санцевич, навіть «певною мірою перевіряти достовірність використовуваного матеріалу»²⁷. Але це слід сказати на адресу не лише періодичної преси, а й про деякі інші «узаконені» в історії писемні джерела.

Що ж до особливостей інформації, вміщеної в будь-якому періодичному виданні, то, як писав К. Маркс, «...преса перебуває завжди в становленні, і ніщо в ній ніколи не викінчене. Вона живе в народі і чесно ділить з ним його надії і тривоги, його любов і ненависть, його радощі і горе. Те, що вона, в надії і тривозі, підслухує у життя, вона оголошує потім до загального відома, вона виносить над цим свій вирок — різко, пристрасно, односторонньо, як підказують їй в даний момент схвильовані почуття і думки. Те помилкове, що є сьогодні (підкреслено нами — М. І.), в друкованих нею фактах або висловлюваних нею міркуваннях, завтра вона ж сама спростовуватиме»²⁸.

Таким чином, факти, якими оперують публіцисти, історики допомагає перевіряти вже й сама журналістика. Адже газета, якщо вона хоче користуватися авторитетом серед читачів, зобов'язана виправляти неточність і позбавлятися нечітких формулювань. Коли ж редакція з якихось причин не зробить цього, наші суспільні інститути не можуть

²⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 1.

²⁵ Санцевич А. В. Про поняття «сучасна історія». — УІЖ, 1980, № 3, с. 68.

²⁶ Сидоренко В. П. Назв. праця, с. 10.

²⁷ Санцевич А. В. Назв. праця.

²⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 158.

мириться з таким фактом. Відомий випадок, коли фейлетоніст «Правды» С. Наріньяні не перевірів достатньою мірою факти і несправедливо ославив групу працівників. Цю помилку ЦК КПРС засудив у спеціальній постанові «Про помилковий фейлетон С. Наріньяні «Хват-купецъ». У ній, зокрема, було відзначено, що «автор фейлетону знехтував обов'язковим для радянського журналіста правилом пильно перевіряти факти»²⁹.

Неточність, спотворення дійсності як явища — несумісні з практикою радянської журналістики. Існують чітко окреслені й обґрунтовані принципи пресосознавства. Професіональність журналіста полягає в обов'язковому вмінні об'єктивно аналізувати факти. Закономірно, що він вивчає й висвітлює сучасні події з чітких ідейних позицій. Інакше й не може бути, адже журналістика — наука партійна. Принцип комуністичної партійності означає: правдивість, осмислення й відтворення дійсності з точки зору утвердження передового й прогресивного в боротьбі з відсталим і регресивним. Але об'єктивність бачення, дослідження й відображення історичного процесу — ці риси притаманні взагалі суспільним наукам. Журналіст, як і історик, не може обмежитись лише констатацією того, що вже відбулося. Він вивчає картину життя суспільства в усій її повноті, виходячи з того, що правда факту й правда дійсності — поняття не тотожні. Адже марксистсько-ленінська теорія пізнання вчить, що окреме, одиничне ніколи не може вмістити в собі загального, внутрішнього. Тому зрозуміти загальне, важливе, завдяки чому й виникають окремі, часто взаємно непов'язані факти, значно легше в рамках кожної окремої ситуації, яка зумовлена певними соціальними процесами. Журналіст, як і історик, усвідомлює конкретне, виявляє причини, завдяки яким виникає та чи інша ситуація, показує її зв'язок з процесом у цілому.

Достовірність опублікованого в пресі гарантується і тим, що радянські засоби масової інформації є колегіальними органами. Це передбачає можливість (і необхідність) під час підготовки матеріалу до друку виключити помилку, перекручення істини. Підсумком роботи окремого журналіста чи групи авторів у газеті й журналі, наприклад, є оригінал статті. «Оригінал є основним редакційним документом, — підкреслюється в навчально-методичному посібнику з журналістики. — В оригіналі, який здається в друкарню, неприпустимі ніякі помилки, його необхідно підготувати доброякісно в усіх відношеннях, перевірити прізвища, цифри, цитати й т. п.»³⁰. Колективність ведення наших органів преси передбачає особисту — юридичну і моральну — відповідальність автора за публікацію. «Журналіст, — зазначено в цій же праці, — повинен уважно вивчати життя, навчитися доходити суті явищ і фактів, знаходити в них політичну, суспільну сутність»³¹.

Немає сумніву, що будь-який науковець, готуючись до написання монографічної праці про давно минулі й вже розглянуті попередниками періоди, має підходити до книг своїх колег не з презумпції помилково дослідженого. Та незаперечним є те, що кожна нова історична праця завжди пишеться авторами заново. Звідси випливають і вимоги до оцінки явищ, фактів, подій, які стають об'єктом аналізу. Навіть підтримавши точку зору своїх попередників, їх концепції і гіпотези, вчений повинен переконатися сам і переконати читачів у їх правильності, об'єктивності, адекватності історичному процесові. Отже, дослідник мусить — незалежно від форми джерела — зіставляти факти. Адже помилятися могли й інші, ті, хто вивчав проблему раніше. Неправильні дані можуть бути і в кимось складеному й переданому згодом до архіву документі, і в публікаціях преси, які з часом також поповнюють архівні

²⁹ Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. К., 1974, с. 356.

³⁰ Гребнев А. Газета. Организация работы редакции. М., 1971, с. 61—62.

³¹ Там же, с. 149.

фонди. Але радянська журналістика ґрунтується на тому, що в ній «літопис сучасності» створюється не для архівних установ, а для того, щоб вже сьогодні подавати конкретну допомогу сучасникам. Це сприяє вже сьогоднішній перевірці (на достовірність) фактів, що їх засоби масової інформації та пропаганди наводять у своїх публікаціях.

Слово «журналістика» походить від французького «журнал», що означає щоденник, систематичне, щоденне висвітлення подій. Проте журналістика як професія передбачає відбір найтипівішого, що відбувається в наш час, і пояснення його особливостей. Це — досконале знання фактів дійсності і розуміння тих соціальних процесів, що їх викликали до життя, визначення ідеї та мети зображення реальних картин, пошук найдоцільнішої форми викладу. Публіцист повинен поєднувати хист дослідника й розум політика.

Звичайно, використання преси як джерельної бази дослідника пов'язане з деякими труднощами. Вони, насамперед, зумовлені величезним обсягом фактичного матеріалу, який зовні, здавалося б, майже не відрізняється один від одного. Це й не дивно, адже засоби масової інформації покликані сповіщати населення про сьогоднішнє, тобто буденне. Дослідник як безпосередній учасник суспільного процесу у відборі матеріалу повинен спиратися на певні методологічні засади в процесі створення наукових праць.

Особливість повсякденного й полягає в тому, що в ньому народжується й формується справді історичне. «Історія в цілому може бути на окремих етапах значною або менш значною, або навіть зовсім звичайною, але є в ній одна обов'язкова властивість: вона схожа на річку — тече й тече і немає в неї кінця. Вона вічна»³². Так міркує про історію автор епічних прозових творів Георгій Марков («Строгови», «Сибір» та ін.). Є в його словах думка, що наштовхує на певний висновок: буденне водночас є й історичним. Тому газетні повідомлення, які сьогодні ще аж ніяк не схожі на історичне джерело, завтра, тобто через певний час, можуть ним стати. «Відійшли люди і, відходячи, взяли із собою назавжди свій неповторний досвід, в якому, безперечно, було чимало такого, що висвітлює не лише життя окремої людини, а висвічує час, викристалізовує епоху»³³.

Важливе значення для журналіста, як і для вченого, має висновок про сутність та високий зміст життя радянського народу, що міститься у Звітній доповіді ЦК ХХV з'їздові КПРС: «Давно помічено, що безперервна низка схожих один на одний днів, буденна, повсякденна робота — а всі ми зайняті нею — часто не дають повною мірою сприймати значення і масштаби того, що відбувається навколо нас. Навіть польоти в космос стали чимось звичним і буденним. А що вже говорити про пуск нових заводів або, скажімо, заселення нових житлових кварталів. Ніби так повинно і бути. Справді, товариші, так повинно і бути. Так повинно бути тому, що кожного ранку десятки мільйонів людей починають свій черговий, звичайнісінький робочий день: стають біля верстатів, спускаються в шахти, виїждять у поле, схиляються над мікроскопами, розрахунками і графіками. Вони, мабуть, не думають про велич своїх справ. Але вони, саме вони, виконуючи накреслення партії, підносять Радянську країну до нових і нових висот прогресу»³⁴.

Бути сучасним — обов'язкова умова актуальності кожного матеріалу газети. Але конкретний факт, який нині дає можливість показати велич трудових звершень радянських людей, завтра сприйматиметься як свідчення історії. Поняття «історична подія» залишиться справедливим, правильним, точним навіть в тому випадку, коли історичною названо ту подію, яка відбулася напередодні. Адже газета за рідкісним

³² Марков Г. Моя военная пора.— Знамя, 1979, № 1, с. 49.

³³ Там же.

³⁴ Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 42—43.

винятком (наприклад, вечірня) повинна інформувати про внутрішні та міжнародні події і не пізніше як вчорашні.

К. Маркс образно називав вільну пресу пильним оком народного духу, втіленим довір'ям народу до самих себе, узами, які поєднують окрему особу з державою і цілим світом, духовним дзеркалом, в якому люди уявляють самих себе³⁵. Партиїну газету В. І. Ленін називав дзеркалом партії. У цих порівняннях — методологічний ключ до розуміння значення преси, яка є дзеркалом життя всього соціалістичного суспільства. Якщо перегортати підшивки газет, можна наочно побачити, що їх сторінки — це своєрідний щоденник Країни Рад, відтворення найвидатніших звершень багатонаціонального радянського народу, очолюваного КППРС.

Хронологічні рамки історичного дослідження безперервно змінюються. Це й закономірно, оскільки історія і сучасність тісно сплітаються, не лишаючи між собою ніякої «дистанції часу», як того бажалося б тим авторам, які підтримують теорію «улежування матеріалу». Відтак кожний — і навіть не рік, а місяць, день — додають до існуючих нові матеріали, які мають збагатити науку. І тут знову ж таки історик не повинен чекати, поки архіваріуси вишикують у певній, науково обгрунтованій системі зберігання різноманітні свідчення вчорашнього дня. Дослідник, який вивчає сучасні проблеми, бере факти з конвейера інформації.

Призначення радянської преси — відтворювати багатогранність економічних, соціально-політичних і культурних процесів, які відбуваються в суспільстві. Народ за допомогою засобів масової інформації має можливість побачити власне життя з усіма досягненнями та успіхами, проблемами і завданнями, які виникають у ході соціалістичного і комуністичного будівництва. Радянська преса не лише об'єктивно відображає суспільні явища, а й безпосередньо впливає на людей, на їх свідомість. Це впливає з її природи — вірного помічника Комуністичної партії в боротьбі за перетворення суспільства на засадах комунізму. Адже, за ленінським визначенням, преса є колективним пропагандистом, агітатором і організатором.

Періодична преса Країни Рад є цінним історичним джерелом для вивчення практики комуністичного творення³⁶. Вона друкує документи партії та уряду, рішення місцевих партійних і державних органів, наводить на своїх сторінках цікаві дані про розвиток економіки, науки й культури. Газети й журнали публікують матеріали про соціалістичне змагання, передові методи праці, розповідають про передовиків і новаторів виробництва, висвітлюють методи партійного керівництва соціально-економічними процесами.

Факти історії і повсякденні явища нашого життя переконливо свідчать про ефективність радянської преси, яка допомагає втілювати в життя політику КППРС і Радянської держави, досягати найважливіших цілей, розв'язувати завдання, що їх життя висуває перед суспільством³⁷. Тому вивчати пресу водночас означає досліджувати й наше суспільство в його розвитку й динаміці. Спілкування з газетою — це спілкування із середовищем. Воно дає можливість дослідникові діставати інформацію про поточні події, які водночас є подіями й історичними.

Закономірності діяльності преси, які реально реалізуються в її принципах — партійності, масовості, народності, правдивості, — мають об'єктивне значення для відображення соціалістичної суспільно-економічної формації, особливостей існування її соціально-політичної системи. Принцип конкретно-історичного підходу до висвітлення явищ нашо-

³⁵ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 62.

³⁶ Див.: Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму. К., 1978, с. 11—12.

³⁷ Див.: Менделєєв А. Г. Что за газетным словом? М., 1979, с. 3.

го життя є основним методологічним принципом партійної журналістики. «В газеті — так здається нам, журналістам, — пише дослідник радянської преси Л. Корнешов, — особливо гостро відчувається ритм часу, особливо яскраво розгортається панорама життя країни і світу. Ритм цей стрімкий — життя багате великими звершеннями»³⁸. Саме це визначає природу радянської преси. Такою її уявляв В. І. Ленін. Володимир Ілліч вважав, що центральний орган РСДРП — газета «Искра» — повинна стати «...повним відбиттям усього нашого робітничого руху і в його цілому і в його особливостях»³⁹. Тому «історія нашої робітничої комуністичної преси, — зазначав С. М. Кіров, — є по суті історією партії, історією революції»⁴⁰.

Ленінський принцип партійності преси — складова частина науки управління соціалістичною державою, а преса — одна з важливих ланок в системі цього управління. Соціалізм у трудовому й суспільному процесі передбачає не механічне виконавство, а усвідомлену, творчу дію. Кожний трудівник у нашому суспільстві має чітко уявляти реальні можливості своєї історичної місії. Тому від засобів масової інформації партія вимагає не тільки правдиво й оперативно висвітлювати факти, а й глибоко їх аналізувати й узагальнювати. Поінформованість мас неодмінно обертається їх суспільною активністю, оскільки ціна точної інформації в науково-технічний вік надзвичайно зростає. Інформаційна діяльність — одна з функцій радянської преси — є важливим фактором соціального контролю й впливу на підвищення ефективності виробництва завдяки безперервній передачі виробничого і взагалі життєвого досвіду як від покоління до покоління, так і в конкретному поколінні.

ЦК КПРС постійно дбає про оновлення змісту й поліпшення організаційних форм роботи засобів масової інформації та пропаганди, добивається підвищення рівня дієвості їх виступів. Так, у постанові «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», яку ХХVI з'їзд назвав документом довгострокової дії⁴¹, перед журналістами поставлене завдання: «Значно розширити тематику, обсяг і географію повідомлень про внутрішнє і міжнародне життя, підвищувати інформаційну насиченість матеріалів, які публікуються в газетах і журналах, телевізійних і радіопередач. Різноманітні жанри, особливу увагу приділяти стилю, мові, долати багатослівність і казенщину, дбати про оперативність, переконалівість і дохідливість виступів. Добиватися, щоб видання не повторювали одне одне, беручи до уваги, що більшість сімей одержує не менш як три газети, регулярно дивиться телепередачі і слухає радіо»⁴².

Буржуазна історіографія не приділяє уваги дослідженню критеріїв поняття «сучасна історія» тому, що буржуазні історики намагаються не торкатися гострих суперечностей імперіалістичного суспільства, щоб не конфліктувати з його можновладцями. При цьому в своїх спробах фальсифікувати істину вони прикриваються теорією «дистанції», яка, до речі, з історії переноситься й на літературу.

Оскільки буржуазна журналістика не може обійти своєю увагою актуальні події моменту (бо призначення засобів інформації та пропаганди полягає саме в тому, щоб висвітлювати сьогодення), то її представники намагаються зробити вигляд, що преса висвітлює тільки «просто» факти, без будь-якого їх коментування. Хоча, як слушно зауважує відомий пресознавець О. Г. Менделєєв, не існує й не може бу-

³⁸ Корнешов Л. Пора счастливых дебютов. М., 1981, с. 66.

³⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 247.

⁴⁰ Большевицкая печать. Сборник материалов, ч. 2. М., 1945, с. 184.

⁴¹ Див.: Матеріали ХХVI з'їзду КПРС, с. 90.

⁴² Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 10.

ти «просто інформації» на газетній полосі або в телерадіопрограмах, адже вже сам принцип відбору матеріалу має класово-партійний характер⁴³.

«Факт і його оцінка,—слухно підкреслює Д. Авраамов,—два таких обов'язкових компоненти практично будь-якого журналістського твору. Навіть десятирядкова замітка однією своєю появою на газетній сторінці вже свідчить про певне суспільне ставлення, говорить про соціальну значущість надрукованого»⁴⁴. Історик має бути підготовленим до сприйняття інформації, вміщеної в газеті або журналі. Свою роль при цьому відіграє й поліграфічне оформлення друкованих періодичних видань. Воно передбачає виділення статті за допомогою заголовків, шрифтів, визначення її конкретного місця в номері та на полосі. Використовуючи поліграфічні методи самореклами, буржуазні засоби масової комунікації — так буржуазні соціологи називають пресу — в той же час виявляють свою упередженість, відверту тенденційність у справі поширення правдивої інформації: є різниця, де вмістити повідомлення про черговий політ у космос радянського космічного корабля — на першій чи на 52-й сторінці, наприклад, газети «Нью-Йорк таймс». Або яким шрифтом набрати і який підзаголовок обрати...

Зрозуміло, що буржуазні журналісти не можуть уникнути коментування фактів і подій. І ось тут у жонгливанні так званою «об'єктивністю» проявляється найбільш характерне для імперіалістичної преси: перекручення фактів, авторські екскурси в «історію» питання, використання всілякого роду аналогій та паралелей. Все це робиться для того, щоб відстоювати свої класові позиції.

Всі симпатії засобів масової інформації на Заході — на боці приватної власності. Преса західноєвропейських країн, США та Канади завжди стоїть на позиціях недоторканості інтересів великого бізнесу, невтручання в дії власників. «Буржуазна преса,— писав В. І. Ленін,— за «добрих старих буржуазних часів» не торкалася «святого святих» — внутрішнього стану справ на приватних фабриках, у приватних господарствах. Цей звичай відповідав інтересам буржуазії. Його нам треба радикально позбутися»⁴⁵. Тут же, в статті «Про характер наших газет», вождь першої в світі соціалістичної держави звернув увагу журналістів на необхідність висвітлення внутріфабричного, внутрісільського, внутріполкового життя, «де найбільше будеється нове...»⁴⁶. Одразу після Жовтня було здійснено революційний переворот і в такій галузі творчої діяльності людини, як журналістика та пресознавство. Вперше в історії саме радянські вчені та публіцисти при висвітленні історичної діяльності громадян соціалістичного суспільства виділяють як її визначальну особливість трудову активність мас. Адже історія є не чим іншим, як процесом свідомого становлення людини. Поза ним неможливо показати життя країни в усій сукупності факторів його розвитку, а також етапи формування особистості. «Всяке суспільне життя — підкреслював К. Маркс,— є по суті *практичне*»⁴⁷.

Радянська преса, всебічно висвітлюючи життя і звитяжну працю мас, глибоко розкриваючи їхній зміст, сутність, відкриває широкі можливості для аналізу вміщеної нею інформації з метою використання в нових історичних дослідженнях з питань соціалістичного й комуністичного будівництва.

Саме в такому ракурсі радянська історіографія розглядає суспільну інформацію.

⁴³ Див.: Менделєєв А. Г. Указ. соч., с. 54.

⁴⁴ Авраамов Д. Позиція журналіста.— Коммунист, 1980, № 15, с. 68.

⁴⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 85.

⁴⁶ Там же, с. 87.

⁴⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 245.

Н. Г. Іщенко

ЗНАЧЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ПЕЧАТИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ
ПЕРИОДА РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

Автор статьи, опираясь на методологические принципы деятельности советской печати — ее партийность, народность, объективность,—рассматривает особенности опубликованных на страницах периодических изданий материалов как источника для изучения современной истории СССР, раскрывает специфику творческой работы журналистов и ученых-историков.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

ПРОМИСЛОВІСТЬ І РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1951—1958 рр.). Російською мовою. — 35 арк. — 1 крб. 60 коп.

Наведені документи і матеріали присвячені боротьбі робітничого класу Української РСР під керівництвом Комуністичної партії у співдружності з трудящими братніх республік за дальший розвиток промисловості в 1951—1958 рр.

Для наукових працівників, викладачів і студентів історичних факультетів, пропагандистів.

ПРОТИ ФАШИЗМУ ТА ВІЙНИ. АНТИФАШИСТСЬКИЙ КОНГРЕС ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ У ЛЬВОВІ У 1936 р.—

25 арк. — 1 крб. 50 коп.

Вміщено документи і матеріали, в яких висвітлено керівну роль Компартії Польщі та Компартії Західної України в утворенні антифашистського руху демократичної інтелігенції, показано спільну боротьбу українських та польських діячів культури проти загрози війни. Всебічно висвітлюється підготовка і проведення Антифашистського конгресу діячів культури у Львові у 1936 р.

Для істориків, пропагандистів, викладачів і студентів історичних факультетів.

Попередні замовлення на ці книги надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ, 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам після платою.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПІДГОТОВЦІ І ВИХОВАННЮ ЖУРНАЛІСТСЬКИХ КАДРІВ

М. П. ПАРИНОВ (Донецьк)

Засоби масової інформації і пропаганди виконують важливу суспільно-політичну функцію інформування населення про події, що відбуваються як усередині країни, так і в світі взагалі. У постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС їх названо дійовим інструментом ідеологічної роботи партії, засобом залучення широких мас трудящих до обговорення й вирішення злободенних питань нашого життя, а також формування громадської думки¹.

Діяльність цього могутнього пропагандистсько-агітаційного апарату вирішальною мірою залежить від високого професійного рівня підготовки журналістських кадрів. Вони, як зазначається в Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові КПРС, повинні подбати про те, «щоб наші засоби масової інформації і пропаганди завжди були справжньою трибуною партійної і загальнонародної громадської думки»². Їх політична зрілість, компетентність, діловитість та інші якості, зрештою, визначають моральне обличчя кожного періодичного видання, програм телебачення та радіо.

Парторганізації України нагромадили певний досвід підготовки й виховання кадрів журналістів. Він знайшов своє висвітлення в ряді партійних документів, у науковій літературі. XXVI з'їзд КПРС позитивно оцінив діяльність парторганізацій республіки в галузі кадрової політики, добору і розстановки спеціалістів, підвищення їх особистої відповідальності за доручену справу³. Принципові питання роботи парткомітетів України з цими кадрами, їх ідейно-політичного виховання розкрито в книзі члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького, в його промовах на республіканській нараді-семінарі редакторів газет у 1973 р., V з'їзді журналістів України⁴. Ці проблеми частково розглядалися в наукових працях з історії партійно-радянської преси Української РСР⁵. Окремі методи й форми підвищення кваліфікації журналістських кадрів на су-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року.— К.: 1983, с. 71.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К.: 1981, с. 90.

³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 84.

⁴ Див.: Щербицький В. В. Овладевать ленинским стилем работы. К.: 1978, с. 241—279; Щербицький В. В. Поліпшувати політичну роботу, підвищувати бойовитість преси. Промова на відкритті респ. наради-семінару редакторів газет.— Під прапором ленінізму, 1973, № 14, с. 6—9; Щербицький В. В. Високо нести прапор партійної публіцистики. Промова на V з'їзді журналістів республіки.— Комуніст України, 1982, № 3, с. 15—21.

⁵ Див.: Вартанов Г. И. Газета в творческом поиске.— М.: 1971; його ж. Газета і актив.— К.: 1977; Велігура І. Дієвість друкованого слова.— К.: 1965; його ж. Джерела сили радянської преси.— К.: 1976; Маковійчук І. М. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму.— К.: 1978; Партійний комітет и преса. К.: 1978.

часному етапі комуністичного будівництва проаналізував А. Т. Гаврилов⁶. Разом з тим деякі аспекти проблеми залишаються недостатньо вивченими, зокрема питання про поповнення рядів журналістів, які працюють у пресі, на телебаченні та радіо, формування й даліше вдосконалення системи їх перепідготовки і виховання протягом останнього двадцятиріччя тощо.

В даному повідомленні зроблено спробу розглянути й охарактеризувати основні джерела поповнення журналістських кадрів на Україні за останні 20 років, тобто на початку 60-х — початку 80-х рр., висвітлити форми їх навчання, які набули значного поширення в той період, визначити основні тенденції й напрями.

Особливого значення нині набувають актуальні проблеми кадрової політики. Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. В. Андропов, КПРС повинна розставляти спеціалістів таким чином, «щоб на вирішальних ділянках стояли люди політично зрілі, компетентні, ініціативні, наділені організаторськими здібностями й почуттям нового...»⁷.

Тому Комуністична партія серед інших завдань завжди приділяла й приділяє увагу творчому зростанню тих співробітників, які становлять ядро редакційних колективів. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що для роботи в партійній пресі слід надзвичайно уважно добирати людей — політично зрілих, відданих справі революції, ініціативних, тобто тих, які бажають і вмють втілювати в життя рішення керівних органів партії, послідовно здійснювати її лінію⁸. Ця настанова мала особливе значення для діяльності партійних організацій республіки з питань розстановки кадрів спеціалістів, поповнення штатів органів масової інформації і пропаганди.

На початку 60-х років парторганізації відчували певні труднощі у роботі з кадрами. Не вистачало кваліфікованих, досвідчених працівників. Керівні й рядові посади часто-густо займали люди, які не мали спеціальної журналістської або навіть вищої освіти взагалі. Наприклад, у редакції міської газети «Артемовській робочій», в якій працювали 8 штатних творчих співробітників, лише один мав вищу освіту. Спочатку він був заступником редактора, а згодом став і редактором⁹. Але ж «Артемовській робочій» — міська газета. Вона виходила тричі на тиждень (загальний тираж — 6 тис. примірників). Слід також узяти до уваги ту обставину, що Артемівськ — місто в Донецькій області, яка загалом непогано забезпечувалася ідеологічними кадрами. В інших місцях справи були гіршими. Наприклад, на Харківщині посади редакторів більш як третини районних газет займали практики¹⁰. Редактори 30 газет нашої республіки взагалі не мали вищої освіти¹¹.

В умовах розгортання науково-технічної революції, зростання духовної культури радянського народу такі керівники, звичайно, не могли забезпечити необхідний високий професійний рівень періодичного видання, часом незадовільно виконували свої складні обов'язки. Тому ЦК і обкоми Компартії України вжили рішучих заходів щодо поповнення й поліпшення якісного складу редакційних колективів. Ця робота велася в двох напрямках. По-перше, в редакції надсилалися нові працівники і, по-друге, планувалося підвищити кваліфікацію тих співробітників, які вже багато років працювали на ниві журналістики.

⁶ Див.: Гаврилов А. Т. О партийном руководстве подготовкой и воспитанием журналистских кадров в современных условиях.— Вопросы истории КПСС, 1982, № 5, с. 47—59.

⁷ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 22 листопада 1982 року.— Комуніст України, 1982, № 12, с. 23—24.

⁸ Див.: Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 41, с. 195.

⁹ Донецький обласний державний архів, ф. Р-3258, оп. 1, спр. 49, арк. 36.

¹⁰ Партархів ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 272, арк. 1.

¹¹ Там же, спр. 270, арк. 106.

Редакторами газет, головами облтелерадіокомітетів, директорами телестудій, їхніми заступниками, зокрема, призначалися партпрацівники. Творчі колективи поповнили також викладачі вузів та шкіл тощо. Врахувавши критичні зауваження і рекомендації комісії відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України, яка перевіряла місцеву пресу, Запорізький обласний комітет партії подбав про оновлення штатів багатьох редакцій спеціалістами різних галузей народного господарства республіки. В результаті кількість літературних працівників, що мали вищу освіту, зросла з 38 до 47%. На посади редакторів газет, заступників, відповідальних секретарів і завідуючих відділами було призначено фахівців з вищою освітою. Близько 24% співробітників навчалися на заочних відділеннях вузів, переважно на факультетах журналістики держуніверситетів¹². Відповідні зміни сталися й у Харківській, Ворошиловградській, Київській, Донецькій, Львівській, Одеській та інших областях республіки.

Поповнення штатів редакцій газет і журналів, а також телебачення і радіо за рахунок місцевої інтелігенції було характерною рисою діяльності парторганізацій УРСР протягом 70-х років. Спеціалістів різних галузей народного господарства, яких було призначено на посади літературних працівників, завідуючих відділами, відповідальних секретарів, заступників редакторів районних, міських і обласних газет, можна було зустріти майже в кожній редакції. Наприклад, у «Енакиевском рабочем» працювали металург-прокатник та інженер-економіст, у «Деснянській правді» (Чернігів) — випускник Української сільськогосподарської академії, у «Зорі» (Дніпропетровськ) — інженер-машинобудівник, у «Радянській Волині» (Луцьк) — агроном і технік¹³. Їх колеги займали різні посади в Донецькому, Дніпропетровському, Запорізькому та інших облтелерадіокомітетах.

В умовах посилення уваги партії до соціально-економічних процесів, що відбувалися у соціалістичному суспільстві, переходу від екстенсивних методів розвитку народного господарства до інтенсивних, що вимагали від працівників ідеологічного фронту глибоких і різнобічних науково-практичних знань, це джерело поповнення журналістських кадрів мало особливу вагу. Щоправда, спеціалісти народного господарства, що приходили до редакцій на постійну творчу роботу, спочатку мали недостатній запас спеціальних знань, не знали специфічних особливостей та тонкощів нової професії, і це, безумовно, заважало їм нормально виконувати обов'язки літературних редакторів або кореспондентів. Однак їх вміння аналізувати виробничі питання, особистий досвід давали змогу писати цікаві кореспонденції, розробляти цінні рекомендації, висувати гострі соціально-економічні проблеми, що вимагали свого розв'язання.

Парткомі дбали про те, щоб інженери, економісти, педагоги, агрономи, які почали працювати в редакціях, згодом здобували й спеціальну освіту. Їх направляли вчитися на факультети журналістики університетів та ВПШ при ЦК Компартії України. Журналістів, зокрема, готували Київський та Львівський держуніверситети, ВПШ при ЦК Компартії України, Одеська ВПШ, а також Український поліграфічний інститут імені І. Федорова (у Львові). Кількість їх абітурієнтів рік у рік зростала. У 1973—1975 рр. редакції різнопрофільних періодичних видань нашої республіки поповнили 263 випускники КДУ і ЛьвДУ, у тому числі обласні газети — 123, міські і районні — 129, видавництва — 11¹⁴. Після опублікування постанови ЦК КПРС «Про заходи по поліпшенню підготовки і перепідготовки журналістських кадрів»

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 216, спр. 237, арк. 3—4.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 263, арк. 9, 53—57; Рад. Донеччина, 1971, 28 верес.

¹⁴ Див.: Журналіст України, 1976, № 1, с. 12.

(1975 р.)¹⁵ було помітно збільшено контингенти студентів факультетів журналістики держуніверситетів. Так, КДУ щороку закінчували більш як 200 молодих спеціалістів, ЛьвДУ — близько 150. Крім того, в обох університетах на заочних і вечірніх відділеннях без відриву від виробництва навчалися ще кілька сотень творчих працівників — співробітників органів масової інформації і пропаганди. Близько 100 чол. щороку готували ВПШ при ЦК Компартії України та Одеська ВПШ¹⁶.

ЦК Компартії України, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, Держкомвидав, Держтелерадіо і Спілка журналістів УРСР у ході виконання вищезгаданої постанови ЦК КПРС здійснили ряд організаційних заходів, спрямованих на підвищення якості підготовки журналістів. Було вдосконалено учбові програми й навчальні плани, розширено й поповнено штати кафедр, створено нові лабораторії та навчальні кабінети, зміцнено матеріально-технічну базу вузів. У цьому плані важливе значення мали також всесоюзні наради з питань підготовки журналістів, проведені відділом пропаганди ЦК КПРС, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і Московським держуніверситетом.

Шляхи дальшого вдосконалення системи навчання творчих працівників нашої республіки були намічені у постанові ЦК Компартії України «Про виконання партійними комітетами Львівської області рішень XXV з'їзду КПРС і постанов ЦК КПРС про підвищення дієвості і координації діяльності засобів масової інформації і пропаганди»¹⁷. В ній, зокрема, зазначалося, що питання поліпшення добору, розстановки й виховання журналістських кадрів, зміцнення колективів редакцій політично зрілими, кваліфікованими працівниками, забезпечення систематичного контролю за їх діяльністю повинні бути в полі зору партійних комітетів.

Парторганізації України провели значну роботу по підвищенню ідейно-теоретичного рівня й професійної майстерності працівників органів масової інформації і пропаганди. Вони приділили увагу здійсненню комплексних планів теоретичного й професійного навчання журналістів, що їх розробляли відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України та секретаріат Спілки журналістів УРСР — для республіки в цілому, обкоми партії і правління обласних журналістських організацій — для окремих областей¹⁸.

ЦК і обкоми Компартії України насамперед подбали про те, щоб підвищити ідейно-теоретичний рівень та майстерність керівних журналістських кадрів, які повинні бути політично зрілими і мати організаторські здібності, із знанням справи вирішувати будь-які складні питання. Значний вклад у їх підготовку зробили створені в 1967 р. постійно діючі курси перепідготовки партійних і радянських працівників при ВПШ при ЦК Компартії України, а також аналогічні курси при обкомах партії. Щороку їх закінчували сотні керівних працівників ідеологічного фронту, у тому числі засобів масової інформації і пропаганди. Тільки в 1975 р. у ВПШ при ЦК Компартії України навчалися більш як 500 редакторів, заступників редакторів, відповідальних секретарів і завідуючих відділами газет, журналів, а також РАТАУ¹⁹. Слухачі курсів вивчали актуальні проблеми історії і сучасної політики партії, партійного будівництва, теорії та практики радянської преси. Перед ними з лекціями виступали відповідальні партійні і радянські

¹⁵ КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. — М.: 1979, с. 321—323.

¹⁶ Журналіст України, 1978, № 10, с. 37.

¹⁷ Там же, № 2, с. 3.

¹⁸ Журналіст України, 1976, № 8, с. 40; 1981, № 7, с. 6.

¹⁹ Журналіст України, 1976, № 1, с. 12.

працівники, керівники міністерств і відомств республіки, вчені, відомі письменники та журналісти.

Важливу роль в цьому відіграли також і республіканські, обласні та короткострокові семінари. Їх скликали ЦК і обкоми Компартії України разом із Спілкою журналістів УРСР. На початку 60-х років вони систематично проводилися у Ворошиловградській, Запорізькій, Львівській, Харківській областях. Протягом семінарки лише у Ворошиловградській області відбулося 13 таких семінарів.²⁰ Згодом вони міцно ввійшли в практику роботи відділів пропаганди і агітації всіх обкомів Компартії України.

Регулярними стали й республіканські семінари, під час яких вирішувалися злободенні питання діяльності республіканської преси. Зокрема, редактори газет обговорювали проблеми наукової організації праці редакційного колективу, перспективного й оперативного планування. Під час їх зустрічі у Слов'янську йшлося про творче обличчя міськрайонної газети²¹. Корисними з точки зору поширення передового досвіду були також семінари завідуючих відділами і відповідальних секретарів редакцій, що свого часу відбулися у Києві (1975 р.), Львові (1980 р.), Кіровограді (1980 р.) та інших містах.

В 1978 р. відділ пропаганди ЦК КПРС, а також відділи пропаганди і агітації Центральних Комітетів Компартії України і Компартії Молдавії в Дніпропетровську скликали зональний семінар редакторів республіканських, обласних і вечірніх міських газет, а також журналів, керівних працівників телебачення, радіомовлення і видавництва УРСР та МРСР. Вони розглянули й обговорили питання про «роль засобів масової інформації і пропаганди у боротьбі за виконання рішень жовтневого (1977 р.) Пленуму ЦК КПРС, у пропаганді підсумків святкування 60-річчя Великого Жовтня й прийняття нової Конституції СРСР»²². У 1979 р. в Запоріжжі на всесоюзному семінарі вивчався досвід висвітлення на сторінках газет та журналів ходу та результатів соціалістичного змагання під девізом «Ручна праця — на плечі машин»²³; також йшлося про роботу ряду періодичних видань — «Індустріального Запорож'я», «Запорізької правди», а також міських та районних газет — по пропаганді нових методів праці (комплексної механізації, автоматизації виробничих процесів).

Системний підхід до підвищення рівня кваліфікації рядових працівників редакцій остаточно сформувався на початку 70-х років, коли виникли школи, інститути та університети журналістської майстерності, які працювали на громадських засадах. У 1970 р. одна з таких шкіл почала функціонувати при правлінні Спілки журналістів УРСР. За час, що минув між IV і V з'їздами журналістів України (1977 — 1982 рр.), її закінчили близько 1,5 тис. чол.²⁴ Заняття проводилися в тих містах, де був нагромаджений цікавий досвід, завдяки якому слухачі ознайомилися з трудовими звершеннями передових промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, наукових закладів. Активно обговорювалися також проблеми жанрів, мови, стилю, журналістської етики.

Після XXVI з'їзду КПРС відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України та правління Спілки журналістів республіки, врахувавши нові вимоги щодо поліпшення змісту й організаційних форм діяльності засобів масової інформації і пропаганди, перебудували роботу школи. Було створено два відділення: журналістів-економістів і журналістів-публіцистів, які спеціалізуються на пропаганді радянського способу життя й питаннях боротьби з ворожою ідеологією.

²⁰ Вісник Харківського університету. Сер. історії КПРС, вип. 5, 1969, № 37, с. 119—120.

²¹ Журналіст України, 1977, № 11, с. 23—24; 1980, № 3, с. 6.

²² Журналіст України, 1978, № 3, с. 11; № 4, с. 8—33.

²³ Журналіст України, 1979, № 4, с. 10.

²⁴ Журналіст України, 1976, № 1, с. 13; Правда України, 1982, 6 февр.

Школи журналістської майстерності працювали також в Одесі, Запоріжжі, Донецьку, Дніпропетровську, Вінниці, Ровно, Тернополі, Кіровограді, Сумах, а у Львові — навіть університет аналогічного профілю. В 1976 р. у Києві відкрився Інститут журналістської майстерності. Його особливість полягає в тому, що цикл навчання в ньому — дворічний. В 1978 р. відбувся перший випуск, у 1980 — другий, у 1982 — третій. За ці роки в інституті підвищили свою кваліфікацію понад 350 чол.²⁵

У другій половині 70-х років парторганізації значно більшу увагу, ніж раніше, почали приділяти перепідготовці журналістів, що працюють у періодичних виданнях для молоді. З цією метою правління Спілки журналістів України і ЦК ЛКСМУ створили республіканську школу журналістської майстерності для молодих газетярів. Обласні школи згодом почали працювати у Ворошиловграді, Луцьку та інших містах²⁶.

Журналісти могли також підвищити кваліфікацію під час стажування в апаратах парткомів і редакціях республіканських та обласних газет і телерадіокомітетів. Вони там мали власних наставників. Так, відділ пропаганди і агітації Запорізького обкому партії систематично запрошував на навчання редакторів міськрайонних і районних періодичних видань. Протягом десяти днів вони вивчали специфіку його роботи²⁷. Журналісти обласних газет ознайомилися з діяльністю профільних відділів «Радянської України», «Правди України», «Робітничої газети», «Сільських вістей». Непоганий досвід також нагромадили співробітники редакцій «Черкаської правди», «Ленінської правди» (Суми), «Соціалістичної Харківщини», «Червоного прапора» (Ровно).

У справі ідейного й професійного виховання журналістів важливу роль відіграли парторганізації редакцій. На їх зборах обговорювалися як організаційно-партійні, так і творчі питання. Згідно з постановами Дніпропетровського обкому партії в редакціях «Днепровской правды» і «Зорі» відбулися збори, на яких розмова торкнулася проблем підвищення відповідальності журналістів за доручену їм справу.²⁸ Ця ж тема стала предметом обговорення на засіданнях редакційних колективів «Красного знамени» та «Соціалістичної Харківщини»²⁹.

На необхідність піднести роль первинних парторганізацій у вихованні кадрів творчих працівників було вказано на нараді керівників і секретарів партійних організацій республіканських засобів масової інформації і пропаганди, яка відбулася у ЦК Компартії України в лютому 1983 р.³⁰ На ній підкреслювалося, що саме парторганізації повинні створювати обстановку високої вимогливості за доручену справу, атмосферу творчості, дбати про зростання майстерності кожного літспівробітника. Радянський журналіст повинен володіти серйозними знаннями, бути людиною комуністичної переконаності, високих морально-політичних і ділових якостей. На перше місце висувалися питання ідейного загартування працівників преси, телебачення й радіомовлення. Вони неодноразово розглядалися ЦК Компартії України, дістали своє висвітлення в промові товариша В. В. Щербицького на нараді-семінарі редакторів газет у 1973 р., у рішенні травневого

²⁵ Рад. Україна, 1978, 8 груд.; Журналіст України, 1980, № 11, с. 6.

²⁶ Правда України, 1982, 6 февр.

²⁷ Партійний комітет и преса. К.: 1978, с. 61—62.

²⁸ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 109, оп. 2, спр. 3, арк. 39—40; ф. 626, оп. 2, спр. 2, арк. 59; спр. 8, арк. 89—91.

²⁹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 426, оп. 1, спр. 37, арк. 19, 37, 38; спр. 40, арк. 15—16; спр. 49, арк. 4—5; ф. 483, оп. 1, спр. 48, арк. 7; спр. 52, арк. 96—99.

³⁰ У ЦК Компартії України. Високий обов'язок журналістів.— Рад. Україна, 1983, 3 лют.

(1974 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню ідеологічної роботи в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», у Звітних доповідях ЦК XXV і XXVI з'їздам Компартії України, привітанні ЦК IV з'їзду журналістів республіки, рішенні червневого (1983 р.) Пленуму ЦК Компартії України³¹.

Робота, яку провели ЦК КПРС, ЦК, обкоми, міськкоми і райкоми Компартії України в плані забезпечення засобів масової інформації і пропаганди керівними і творчими кадрами, по їх добору, навчанню і вихованню, принесла позитивні результати. На початку 80-х років на Україні працювало близько 15 тис. журналістів, з них більш як 6,5 тис. — у республіканських, обласних, міськрайонних і районних газетах, 2,5 тис. — багатотиражках, понад 1000 — республіканських суспільно-політичних, молодіжних і дитячих журналах, на радіомовленні й телебаченні, близько 2 тис. — у видавництвах, решта — РАТАУ і спеціальних галузевих виданнях. Майже 70% редакційних працівників були членами партії, більш як 80% мали вищу освіту³².

Однак у справі підготовки, перепідготовки і виховання журналістських кадрів на Україні існує ряд нерозв'язаних проблем. Поки що продовжує відчуватися певна нестача висококваліфікованих журналістів. Як вказується в доповіді товариша В. В. Щербицького на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України серйозного поліпшення потребує система навчання на факультетах журналістики, випускники яких «слабо знають життя, питання економіки, партійного і радянського будівництва, теорію і методику ідеологічної роботи»³³.

В постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС вказано на необхідність «забезпечити поліпшення підготовки і підвищення кваліфікації журналістських кадрів. Розвивати традиції масового робітничо-корівського руху. Виховувати журналістів як активних, сміливих розвідників нового, стійких політичних бійців. Їм повинні бути властиві висока ідейність і компетентність, бездоганна журналістська етика»³⁴.

В досліджуваній період ЦК Компартії України разом із Спілкою журналістів республіки, обкомами партії створили й досить ефективно використовували систему підготовки, підвищення кваліфікації, інформування та виховання керівних і літературних працівників засобів масової інформації і пропаганди України. Основними джерелами поповнення їх рядів були державні університети й ВПШ. Спеціалісти народного господарства, які приходили до редакцій на постійну творчу роботу, також зміцнили їх склад. Така система відіграла позитивну роль у справі підвищення ефективності виступів періодичної преси Української РСР.

³¹ Див.: Щербицький В. В. Поліпшувати політичну роботу, підвищувати бойовість преси. Промова на відкритті республіканської наради-семінару редакторів газет.— Під прапором ленінізму, 1973, № 14, с. 8; Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2-х томах. Т. 2.— К.: 1977, с. 962; Матеріали XXV з'їзду Компартії України.— К.: 1976, с. 70; Матеріали XXVI з'їзду Компартії України.— К.: 1981, с. 56; Рад. Україна, 1977, 2 лют.; Комуніст України, 1983, № 8, с. 31.

³² Журналіст України, 1981, № 7, с. 3.

³³ Комуніст України, 1983, № 8, с. 18.

³⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року, с. 72.

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ВИРОБНИЧИХ КОЛЕКТИВІВ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК СРСР (1966—1970 рр.)

В. І. ВЕЛИКОЛУГ (Полтава)

Одним з яскравих виявів творчої активності робітничого класу СРСР є міжреспубліканське соціалістичне змагання. На всіх етапах будівництва соціалізму і комунізму воно не тільки могутній прискорювач економічного зростання нашої країни, а й ефективний засіб виховання трудящих різних націй та народностей Радянського Союзу в дусі братерства і взаємодопомоги.

У зв'язку з важливою роллю соціалістичного змагання в зміцненні дружби народів СРСР теоретична розробка цієї проблеми набуває особливого значення. У публікаціях радянських учених-суспільствознавців висвітлено співробітництво трудових колективів окремих підприємств, районів, областей, союзних республік на різних етапах соціалістичного й комуністичного будівництва¹. Загальносоюзні аспекти даної проблеми порушуються в працях В. Ф. Панибудьласки, В. О. Євстратова та інших авторів², а також у деяких узагальнюючих дослідженнях, присвячених головним чином питанням ленінської національної політики КПРС, зміцненню інтернаціональної єдності, дружби й співробітництва соціалістичних націй і народностей, розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу³. Однак роль соціалістичного змагання в зміцненні інтернаціональної єдності та дружби націй і народностей ще недостатньо вивчена⁴. У даному повідомленні зроблено спробу висвітлити цей аспект проблеми в роки восьмої п'ятирічки.

В основі соціалістичного змагання була боротьба робітничого класу країни за дострокове завершення п'ятирічного плану. Ініціатором цього почину виступила ткаля Костромського льонокомбінату ім. В. І. Леніна Герой Соціалістичної Праці В. Плетньова. Виконання плану перших двох років восьмої п'ятирічки вона приурочила до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, а п'ятирічки у цілому — до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Соціалістичне змагання за почином В. Плетньової охопило понад 900 тис. робітників підприємств легкої промисловості всіх союзних рес-

¹ Тюри Ю. Соревнование двух заводов.—Коммунист, 1973, № 8; Конотоп В. І., Цибулько В. М. Змагаються побратими Підмосков'я і Київщини.—К., 1969; Тимошенко О. В змаганні міцніє дружба (Про соціалістичне змагання трудящих Золотоніського району Черкаської області УРСР, Вурнарського району Чувашської АРСР).—К., 1970; В єдиній сім'ї трудовій.—Одеса, 1979; Крим—Кубань: Дієвість і ефективність змагання: Збірник (Упоряд. І. І. Пивницька).—Сімферополь, 1979 та ін.

² Панибудьласка В. Ф. Розвиток соціалістичного змагання в роки комуністичного будівництва (1959—1972 рр.).—УІЖ, 1973, № 7; його ж. Соціалістичне змагання—школа інтернаціонального виховання.—Трибуна лектора, 1974, № 5; его же. Социалистическое соревнование—важный фактор дальнейшего укрепления дружбы народов СССР.—К., 1973; Євстратов В. О. Соціалістичне змагання робітників—важливий фактор зміцнення дружби народів СРСР.—УІЖ, 1979, № 9; Зиманас Г. Соревнование—школа інтернаціоналізму.—Правда, 1975, 3 окт. та ін.

³ Дружба народів СРСР—велике завоювання ленінської національної політики КПРС (Ред. кол. М. О. Буцько, О. А. Бородин та ін.).—К., 1969; Нагорна Л. XXIV з'їзд КПРС про досягнення і завдання ленінської національної політики.—К., 1971; Горовський Ф., Королько В., Нагорна Л. Розквіт і зближення націй в СРСР на сучасному етапі.—К., 1975; Великий советский народ.—К., 1976; Великая сила интернационального единства (Деятельность КПСС по дальнейшему укреплению интернационального единства и развитию сотрудничества народов СССР).—К., 1979; Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В единой семье народов: Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развитого социализма.—М., 1979; Развитие советского народа—новой исторической общности.—М., 1981 та ін.

⁴ Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В единой семье народов: Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развитого социализма, с. 14.

публік⁵. Близько 100 тис. послідовників знатної ткалі з'явилися на Україні⁶.

Поширення почину В. Плетнєвої викликало піднесення трудового співробітництва серед виробничих колективів галузі. Договори на соціалістичне змагання із своїми суміжниками в УРСР та інших союзних республіках підписали, зокрема, 42 підприємства легкої промисловості Київської, 17 — Вінницької, 31 — Харківської, 21 — Донецької областей⁷.

У процесі соціалістичного змагання виробничі зв'язки його учасників ставали дедалі регулярнішими. Працівники легкої промисловості, наприклад, обмінюючись досвідом по впровадженню у виробництво почину В. Плетнєвої, допомагали один одному, в результаті чого зміцнювалися дружні відносини між ними.

Охопивши трудові колективи різних галузей промисловості, а також будівництва й транспорту, змагання за дострокове виконання п'ятирічного плану набуло дальшого творчого розвитку. Так, робітники Донецчини зобов'язалися дати до 50-річчя Радянської влади понад план не менш як один процент річної продукції, на стільки ж знизити її собівартість і підвищити продуктивність праці. Донецький надплановий процент було покладено в основу ювілейного міжреспубліканського соціалістичного змагання металургів⁸.

Боротьба за виконання й перевиконання п'ятирічного плану у них набула форми змагання за виплавку 100 млн. тонн сталі на рік. За ініціативою Героя Соціалістичної Праці сталевара мартенівської печі № 6 Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча М. Гонди металурги братніх республік почали змагатися за право зварити ювілейну плавку. Питання про те, кому з них випаде ця висока честь, мали вирішувати показники, досягнуті в ході змагання. 29 бригад галузі взяли участь у цій завершальній плавці. Право зварити 100-мільйонну тону сталі завоювали знатні металурги країни В. Пономарьов з Магнітогорська, А. Жунусов з Караганди, І. Панфіловський з Челябінська, А. Растягаєв з Нижнього Тагіла, Б. Камельянов з Белорецька, К. Шабалов з Кузнецька та ін. Кращі сталевари здійснили почесну плавку на десяти металургійних заводах України. При цьому запорізький металург Герой Соціалістичної Праці М. Кінебас установив новий світовий рекорд продуктивності агрегата⁹.

Таким чином, видатне досягнення радянської металургії — виплавка 100 млн. тонн сталі на рік — це результат спільних зусиль, братерського співробітництва й дружби робітників усієї нашої країни.

В ході соціалістичного змагання у металургів країни набули поширення спільні виплавки сталі, справедливо названі ними «плавки дружби». Їх провели, зокрема, у 1966 р. знатні сталевари України О. Ісайко, В. Волков і О. Луговський з грузинським металургом А. Панцулая¹⁰, в 1967 р. — Герой Соціалістичної Праці В. Холявко з російськими сталеварами О. Кривоколою, І. Панфіловським та М. Гавриловим¹¹ та ін.

⁵ Полтавський обласний держархів (далі ПОДА), ф. Р-4106, оп. 1, спр. 766, арк. 1.

⁶ Об'єднаний архів Української республіканської ради профспілок (далі — ОА УРРПС), ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5827, арк. 10, 17, 18.

⁷ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5827, арк. 7—9; спр. 5459, арк. 11; ПОДА, ф. Р-4106, оп. 4, спр. 139, арк. 51.

⁸ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5367, арк. 5; спр. 6171, арк. 7; Правда, 1967, 11 серп.; Известия, 1967, 25 янв.; Рад. Україна, 1967, 27 січ.

⁹ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4812, арк. 59—69; спр. 5797, арк. 14—15; Известия, 1967, 24 дек.; Рад. Україна, 1967, 15 листоп., 25 грудня; Сільські вісті, 1967, 25 груд.; Профсоюзы СССР: Документы и материалы, т. 5, — М., 1974, с. 255.

¹⁰ Рад. Україна, 1966, 22 жовт.

¹¹ Рад. Україна, 1967, 30 трав.

Досвід металургів був успішно використаний у нафтовій промисловості. На заклик робітників цієї галузі з Татарської АРСР розпочалося соціалістичне змагання за достроковий видобуток 300-мільйонної тонни сировини. Першими на Україні цей почин підхопили працівники Прилуцько-Лелеківського нафтопромислового управління. Соціалістичне змагання під девізом «Швидше дамо Батьківщині 300-мільйонну тонну нафти» охопило всі трудові колективи цієї галузі промисловості в Українській РСР¹². Підтримуючи тісні виробничі взаємозв'язки, допомагаючи один одному у виявленні резервів виробництва, нафтовики успішно виконали соцзобов'язання.

Змагаючись за дострокове завершення п'ятирічного плану й випуск надпланової продукції, робітники прагнули досягти високих показників шляхом якнайменших витрат живої праці та матеріальних ресурсів. Ще на початку восьмої п'ятирічки трудящі Москви і Ленінграда закликали робітників країни розпочати боротьбу за всебічну економію виробництва. Цей почин поширився в усіх союзних республіках. На Україні його підтримала переважна більшість колективів підприємств¹³.

Розвиваючи ініціативу трудящих Москви й Ленінграда, колектив Северодонецького хіметзаводу розпочав соціалістичне змагання за бережливість та економію на кожному робочому місці, зокрема, за створення фонду економії на честь 50-річчя Радянської влади¹⁴. З метою успішного виконання соцзобов'язань апаратник цього підприємства М. Приженков запропонував складати особисті творчі плани робітників¹⁵. Почин северодонецьких хіміків знайшов відгук у трудящих усієї країни.

Величезного поширення набув рух за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Так, ткаля Московської бавовняно-прядильної фабрики ім. М. В. Фрунзе М. Іванникова закликала робітників відпрацювати день 22 квітня 1970 р. на зекономленій сировині й матеріалах¹⁶. Одним з перших у нашій республіці включився в цей рух колектив київської взуттєвої фабрики № 6 ім. 50-річчя Радянської України¹⁷.

Підхопивши почин М. Іванникової, трудові колективи брали на себе підвищені зобов'язання. Так, робітниця Полтавської бавовняно-прядильної фабрики ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, йдучи назустріч 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, вирішили відпрацювати на зекономленій сировині та матеріалах 1,5 дня¹⁸, а колектив тресту «Дніпросільбуд» — 15 днів¹⁹.

Боротьба за економію на виробництві стала головним у соціалістичному змаганні колективів суміжних підприємств братніх республік СРСР. При цьому вони допомагали один одному, обмінюючись передовим досвідом по впровадженню у виробництво щокінського метода — раціональної системи економії живої праці.

Всебічна раціоналізація виробництва неможлива без наукової організації праці. Результатом колективної творчості трудящих Москви, Ленінграда, Баку, Риги та інших міст країни став рух за підвищення культури виробництва. В ньому чітко виявилось піклування робітничого класу всіх радянських республік за дальше піднесення соціаліс-

¹² Профсоюзы СССР: Документы и материалы, т. 5, с. 265—266; ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5797, арк. 4.

¹³ ПОДА, ф. Р-4106, оп. 1, спр. 730, арк. 356; ф. Р-4275, оп. 1, спр. 553, арк. 102; ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4896, арк. 12, 109; спр. 4912, арк. 33.

¹⁴ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5257, арк. 54.

¹⁵ Там же, спр. 4897, арк. 4, 6, 14; спр. 4826, арк. 4, 19, 20.

¹⁶ Там же, спр. 6156, арк. 5.

¹⁷ Там же, арк. 6, 7.

¹⁸ ПОДА, ф. Р-4106, оп. 1, спр. 771, арк. 1.

¹⁹ Дніпропетровський обласний державний архів (ДОДА), ф. Р-1860, оп. 1, спр. 1078, арк. 202.

тичної промисловості. У цей рух включилися трудові колективи переважної більшості підприємств країни, в тому числі й УРСР. У Житомирській області, наприклад, він охопив 90% (250 тис.) робітників²⁰.

У 1968—1970 рр. на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна було проведено Всесоюзний громадський огляд культури виробництва, в ході якого здійснювалися заходи по запровадженню передової техніки і технології, засобів малої механізації ручної праці, технічної естетики, НОП тощо²¹.

Напередодні 100-річчя з дня народження В. І. Леніна у Москві і Ленінграді народилася нова ініціатива — ознаменувати ювілей вождя достроковим, до 7 листопада 1970 р., виконанням п'ятирічного плану. Робітничий клас в усіх братніх республіках активно підтримав і розвинув цей почин. Трудящі УРСР закликали виробничі колективи країни повніше використовувати резерви виробництва для успішного завершення ювілейного соціалістичного змагання²²⁻²³. Велике значення для забезпечення його успіху мала ленінська трудова вахта, розпочата трудящими за ініціативою ряду підприємств Ленінграда. Багато робітників, переглянувши свої можливості, зобов'язалися виконати особисті п'ятирічні плани до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, тобто до 22 квітня 1970 р.²⁴

У боротьбу за гідну зустріч цієї знаменної дати включилися колективи суміжних підприємств металургійної, вугільної, нафтодобувної, хімічної, машинобудівної, автомобільної, тракторної, електротехнічної, легкої промисловості, а також будівельних організацій.

Соціалістичне змагання трудящих союзних республік було масовим. Так, у період восьмої п'ятирічки тільки з робітниками Москви й Московської області змагалися близько 200 колективів підприємств Української РСР²⁵.

Соціалістичне змагання сприяло встановленню тісних виробничих зв'язків між трудовими колективами братніх союзних республік. Вони допомагали один одному опановувати нову техніку, прогресивну технологію, впроваджувати наукову організацію праці, ділитися передовим досвідом. Усе це давало змогу ширше і швидше використовувати кращі досягнення підприємств усіх республік, не витрачаючи додаткової праці та коштів на те, що вже було відкрито, впроваджено у виробництво й дало позитивні результати. Обмін передовим досвідом здійснювався під час взаємних візитів делегацій робітників, або, як це було характерним, зокрема, для трудових колективів Полтавщини і Харківщини, шляхом пересилки технічної інформації²⁶.

Виробничі зв'язки трудящих у ході міжреспубліканського соціалістичного змагання дедалі зміцнювалися. Яскравий приклад цьому — дружба двох трудових колективів — Ленінградського металічного заводу ім. ХХІІ з'їзду КПРС та Харківського турбінного заводу ім. С. М. Кірова. Чимало проблем, пов'язаних з електрифікацією країни, було розв'язано ними спільно²⁷.

Вершиною ювілейного соціалістичного змагання робітничого класу нашої країни в період восьмої п'ятирічки став ленінський комуністичний суботник 11 квітня 1970 р. Взнявши підвищені соцзобов'язання,

²⁰ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4913, арк. 1; спр. 5257, арк. 2.

²¹ Там же, спр. 4836, арк. 17.

²²⁻²³ КОДА, ф. Р-710, оп. 5, спр. 46, арк. 21; ДОДА, ф. Р-1860, оп. 1, спр. 1170, арк. 4; Р-8764, оп. 1, спр. 347, арк. 6, 7; ф. Р-8299, оп. 1, спр. 1793, арк. 1; ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 6154, арк. 19; спр. 5708, арк. 5.

²⁴ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5338, арк. 5.

²⁵ Там же, спр. 5257, арк. 53, 71.

²⁶ ПОДА, ф. Р-8299, оп. 1, спр. 1794, арк. 8, 11, 26—28, 53, 66; ф. Р-6036, оп. 1, спр. 487, арк. 24; КОДА, ф. Р-710, оп. 4, спр. 305, арк. 1, 2; ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4915, арк. 3; спр. 5459, арк. 10, 12; Правда, 1966, 4 окт.; Рад. Україна, 1968, 20 серп.; 1970, 21 квіт.

²⁷ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5459, арк. 12—13.

трудо́ві колективи в усіх союзних республіках під керівництвом партійних організацій відзначили 100-річчя з дня народження В. І. Леніна ударною працею. В суботнику взяли участь 119 млн. трудящих, які виробили в той день промислової продукції на 600 млн. крб. (без підприємств з безперервним процесом виробництва)²⁸.

Активну участь у ньому взяли трудящі Української РСР. У різних сферах суспільного виробництва в той день працювали 25,2 млн. трудівників, які дали Батьківщині 525,7 тис. тонн вугілля, 8 тис. електродвигунів, 244 автомобілі, 180 тракторів, 1795 побутових холодильників, 475 тис. пар взуття та багато іншої продукції на загальну суму 103,4 млн. крб. У фонд дострокового завершення п'ятирічки було відраховано 24 444 тис. крб. Особливо відзначилися на суботнику трудящі Донецької, Запорізької, Харківської, Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Львівської й Миколаївської областей²⁹.

Відзначивши ударною працею 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, трудові колективи почали готуватися до гідної зустрічі XXIV з'їзду КПРС. Ініціаторами всесоюзного соціалістичного змагання на честь цієї знаменної події знову виступили трудящі Москви, яких підтримали колективи ряду підприємств Ворошиловградської області. Вони закликали робітничий клас країни боротися за випуск надпланової продукції за рахунок повнішого використання внутрішніх резервів, економії сировини і матеріалів, освоєння передових методів праці й впровадження її наукової організації, дбати про рентабельність та ефективність виробництва³⁰.

Передз'їздівське соціалістичне змагання охопило трудові колективи всіх союзних республік. Взяті зобов'язання робітничий клас виконав успішно. Чимало підприємств країни завоювали почесне право рапортувати про свої виробничі досягнення XXIV з'їзду партії³¹.

У роки восьмої п'ятирічки соцзмагання набуло дедалі більшого розмаху. Якщо на 1 січня 1965 р. в ньому брало участь 55,1 млн. чол., то на той же період 1970 р. — 70,1 млн.³² Кількість учасників соцзмагання в УРСР збільшилася за п'ятиріччя майже на 2,5 млн. чол.³³.

Розвиваючись на базі повної єдності корінних інтересів трудящих усіх націй і народностей СРСР, соціалістичне змагання сприяло дальшому розвитку продуктивних сил нашої країни, зміцненню дружби і співробітництва робітників братніх радянських республік.

²⁸ Правда, 1970, 1 мая.

²⁹ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 6583, арк. 17—27; спр. 6582, арк. 1—5.

³⁰ КОДА, ф. Р-710, оп. 5, спр. 47, арк. 4; спр. 415, арк. 17—19; спр. 419, арк. 30—43.

³¹ ОА УРРПС, ф. Р-2665, оп. 8, спр. 7516, арк. 10, 12, 13.

³² Профсоюзы СССР: Документы и материалы, т. 5, с. 384.

³³ ОА УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4887, арк. 3; арк. 3; спр. 6538, арк. 2.

До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні

З ІСТОРІЇ РОЗГРОМУ ФАШИСТСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД ЛЕНІНГРАДОМ І НОВГОРОДОМ

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

Перемоги Збройних Сил СРСР у 1943 р., а також успіхи в розвитку економіки країни у той період створили необхідні умови для розгрому фашистських загарбників на північно-західному напрямі. Про-

рив блокади Ленінграда та відновлення сухопутних зв'язків з країною сприятливо позначилися на житті його героїчних захисників і всіх трудящих міста. Проте безпосередню загрозу йому ще не було усунуто. Ворог стояв біля стін міста, піддаючи його систематичному артилерійському обстрілу й ударам з повітря.

Більше двох років ворог будував оборонні споруди під Ленінградом і Новгородом. У тактичній зоні було підготовлено дві смуги оборони й ряд рубежів в оперативній глибині. Загальна глибина оборони досягала там близько 230—260 км, але основні сили фашистів знаходилися в тактичній зоні. Найбільш міцні укріплення було створено на південь від Пулковських висот, перед 42-ю армією Ленінградського фронту, й на північ від Новгорода, перед 59-ю армією Волховського фронту. Лісно-болотиста місцевість, бездоріжжя полегшували гітлерівцям організацію оборони.

Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед військами Ленінградського, Волховського і 2-го Прибалтійського фронтів завдання розгромити німецько-фашистську групу армій «Північ», повністю деблокувати Ленінград, очистити від ворога окуповані райони Ленінградської області й створити умови для визволення прибалтійських радянських республік.

Відповідно до загального задуму операції командуючий Ленінградським фронтом генерал Л. О. Говоров планував завдати два зустрічних удари: з оранієнбаумського плацдарму силами 2-ї ударної армії та з району на південь від Ленінграда — силами 42-ї армії в напрямі на Ропшу, потім розвивати наступ на Нарву і Лугу.

Командуючий Волховським фронтом генерал К. О. Мерецков вирішив головний удар завдати силами 59-ї армії у двох напрямках, в обхід Новгорода: один з плацдарму на західному березі Волхова і другий — через озеро Ільмень, з метою оточити й знищити новгородське угруповання ворога. Пізніше армія мала розвивати наступ у південно-західному та західному напрямках й у взаємодії з військами Ленінградського фронту завершити розгром основних сил 18-ї ворожої армії.

Командуючий 2-го Прибалтійського фронту генерал М. М. Попов передбачав спочатку вдарити по угрупованню противника на північ від Невеля, а потім наступати на Ідріцю, скувати головні сили 16-ї гітлерівської армії й не допустити їх перекидання під Ленінград і Новгород.

Підготовка до операції почалася заздалегідь, місяця за півтора-два до її проведення. З командирами і штабами на місцевості опрацьовувалися питання побудови бойових порядків військ при прориві сильно укріпленої оборони ворога, організації взаємодії між піхотою, танками й артилерією, безперебійного управління військами в ході бою, а також матеріально-технічного забезпечення та інші. Солдати й сержанти навчалися долати дротяні перешкоди, знаходити і знешкоджувати мініні загородження ворога, штурмувати його вогневі точки.

Партійно-політична робота в той час спрямовувалася насамперед на виховання високого наступального пориву, сміливих та стрімких дій усього особового складу частин і підрозділів. Політоргани, партійні й комсомольські організації дбали про те, щоб на кожному занятті вміло і з найбільшою ефективністю використовувалися бойова техніка та зброя, добивалися підвищення відповідальності командирів, політпрацівників і всього особового складу за точне й уміле виконання бойового завдання. В ротах і батареях зміцнювалися партійні та комсомольські організації. Багато воїнів подавали заяви про вступ у ряди ВКП(б) і ВЛКСМ.

Виходячи з загального задуму операції, на початку січня 1944 р. військам було поставлено відповідні завдання. Після того розгорнула-

ся конкретна робота по організації бойових дій. Проводилася детальна розвідка місцевості на ділянках прориву оборони противника, уточнювалися порядок і час зайняття військами вихідного положення для атаки, погоджувалися питання взаємодії стрілецьких частин, танків, артилерії й авіації, розроблялися докладні плани бойового застосування родів військ. Особливо старанно готувався план артилерійського наступу. В 59-й армії в напрямі головного удару планувалося використати 1320 гармат й мінометів, що становило 110 одиниць на кілометр фронту прориву. Для ведення вогню прямою наводкою було виділено 220 гармат. 12 січня 1944 р. перейшли в наступ війська 2-го Прибалтійського фронту, а 14 січня — Ленінградського і Волховського.

Ранок 12 січня був морозний. Стояла якась незвична тиша. Йшов густий сніг, який покривав білою пеленою все навколо. Рівно о 9-й годині від громових розкотів здригнулася земля. Почалася артилерійська підготовка. Вона тривала 1 годину 50 хвилин. Сотні тонн снарядів і мін обрушилися на ворожі позиції. «Це було справжнє пекло», — розповідав один з полонених. Узяті в полон ворожі солдати говорили: «Не встигли ми опам'ятатися, як ваша піхота, немовби сніг на голову, ввірвалася на наші позиції. Нам нічого не залишалося робити, як підняти руки»¹.

З перенесенням вогню артилерії в глиб оборони ворога з'єднання 6-го і 14-го стрілецьких корпусів, що діяли в першому ешелоні 59-ї армії, перейшли в наступ з плацдарму на річці Волхов на північ від Новгороду. Успішно діяли також війська на південь від міста під командуванням заступника командуючого армією генерала Т. А. Свікліна. Використовуючи темряву й завірюху, що почалася, вони в ніч на 14 січня, здійснивши марш по льоду озера Ільмень, без артпідготовки стрімко ввірвалися на позиції противника й до кінця дня оволоділи плацдармом шириною до 5 км і вглиб до 4 км. Для розвитку дальшого успішного наступу командуючий армією ввів на цьому напрямі 372-у стрілецьку дивізію полковника П. І. Радигіна із складу 112-го стрілецького корпусу та інші частини. Особливу сміливість виявили там лижники та аеросанні батальйони. З жахливим ревом моторів, оповиті сніговою курявою, вони вривалися на позиції гітлерівців і гримли їх.

Однак ворог повсюдно чинив наступаючим впертий опір. За три дні оборону гітлерівців було прорвано на глибину до 8 км і по фронту — до 20 км. В цій обстановці з ранку 18 січня командуючий армією ввів у битву її другий ешелон — 112-й стрілецький корпус (командир — генерал-майор Ф. Я. Соловйов, начальник політвідділу — полковник А. К. Єпіфанов), до складу якого входили 377-а та 2-а стрілецькі дивізії. Їх завданням було нанести удар в напрямі Долгово. Фінев Луг й у взаємодії з 54-ю армією розгромити противника в районі міст Любань і Чудово.

Бойові дії розвивалися в дуже тяжких умовах. Лісно-болотиста місцевість, бездоріжжя, а також зрослий опір фашистів вимагали граничної напруги моральних і фізичних сил воїнів. Вони були змушені тягти на собі гармати, міномети й боеприпаси. Однак війська і при всьому цьому просувалися вперед. Основні бої розгорталися за населені пункти, що, як правило, знаходилися на підвищеній місцевості, підготовленій гітлерівцями до оборони. Газета «Правда» в зведенні за 18 січня 1944 р. писала: «На Волховському фронті на північ від Новгороду кілька днів назад наші війська перейшли в наступ, прорвали сильно укріплену оборону ворога й успішно розвивають наступ»².

377-а стрілецька дивізія (командир — полковник С. С. Софронов,

¹ Коровников И. Т. На трех фронтах.— М., 1974, с. 96.

² Правда, 1944, 19 янв.

начальник політвідділу — підполковник В. С. Нечаєв) почала наступати в напрямі Долгово — станція Татіно й далі — село Гора. Населений пункт Долгово являв собою дуже укріплений вузол ворожого опору. Його атакували два стрілецьких батальйони 1247-го стрілецького полку (командир — підполковник В. І. Горчаков) при підтримці роти танків 122-ї танкової бригади й артилерії 933-го артилерійського полку.

У період наступу на Долгово комсорг 2-ї стрілецької роти 1247-го стрілецького полку старший сержант В. П. Леватський першим піднявся в атаку з словами: «За Батьківщину!», «За партію!» і повів за собою весь підрозділ. Наприкінці бою його було смертельно поранено.

Зазнавши втрат, ворог покинув Долгово, але протягом дня 19 січня 7 разів переходив у контратаки з метою повернути залишені позиції. Проте всі його контратаки було відбито. Командир кулеметної обслуги, парторг 1-ї стрілецької роти сержант Ядришников зайняв позицію на правому фланзі підрозділу. Підпустивши на 50—60 м контратакуючих гітлерівців, він відкрив нищівний вогонь. Та ворог не вгамувався. Все нові й нові групи автоматників намагались обійти роту з тилу. Не раз боротьба переходила в рукопашні сутички. В розпал бою бійці чули мужній голос свого парторга, який був поруч: «Ні кроку назад! Бийте фашистських недолюдків!» Натхнені його безстрашністю, воїни виявляли масовий героїзм³.

У відбитті контратаки на Долгово брала участь 3-я батарея 384-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону. Вибули з бойових рядів її командир та командири вогневих взводів. На батареї знаходився військовий фельдшер дивізіону лейтенант медичної служби комуніст О. Ф. Кожевников. Він виявив ініціативу й подав команду відкрити вогонь по контратакуючому противнику, а сам кинув у гітлерівців кілька протитанкових гранат. Завдяки мужності й стійкості воїнів контратаку ворога було відбито⁴. Так закінчився бій за село Долгово.

Вночі підрозділи 1247-го полку оволоділи станцією Татіно, що дало можливість ввести в бій решту частин дивізії: 1249-й стрілецький полк наступав на Заклиння, а 1251-й — вздовж залізниці на станцію Горенка⁵. Під час наступу на останню взвів комуніста лейтенанта Нікітіна прикривав правий фланг 3-го батальйону капітана Д. Г. Кікелідзе. Щоб батальйон міг успішно просуватися вперед, треба було утримати пагорбок землі, щойно відбитої у ворога. Щільними цепами гітлерівці піднялися в контратаку. Ведучи вогонь з автоматів, вони наближались до позицій взводу Нікітіна. Коли фашисти підійшли на 40—50 м, він подав команду відкрити вогонь. Влучно били ворога з кулеметів комсомольці Гудименко, Єременко та інші. Шість разів гітлерівці намагались атакувати позиції взводу й щоразу відкочувались назад. Однак ряди взводу також рідшали: було вбито лейтенанта Нікітіна, кулеметників Гудименка й Єременка, поранено сержантів Крилова і Белокопського. Проте все-таки жменька наших бійців, що залишилася в живих, утримала позицію, яку займала. На полі бою полягло до 150 гітлерівських солдатів⁶.

З'єднання 14-го стрілецького корпусу, після оволодіння рядом опорних пунктів на шосе Чудово — Новгород, повернули на південь, створюючи кільце оточення навколо новгородського угруповання ворога. Підступи до міста в радіусі 5—7 км з усіх боків прикривалися сильними укріпленнями. Всі населені пункти, через які проходили комунікації, фашисти перетворили на опорні об'єкти. Відкрита навколо Новгорода місцевість давала можливість багаточисловим вогнем захищати підступи до міста. В ньому для оборони ворогом було пристосовано кам'яні будівлі, підвали та інші споруди. З півдня Новгород при-

³ ЦАМО СРСР, ф. 1698, оп. 1, спр. 4, арк. 31.

⁴ Там же, спр. 99, арк. 33.

⁵ Там же, спр. 4, арк. 34.

⁶ Там же, арк. 38.

кривався озером Ільмень. Численні болота, труднопрохідні ліси ускладнювали маневр нашої піхоти, що наступала, і танків.

Та радянські воїни, виявляючи масовий героїзм, взяли під свій контроль усі дороги, що йшли з міста на захід. У ніч на 20 січня в районі Горинево й Люболяди війська, які наступали з півночі, зустрілися з частинами південної групи. Кільце оточення навколо новгородського угруповання ворога зімкнулося. Гітлерівці доклали відчайдушних зусиль, щоб вирватися з оточення, але все було марним.

20 січня 1944 р. в результаті штурму війська ударного угруповання 59-ї армії оволоділи Новгородом — обласним центром і великим вузлом залізниць та шосейних шляхів. У боях за це місто було розгромлено 5 дивізій і кілька окремих частин фашистів. Ворог втратив понад 5 тис. солдатів й офіцерів тільки вбитими. Війська цієї армії захопили 182 ворожі гармати, 120 мінометів, 635 кулеметів, 262 автомашини та інше військове майно.

Столиця нашої Батьківщини — Москва салютувала доблесним радянським військам, які визволили Новгород від гітлерівських загарбників, 20 артилерійськими залпами з 224 гармат. Проте почуття законної гордості змішувалось із скорботою і гнівом при вигляді величезних руїн, що їх завдали гітлерівці цьому стародавньому російському місту. Більшість жилих будинків, промислових підприємств було зруйновано. Фашисти підірвали міст через Волхов, зруйнували численні історичні пам'ятки. Бронзові фігури пам'ятника «Тисячоліття Росії» було розпилено на шматки й підготовлено до вивезення в рейх. Софійський собор, споруджений у 1052 р., фашисти пограбували, а його позолочений купол обібрали. Вони висадили в повітря церкви Спасу-на-Ільні, Петра і Павла в Кожевниках, Никольський собор та ін. Майже все доросле населення міста окупанти вигнали на каторжні роботи у фашистську Німеччину.

Однак, незважаючи на все це, визволене місто стало оживати. Почали діяти партійні і радянські органи.

Розгром ворожого угруповання в районі Новгорода створив сприятливі умови для розвитку наступу в напрямі Луги і з'єднання з військами Ленінградського фронту. Визволивши Пушкін, Павловськ, Тосно, Гатчину, війська цього фронту просувалися на південь, а 59-а армія наступала на захід, у напрямі станції Батецька. В умовах навислої загрози оточення всього чудово-любанського угруповання ворог почав спішно відходити за Лугу.

Гітлерівські війська, які відходили, виконуючи наказ свого фюрера, знищували населені пункти, будівлі промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. Після себе вони намагалися залишити сплюндровану і спалену радянську землю.

Від наших бійців і командирів, бойових підрозділів вимагалися висока маневреність й величезна моральна та фізична напруга, щоб не дати фашистам здійснити їх злочинного задуму. Радянські війська, наступаючи вдень і вночі, сміливо уклинювалися між його колонами, що відходили, розсікали та знищували їх, не даючи гітлерівцям закріпитися на вигідних рубежах. Бійці не раз засипали на ходу й валилися з ніг. Проте кожний з них розумів, що треба швидше просуватися вперед, з'єднатися з військами Ленінградського фронту й завершити розгром ворога біля стін міста Леніна.

На кінець січня частини 54-ї армії Волховського фронту вийшли до верхів'я р. Луги, захопили плацдарм на її західному березі (на північ від станції Передільська), перерізали залізницю Ленінград — Дно. Було визволено від фашистів Тосно, Любань і Чудово, повністю очищено від гітлерівців Октябрську залізницю. Війська Ленінградського фронту тоді вже звільнили від ворога місто Пушкін, Красногвардійськ і С.луцьк (Павловськ).

Таким чином, війська Ленінградського і Волховського фронтів зламали оборону ворога на 300-кілометровому фронті й з боями просунулися на 60—100 км. Цим закінчився безприкладний героїчний захист Ленінграда, який витримав 900-денну облогу. 27 січня 1944 р. назавжди залишиться в пам'яті його жителів. Трудящі міста святкували остаточне зняття ворожої блокади. Гриміли залпи урочистого салюту на Марсовому полі, на берегах Неви, на кораблях Червонопрапорного Балтійського флоту.

А тим часом напружені бої розгорнулися за місто Лугу. Після оволодіння частинами 112-го корпусу 59-ї армії ділянкою залізниці Оредеж — Батецька 377-а стрілецька дивізія виділила від кожного полку по зміцненому стрілецькому батальйону як передові загони з метою стрімкого просування в напрямі Луги. На кінець 11 лютого ці підрозділи підійшли до міста. Ударом передових загонів 377-ї стрілецької дивізії з південного сходу і частин 67-ї армії Ленінградського фронту — з півночі 12 лютого Лугу було визволено від фашистських загарбників. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1977 р. за мужність і героїзм, виявлені трудящими міста в роки Великої Вітчизняної війни, значні успіхи в господарському й культурному будівництві та в зв'язку з 200-річчям з дня застосування Луги її було нагороджено орденом Вітчизняної війни I ступеня⁷.

В результаті напружених боїв з 31 січня по 15 лютого 1944 р. війська Ленінградського і Волховського фронтів просунулися в різних напрямках на 50—120 км й вийшли на рубіж: річка Нарва, на північ від озера Псковське, Плюса, Шимськ. На той час війська 59-ї армії було передано до складу Ленінградського фронту. У другій половині лютого силами 2-ї ударної армії цього фронту було розширено плацдарм на західному березі Нарви до 35 км по фронту й до 15 км углиб і створено умови для розгортання наступу з метою визволення Радянської Естонії. Війська 2-го Прибалтійського фронту підійшли до рубежу Остров, Новоржев, Пустошка, але були зупинені організованим опором ворога.

Після оволодіння містом Лугою і з'єднання з військами Ленінградського фронту частини 377-ї стрілецької дивізії кілька днів перебували на відпочинку. В той час у частинах було проведено партійні збори, на яких розглядалися хід бойових дій та завдання комуністів. З доповіддю в 1247-му стрілецькому полку виступив його командир підполковник В. І. Горчаков, у 1249-му — підполковник М. М. Мухін, у 1251-му стрілецькому полку — автор цих рядків. На зборах було викрито недоліки в управлінні підрозділами в бою, відзначалися позитивні й негативні сторони в роботі окремих комуністів⁸.

З 21 лютого 1944 р. частини дивізії здійснювали марш і до кінця місяця зосереджувалися в районі м. Сланці, на східному березі річки Нарва. По шляху слідування під час денного відпочинку 23 лютого в усіх частинах відбулися урочисті збори, присвячені 26-й річниці Червоної Армії. На урочистих зборах, зокрема, в управлінні дивізії були присутні начальник політвідділу 112-го стрілецького корпусу полковник А. К. Єпіфанов та представники від шефського Мало-Вішерського району.

В районі м. Сланці дивізія одержала завдання від командуючого 8-ї армією Ленінградського фронту форсувати річку Нарву на північ від населеного пункту Васкнарва, захопити її міцно утримувати плацдарм на її західному березі. 2 березня 1944 р. командуючий армією генерал Ф. Н. Стариков у присутності командира 112-го стрілецького корпусу генерала Ф. Я. Соловйова й начальника політвідділу полков-

⁷ Правда, 1977, 3 авг.

⁸ ЦАМО СРСР, ф. 1698, оп. 1, спр. 99, арк. 95, 96.

ника А. К. Єпіфанова заслухав рішення командира дивізії полковника С. С. Софронова про форсування річки і віддав ряд додаткових вказівок. З ранку 3 березня частини дивізії приступили до виконання поставленого завдання. Після артилерійської підготовки стрілецькі підрозділи подолали Нарву по льоду й стрімко атакували оборонні позиції гітлерівців.

Для подавлення вогневих точок ворога, що заважали переправі, дві батареї 933-го артилерійського полку було поставлено на пряму наводку біля берега річки. Із захопленням стрілецькими підрозділами 1249-го й 1251-го стрілецьких полків першої траншеї противника їх було переправлено на західний берег Нарви для супроводження піхоти⁹.

Навідник гармати прямої наводки комсомолец єфрейтор Н. П. Сергєєв зруйнував будинок у селі, де знаходилася вогнева точка гітлерівців. Після його зайняття під руїнами цього будинку було виявлено 25 вбитих фашистів. У зв'язку з цим комсомольське бюро 1247-го стрілецького полку в спеціальному привітанні Н. П. Сергєєву відзначало: «В бою при форсуванні Нарви Ви показали себе мужнім і хоробрим воїном, гідним членом Ленінського комсомолу. Влучним вогнем своєї гармати Ви подавили 6 вогневих точок ворога й поховали в уламках зруйнованої Вами будівлі 25 фашистів. Бюро ВЛКСМ полку шле Вам свій палкий комсомольський привіт і висловлює тверду впевненість, що Ви й надалі будете нещадно громити фашистських загарбників. Комсомольська організація пишається Вами, дорогий товаришу!»¹⁰.

Ворог чинив упертий опір нашим підрозділам. Вогнем артилерії та мінометів йому вдалося зруйнувати крижаний покрив на річці. На допомогу цим підрозділам прийшли бійці й командири окремого саперного батальйону дивізії. Рискуючи життям, під обстрілом вони в човнах переправляли на протилежний берег солдатів і техніку. Іноді, діючи по груди у крижаній воді, вони витягували й рятували човни з людьми та бойовими машинами, що тонули. День боїв по форсуванню Нарви був днем масового героїзму наступаючих частин. У результаті на її західному березі було створено плацдарм до 10 км по фронту й до 4 км вглиб. В наступні дні там розгорнулися жорстокі бої.

Ворог розумів, що захоплений нашими військами плацдарм буде використано радянським командуванням для організації наступу з метою визволення Естонії, і вживав відчайдушних зусиль, щоб перешкодити цьому. Ось лише деякі виписки з документів, що свідчать про події того часу: «О 9-й годині 5 березня ворог знову перейшов у контратаку при підтримці танків і штурмових гармат. У результаті бою наші шість 45-міліметрових гармат виведено з ладу. Стрілецькі підрозділи виявилися без прикриття й почали відходити з села Городенка. Командир 3-го стрілецького батальйону 1249-го стрілецького полку капітан Логвін убитий, старший ад'ютант батальйону капітан Сидельников — поранений.

В той час у бойових порядках батальйону знаходилися заступник по політчастині командира полку майор В. К. Гусєнін й агітатор політвідділу дивізії майор Панченко. Вони очолили підрозділи, й контратаку ворога було відбито.

В цих боях смертю героїв загинули заступник по політчастині командира 3-го стрілецького батальйону 1247-го стрілецького полку капітан В. А. Попов, парторг 1-го стрілецького батальйону цього ж полку старший лейтенант М. М. Чемоданов, парторг 3-го стрілецького батальйону 1241-го стрілецького полку старший лейтенант І. Л. Колесник»¹¹.

⁹ Там же, спр. 100, арк. 21.

¹⁰ Там же, спр. 99, арк. 130.

¹¹ Там же, арк. 133, 134.

І далі: «6 березня 1251-й стрілецький полк за день бою відбив п'ять контратак великих сил ворога. Особовий склад 2-го батальйону повністю виведено з ладу. Агітатор полку капітан Юрін знаходився в бойових порядках 7-ї стрілецької роти 3-го батальйону, коли гітлерівці почали обходити роту з тилу. Капітан Юрін з вигуком «За Батьківщину!» підняв роту в атаку. Бійці роти знищили до 25 гітлерівців й утримали свої позиції»¹². Утримуючи оборону й відбиваючи численні контратаки ворога, говорилося в іншому документі, «... бійці та офіцери показують мужність й відвагу в бою. Комуністи і комсомольці особистим прикладом надихають бійців на сміливі й рішучі дії. Парторг роти 1251-го стрілецького полку старшина Грибов і комсорг Федоров опинилися в скрутному становищі. Близько 20 гітлерівців насідали на двох воїнів. Однак вони не відступили. Підпустивши ворога на близьку відстань, знищували фашистів упритул. Проте, коли гітлерівці продовжували насідати, тоді Грибов скомаундував: «Рота, за мною, в атаку!» Не витримавши удару, гітлерівці відступили»¹³.

Кожна контратака ворога коштувала йому дуже дорого. Він зазнавав величезних втрат у людях. Лише за час боїв з 3 по 9 березня підрозділи 1251-го стрілецького полку знищили більш як 700 фашистів¹⁴.

Навідник гармати 5-ї батареї 933-го артилерійського полку комуніст ефрейтор Веденеєв, перебуваючи на згаданому плацдармі, брав участь у відбитті понад 40 контратак гітлерівців. В одному з боїв ворог підійшов упритул до гармати. Більше половини обслуги було виведено з ладу. Фашисти вже захопили розташовану поруч гармату. Веденеєву осколком снаряда, що розірвався, поранило ліву руку, але він не залишив поля бою. Однією рукою наводив гармату і зробив понад 20 пострілів. Атаку ворога було відбито¹⁵.

Интерес становить ще такий епізод. У зв'язку з тим, що, зокрема, 1251-й стрілецький полк зазнав значних втрат в особовому складі, командування дивізії направило для посилення полку роту снайперів, укомплектовану дівчатами. Коли рота прибула в полк, його командир, майор — автор цих рядків — коротко ознайомив їх з обстановкою і сказав, що з настанням темряви вони будуть направлені на передній край оборони, що їм належить зайняти й міцно утримувати район на стику двох наших батальйонів. Командир поцікавився також, як дівчата одягнені, взуті, чи нагодовані, а потім спитав: «Якщо є серед вас комсомолки, прошу піднести руку!» Виявилося, що роту повністю укомплектовано дівчатами — членами ВЛКСМ.

— Які у вас є до мене запитання? — звернувся автор цих рядків до них.

— Є прохання, товаришу майор, — відповіли вони. — У нас на всю роту лише 4 ручних кулемети. Ми йдемо на передній край оборони й, можливо, доведеться відбивати атаки ворога. Тому нам би ще кілька кулеметів, а ще краще — станкових.

Із збройової полкової майстерні їм було негайно доставлено ще 4 ручних кулемети. Станкових не виявилось. Після нетривалого відпочинку рота дівчат вирушила на передній край. Захоплювала їх мужність і відданість Радянській Вітчизні. Найпершим прагненням патріоток було: якнайкраще виконати бойове завдання.

Два дні на плацдармі зберігалася відносна тиша. В той час снайпер комсомолка Галя Кисельова знищила 7 гітлерівців, а Ірина Никифорова — 9¹⁶. По кілька ворожих солдатів ліквідували й інші дівчата.

¹² Там же, арк. 136, 137.

¹³ Там же, арк. 146.

¹⁴ Там же, арк. 141.

¹⁵ Там же, арк. 155; спр. 100, арк. 21.

¹⁶ Там же, ф. 1698, оп. 1, спр. 99, арк. 141.

І раптом надійшли відомості, що ворог зняв у районі Вітебська свою 122-у піхотну дивізію й поспішно перекидає її на нашу ділянку. Було ясно, що слід чекати нових, сильніших контратак.

На світанку 13 березня гітлерівці відкрили сильний артилерійський і мінометний вогонь по нашому передньому краю оборони й вогневих позиціях артилерії. Ворожа авіація завдала ударів з повітря. Слідом за цим фашисти перейшли в атаку. Але воїни-дівчата підпустили гітлерівців на близьку відстань й розстрілювали їх в упор. У критичний момент атаки комсомолка Тanya Васильєва встала на весь зріст і вигукнула: «За наше молоде життя, за Батьківщину, за партію, за мною!» За нею вся рота дружно кинулася на гітлерівців. Вони не витримали натиску й відступили на вихідні позиції.

Проте фашистам все-таки незабаром вдалося прорватися на стик 377-ї й 2-ї стрілецьких дивізій і вийти в тил підрозділам полку та до річки Нарви. Невелика ворожа група ввірвалася до командного пункту полку, де в той момент у землянці чергувала біля телефона комсомолка Аня Блох. Побачивши гітлерівців, вона не розгубилася і з свого карабіна застрелила двох фашистів. Потім, захопивши телефонний апарат, дівчина залишила землянку. За мужність і відвагу її було нагороджено орденом Слави III ступеня¹⁷.

Через деякий час зусиллями підрозділів 1251-го та 1249-го полків ворога було вибито з зайнятих ним позицій і полк продовжував міцно утримувати свою ділянку оборони. Наприкінці березня його передислокували з плацдарму на доукомплектування.

За виявлені героїзм та стійкість у боях проти німецько-фашистських загарбників багато офіцерів, сержантів і солдатів полку нагороджено орденами й медалями Союзу РСР. Орден Вітчизняної війни II ступеня одержав й автор даних рядків. Вручаючи йому цю високу нагороду, командир його дивізії полковник С. С. Софронов сказав: «Підрозділи полку билися в цій операції й на плацдармі винятково мужньо. Бажаю Вам і всьому особовому складові так само бити гітлерівців до повної перемоги над ворогом»¹⁸. Нагороджених тепло привітав також начальник політвідділу підполковник В. С. Нечаєв.

Зламавши оборону ворога на величезному фронті (до 600 км), війська Ленінградського, Волховського і 2-го Прибалтійського фронтів при підтримці кораблів Червонопрапорного Балтійського флоту відкинули фашистів на 220—280 км від Ленінграда, визволили майже всю Ленінградську область і вступили на землю Радянської Естонії.

За час блокади ворог обрушив на місто понад 107 тис. фугасних і запалювальних бомб, більш як 150 тис. артилерійських снарядів. Проте ніякі страждання і нестатки не змогли зламати стійкість лєнінградців, захитати їх вірність соціалістичній Вітчизні. Героїчна оборона Ленінграда стала символом мужності й непереможності радянського народу, його морально-політичної єдності.

Батьківщина гідно оцінила подвиг захисників цього міста. 1460 тис. чол. нагороджено медаллю «За оборону Ленінграда». 26 січня 1945 р. за видатні заслуги його трудящих перед країною, стійкість, самовідданість і героїзм, виявлені в боротьбі з ворогом у тяжких умовах блокади, Ленінград був удостоєний високої нагороди — ордена Леніна. На ознаменування 20-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні Президія Верховної Ради СРСР 8 травня 1965 р. видала Указ про вручення місту-герою Ленінграду медалі «Золота Зірка».

¹⁷ Там же, арк. 147.

¹⁸ Там же, арк. 162.

УВІЧНЕННЯ В ПАМ'ЯТНИКАХ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ БИТВИ

М. М. ЛЕМЕЩУК (Київ)

В монументальному мистецтві УРСР широке відображення дістав народний подвиг, здійснений 40 років тому в битві під Корсунем-Шевченківським. Корсунь-Шевченківська наступальна операція, що розпочалася 24 січня 1944 р. стрімким наступом військ 2-го Українського фронту під командуванням генерала І. С. Конєва, а слідом за цим ударної групи військ 1-го Українського фронту, яким командував генерал М. Ф. Ватутін, у ніч на 17 лютого того року була переможно завершена повним розгромом оточених фашистських військ. Ця битва, що увійшла в історію Великої Вітчизняної війни як «Сталінград на Дніпрі», вікопомна своїми масштабами, запеклістю боїв і величезними втратами, яких зазнали гітлерівські війська.

Понад 1500 меморіалів, пам'ятників і пам'ятних знаків увічнюють ратні й трудові подвиги героїв Великої Вітчизняної війни на території Черкаської області, в їх числі — Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс.

У 1968—1969 рр. на території шести районів цієї області, в тих місцях, де відбувалась історична битва, споруджено 22 монументи Корсунь-Шевченківського меморіалу. Їх автори — архітектори М. Кирилєнко, Л. Кондрацький, Ф. Майстрєнко, С. Рець, М. Собчук, С. Фурсєнко; скульптори С. Грабовський, А. Кравченко, А. Шилімов, О. Шилімова. У 1973 р. відкрито ще 6 монументів¹. Нині їх налічується понад 30.

Пам'ятники й обеліски Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу збудовано на кошти черкаських підприємств, колгоспів та обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Ці споруди будувалися в дві черги: перша — на честь 25-річчя, друга — 30-річчя перемоги в Корсунь-Шевченківській битві. Початок меморіальному комплексу було покладено встановленням обеліска, який схожий своїми контурами на снаряд,—дві 25-метрові сталеві стріли зійшлися верхів'ями. На внутрішній стороні обох стріл є написи: «Перший Український фронт», «Другий Український фронт». Біля підніжжя на бетонній стелі викарбувано: «Корсунь-Шевченківська битва. Січень — лютий 1944 року». На зворотному боці стели відлита в бетоні схематична карта знаків Корсунь-Шевченківського комплексу. Архітектор С. Рець.

Особливе місце в літопису Корсунь-Шевченківської битви займають бої в районі міста Звенигородки. 1-му Українському фронту було поставлено завдання — своїм лівим крилом у складі військ 27-ї, 40-ї і 6-ї танкової армій завдати основного удару з району Жашкова в напрямі Звенигородки на з'єднання з частинами 53-ї, 4-ї гвардійської армій та 5-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту. 28 січня 1944 р. танкісти двох фронтів після запеклих боїв замкнули кільце оточення фашистського угруповання. 1969 р. у районному центрі Звенигородка на честь цієї події встановлено мозаїчну стелу «Кільце замкнулося». На фоні художньо оформленої поверхні стели відображено момент символічного рукоятискання танкіста і піхотинця. Цей монумент свідчить про те, що в кільці наших військ опинилися близько 80 тис. солдатів і офіцерів ворога, до 1800 гармат й мінометів, понад 250 танків та багато іншої військової техніки, стрілецького озброєння.

У боях під Звенигородкою, як і в ході боїв на інших ділянках Корсунь-Шевченківської наступальної операції, яскраво розкрилися якості, властиві радянському воїнові, — мужність і стійкість, відвага

¹ У пам'яті народній.— К., 1975, с. 276.

й героїзм, уміння рішуче діяти у складній обстановці. «Безстрашно билися всі наші воїни — піхотинці, артилеристи, льотчики, сапери й зв'язківці, — писав Маршал Радянського Союзу І. С. Конев. — Діючи в умовах негоди й бездоріжжя, в складній обстановці, віддаючи всі свої духовні й фізичні сили, переборюючи нестатки й злигодні, вони з честю виконали завдання, знову показали всьому світу, на що здатні радянські солдати, вірні сини Вітчизни»². Про це яскраво свідчать архівні документи, зокрема нагородні листи на Героїв Радянського Союзу.

Військові з'єднання, які особливо відзначилися в боях, удостоєні почесних найменувань «Звенигородських». Тисячі й тисячі радянських воїнів було нагороджено орденами й медалями, кращим з кращих присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Серед них: татарин З. Л. Асфандьяров — гвардії старший сержант, командир гармати; росіяни І. І. Жеребцов — гвардії старший сержант, командир відділення, В. М. Пермяков — гвардії сержант, навідник гармати, С. Г. Постевий — гвардії молодший лейтенант, командир мінометного взводу; алтаєць С. В. Тартиков — гвардії ефрейтор та інші. В нагородному листі на З. Л. Асфандьярова, учасника боїв поблизу Цибулева Монастирищенського району, написано: «Всього за один бій обслуга гармати гвардії старшого сержанта Асфандьярова знищила 10 танків противника, з них 6 танків «Тигр», і понад 150 ворожих солдатів й офіцерів»³. Учаснику боїв за с. Балабанівку комсомольцю С. В. Тартикову звання героя присвоєно посмертно. 27 січня 1944 р. він героїчно загинув у бою проти фашистів. З нагородного листа на присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу дізнаємося про подробиці цього подвигу: «На окопи роти Тартикова йшли 7 німецьких танків. Один з них уже підійшов уритул. Тоді ефрейтор Тартиков підбіг до фашистського танка з протитанковими гранатами і ліг на його шляху. Страшний вибух потряс повітря... Ворожий танк підірвався разом з героєм. Гітлерівські машини повернули назад»⁴.

9 травня 1969 р. на правому березі річки Гинлий Тікч, у Звенигородці, відкрито меморіал на честь радянських воїнів, які полягли смертю хоробрих при визволенні міста, й загиблих звенигородців на фронтах Великої Вітчизняної війни. На могилі насипано земляний надгробок, який обкладено бетонним бордюром. На ньому встановлено 6 бетонних плит, де викарбувано 288 прізвищ героїв — радянських солдатів і офіцерів. В центрі меморіалу — чотиригранний обеліск, у верхній частині якого знаходиться барельєфне зображення ордена Вітчизняної війни. Перед обеліском міститься бетонна чаша Вічного вогню. З тильного боку обеліска — стели, на яких викарбувано 825 прізвищ жителів Звенигородки. По обидва боки стел барельєфне зображення скорботних матерів, батьків, дітей. На всю ширину однієї із стел пламеніє текст: «Подвиг героїв безсмертний». З правого боку обеліска на стелах барельєфне зображення воїнів Радянської Армії. Біля нього — напис: «Велика Вітчизняна війна». Всі знаки меморіалу виготовлено із залізобетону. Ця велична споруда створена бригадою Ленінградського обласного живописно-скульптурного комбінату художнього фонду РРФСР. Скульптор — Г. Чернієнко.

Монумент «Слава Радянській Армії» символізує видатну подію — оточення ворожого угруповання нашими військами. В 1969 р. поблизу селища Стеблева Корсунь-Шевченківського району відкрито пам'ятник — залізобетонне кільце заввишки сім з половиною метрів і стелу, на якій встановлено 13 гранітних плит з викарбуваними назвами 23-х

² Корсунь-Шевченківська битва.— К., 1974, с. 25.

³ Фонд Центрального музею Збройних Сил СРСР (далі ЦМЗС СРСР), оп. 9975, коробка 3, арк. 215—216.

⁴ Центральний архів Міністерства оборони СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 33, оп. 793756, спр. 47, арк. 91—92.

військових частин і з'єднань. За наказом Верховного Головнокомандуючого їм присвоєно почесне найменування «Корсунських».

На одній із садиб визволеного 1 лютого 1944 р. с. Шевченкового у 1969 р. було зведено монумент. На бетонному постаменті його височить кам'яна глина, на якій написано, що там у 1944 р. був штаб 2-го Українського фронту під командуванням генерала армії І. С. Конєва.

У 1973 р. в селищі Лисянці споруджено пам'ятник на честь танкістів 1-го Українського фронту й, зокрема, командуючого бронетанковими військами фронту генерал-лейтенанта А. Д. Штевнева, який загинув у бою за визволення цього районного центру. На кургані встановлено висічений з каменю скульптурний портрет героя в папасі, поруч якого стоїть кам'яна стела з написом: «Корсунь-Шевченківська битва — 1944. Славним воїнам-танкістам 1-го Українського фронту, їх командуючому генерал-лейтенанту А. Д. Штевневу, які здійснили героїчний рейд на з'єднання з військами 2-го Українського фронту».

В Корсунь-Шевченківській операції провідну роль відіграли танкові з'єднання 6-ї і 5-ї гвардійської танкових армій та самохідна артилерія. Швидкість руху танкових з'єднань і сміливий маневр у розташування військ ворога забезпечувалися нашою артилерією, піхотинцями й авіацією. Ініціативу та мужність танкістів відзначено високими урядовими нагородами. Зокрема, Героями Радянського Союзу стали гвардії підполковник, командир танкової бригади О. Ф. Бурда, старшина механік-водій танка М. П. Колесников, командир батареї самохідно-артилерійського полку молодший лейтенант О. М. Лисенков, командир гармати, ефрейтор О. О. Євстигнєєв⁵.

Воїни 5-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерала П. О. Ротмістрова відбивали шалені спроби гітлерівців вивести з «котла» свої війська, громили ворога на заключному етапі Корсунь-Шевченківської битви. Багато танкістів відзначилися в цих боях. Серед них — гвардії молодший лейтенант, командир танка С. П. Абрамцев, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У нагородному листі на нього записано: «Беручи участь в бою по знищенню ворожого угруповання, своїм танком він знищив 2 танки, 4 гармати, 12 бронетранспортерів, 30 автомашин з вантажем, до 1000 солдатів противника»⁶.

Танкістам-гвардійцям відкрито монумент поблизу шляху Комарівка — Почапінці. На його постаменті — танк. Поруч знаходиться кам'яна стела з написом: «Корсунь-Шевченківська битва. 1944. 5-й гвардійській танковій армії 2-го Українського фронту. 1969». Ця споруда присвячена подвигу воїнів, які остаточно розгромили оточені німецько-фашистські війська між селами Комарівкою й Хильками Корсунь-Шевченківського району та Почапінцями Лисянського району.

В меморіальному комплексі є пам'ятники, що увічнюють героїзм і ратні звершення воїнів загальновійськових армій, артилеристів, льотчиків, кавалеристів, які визволяли українську землю від фашизму і відзначилися, зокрема, в Корсунь-Шевченківській битві.

Війська 4-ї гвардійської, 52-ї, 27-ї армій та 5-го гвардійського Донського кавалерійського корпусу, що діяли на внутрішньому фронті оточення угруповання ворога, незважаючи на впертий опір, продовжували стискувати його війська з чотирьох сторін. Ці події увічнюють монументи Черкащини. Так, пам'ятник споруджено в селищі Стеблеві Корсунь-Шевченківського району воїнам 52-ї армії (1969 р.). Високий обеліск встановлено на бетонованому постаменті. Поруч розташована прямокутна кам'яна стела з написом про те, що монумент присвячено воїнам 52-ї армії під командуванням Героя Радянського Союзу гене-

⁵ Там же, спр. 28, арк. 263; спр. 15, арк. 24—25.

⁶ Там же, спр. 1, арк. 44—46.

рал-лейтенанта К. А. Коротєєва. 14 лютого 1944 р. майстерним маневром війська цієї армії оволоділи Корсунем-Шевченківським, й кільце оточення ворожих військ було стиснуте. Гітлерівці утримували у своїх руках лише кілька населених пунктів. Вирватися з оточення вони не могли. Воїни 52-ї армії виявили масовий героїзм. Багато з них удостоєно високих урядових нагород. Почесне звання Героя Радянського Союзу було присвоєно лейтенанту М. В. Уколову — командир роти 861-го стрілецького полку 294-ї стрілецької дивізії, старшому лейтенанту В. В. Чіковані — начальнику хімічної служби цього стрілецького полку, сержанту М. І. Князєву — командир кулемета 1237-го стрілецького полку 373-ї стрілецької дивізії⁷ й іншим. Визволяючи українську землю, Вахтанг Володимирович Чіковані перебував у полку, а коли 10 лютого було поранено командира однієї із рот, він змінив його і продовжував громити фашистів у районі Стеблева. «Тов. Чіковані, — написано в нагородному листі, — з групою у 10 чоловік переправився через річку і несподіваним ударом з флангу розстроїв оборону ворога, причому ворог, кидаючи техніку, почав терміново відходити. Знищивши понад 50 фашистів, рота захопила в полон 60 солдатів противника і трофеї: 3 станкових та 4 ручних кулеметів, 30 гвинтівок, 8 автоматів, 9 автомашин, й, переслідуючи ворога, визволила 2 населені пункти»⁸. У с. Яблунівці Корсунь-Шевченківського району встановлено пам'ятник (1973 р.), який увічнює безсмертний подвиг бійців роти під командуванням старшого лейтенанта В. В. Чіковані. На стелі постать радянського воїна з червоним прапором у руці зображено в динамічному русі: він закликає бійців в атаку на ворога. Пам'ятник В. В. Чіковані відкрито 1978 р. в с. Водяники Звенигородського району, де поховано героя, й на його могилі встановлено обеліск з полірованого граніту. Ім'я Героя Радянського Союзу В. В. Чіковані присвоєно колгоспу цього села. Його іменем також названо одну з вулиць у селищі Стеблеві.

Пам'ятник — кам'яна брила, на якій написано: «Корсунь-Шевченківська битва. 1944, 27-й армії 1-го Українського фронту», — височить на місці запеклих боїв радянських військ проти фашистів у с. Журжинцях Лисянського району (1969 р.). 12 лютого 1944 р. під час знищення оточених сил гітлерівців відзначилася 27-а армія під командуванням генерал-лейтенанта С. Г. Трофименка 2-го Українського фронту. З воїнами цієї армії у тісному контакті діяли партизанські загони «Винищувач», ім. В. Боженка й ім. Т. Шевченка. Їх спільними зусиллями було визволено населені пункти Таганча, Бровахи, Кичинці та ряд інших.

У Корсунь-Шевченківській операції, зокрема в боях за визволення Звенигородського району, відзначилися також воїни 53-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта І. В. Галаніна. У 1969 р. поблизу м. Ватутіного (колишня Юрківка) цього району на честь радянських воїнів встановлено пам'ятний знак. На кургані знаходиться кам'яна брила, на якій викарбувано зірку. Нижче — кам'яна стела з написом про згадані події.

На цьому місці в одному з жорстоких боїв, коли наші бійці відбивали одну за одною атаки гітлерівців, полягла обслуга станкового кулемета. Ворожі танки, за якими йшли їх автоматники, прорвалися на позиції радянських воїнів. Тоді санінструктор Олена Лосєва, яка в той час подавала допомогу пораненому, кинулася до кулемета і стала косити гітлерівців. Поруч пролунав вибух, й дівчині присипало землю. Опритомнівши, вона побачила за кілька метрів від себе ворожих солдатів і знову метнулася до кулемета. В розпалі бою Олена не помітила фашистського танка й загинула під його гусеницями. У се-

⁷ Там же, спр. 49 арк. 28—29; спр. 21, арк. 282—283.

⁸ Фонд ЦМЗС СРСР, оп. 9975, коробка 47. арк. 418—419.

лищі Вільшані Городищенського району в 1973 р. їй встановлено пам'ятник. Він увічнює пам'ять усіх воїнів-жінок, які героїчно загинули під час Корсунь-Шевченківської битви. На кам'яній брилі висічено постать жінки в солдатській шинелі з піднятою у правій руці гранатою, а лівою вона сперлася на станковий кулемет. Поруч — камінь, на якому напис про подію, що мала місце в районі с. Юрківки.

У 1969 р. в селищі Вільшані встановлено монумент на честь радянських кавалеристів, зокрема 5-го гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу. Це військове з'єднання було сформоване з числа добровольців-козаків у 1941 р. за рішенням Ростовського бюро обкому партії. Ним командував Герой Радянського Союзу генерал-майор О. Г. Селіванов. Згаданий корпус був інтернаціональний. У кожній його дивізії, кожному полку, у всіх ескадронах і батареях командирами були воїни різних національностей: 11-ю дивізією командував осетин генерал Сланов, 12-ю — білорус генерал Григорович, 63-ю — українець генерал Білошніченко. Командири й бійці корпусу пройшли фронтowymi шляхами через Україну, визволяючи її від фашистських загарбників, й відзначилися, зокрема, у Корсунь-Шевченківській битві. 12-а і 63-я гвардійські кавалерійські дивізії були удостоєні почесного найменування «Корсунських», гвардійці-кавалеристи отримали високі нагороди Батьківщини. Почесне звання Героя Радянського Союзу здобули гвардії сержант О. І. Іринін — кулеметник 47-го кавалерійського козачого полку; гвардії старший сержант В. О. Рижаків — командир гармати 43-го кавалерійського полку; гвардії лейтенант М. А. Сапунов — командир взводу 47-го кавалерійського полку й ін.⁹ У нагородному листі на учасника боїв у районі с. Валяги М. А. Сапунова написано: «Вміло керуючи вогнем взводу, відбив 7 контратак ворога; ставши до гармати, підбив 2 самохідні артилерійські установки і знищив близько 160 гітлерівців»¹⁰. Цю подію увічнює монумент у с. Вільшані — кам'яна брила, на полірованому боці якої зроблено відповідний напис. Вона встановлена на ступінчатому постаменті, біля підніжжя якого лежить камінь з вибитим на ньому кавалерійським клинком.

У с. Почапінцях Лисянського району в 1973 р. відкрито пам'ятник радянським артилеристам. З кам'яної брили висічено скульптурне обличчя воїна. Поруч лежить плита з написом: «Корсунь-Шевченківська битва. 1944. Воїнам-артилеристам батареї Героя Радянського Союзу Г. Ф. Шайхутдінова, яка стояла на смерть в бою з німецько-фашистськими загарбниками». Батарея 89-го гвардійського артилерійського полку 41-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням гвардії лейтенанта Г. Ф. Шайхутдінова, займаючи оборону на околиці с. Журжинців Лисянського району, 17 лютого 1944 р. відбила кілька атак ворога, сили якого переважали. В нагородному листі на героя написано: «Батарея Шайхутдінова знищила до 250 солдатів і офіцерів противника. Особисто сам Шайхутдінов знищив німецького підполковника, який чинив шалений опір»¹¹. У Корсунь-Шевченківській битві за самовідданість і героїзм високого звання Героя Радянського Союзу були удостоєні молодший сержант М. М. Коняшкін — навідник гармати 1431-го легкого артилерійського полку; гвардії старший лейтенант Г. С. Разенков — командир батареї 255-го гвардійського винищувального протитанкового артилерійського полку; гвардії полковник Н. Д. Чеволла — командир окремої гвардійської винищувально-протитанкової бригади та інші¹².

Велику допомогу наземним військам у здійсненні Корсунь-Шевченківської операції подала 2-а повітряна армія під командуванням

⁹ ЦАМО СРСР, ф. 33, оп. 793756, спр. 19, арк. 273; спр. 41, арк. 180—181.

¹⁰ Там же, спр. 42, арк. 198—199.

¹¹ Фонд ЦМЗС СРСР, оп. 9975, коробка 48, арк. 52—53.

¹² ЦАМО СРСР, ф. 33, оп. 793756, спр. 33, арк. 112; спр. 46, арк. 23—25.

генерал-полковника С. Я. Красовського. Близько 5 тис. вильотів здійснили льотчики частин і з'єднань цієї армії. За небачений героїзм їх відзначено високими нагородами. Більш як двадцятьом воїнам армії було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а, зокрема, гвардії капітану В. І. Андріанову — двічі¹³. «І тепер, згадуючи цей епізод — політ наших льотчиків вночі, під час хуртовини і сильного вітру на такій легкій машині, як ПО-2, я відчуваю гордість за радянських воїнів»¹⁴, — писав Маршал Радянського Союзу І. С. Конев. На честь радянських льотчиків у м. Городищі 1969 р. було встановлено на ступінчастому постаменті стелу, що увічніює подвиги воїнів 2-ї повітряної армії під час Корсунь-Шевченківської операції.

У боях за визволення України відзначилися бійці 1-ї Чехословацької бригади під командуванням Людвіка Свободи. Ця бригада брала участь у Корсунь-Шевченківській битві у складі військ 40-ї армії, зокрема, на річці Гірський Тікич, на південь від Жашкова. Частини Л. Свободи наступали на Острожани через міст, попереду них ішли автоматники роти на чолі з Антоніном Сохором. За виняткову мужність і героїзм у цьому бою останньому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁵. Поблизу с. Бузівки Жашківського району встановлено монумент на честь чехословацьких воїнів. Він являє собою прямокутну стелу, висічену з каменю, на якій написано українською і чеською мовами: «Корсунь-Шевченківська битва. 1944. 1-й Окремій Чехословацькій бригаді Першого Українського фронту. 1969».

Радянським військам неоціненну допомогу подавало місцеве населення. Сповнені вдячності за визволення від фашистського ярма, жителі ряду міст і сіл робили все, що тільки могли, — ремонтували дороги й мости, розчищали від снігу аеродроми, переносили на своїх плечах боеприпаси тощо. Чоловіки вступали в діючу армію й вели активну боротьбу проти ворога. Тільки в с. Квітки близько 500 чол. влилися у 180-у стрілецьку дивізію. Та це не було винятком. І в Шендерівці, і в Стеблеві, і в Комарівці — всюди допомагали місцеві жителі своїм визволителям. Згодом на околиці с. Квітки майстер-наладчик Корсунь-Шевченківського механічного заводу М. П. Масло своїми руками виготовив і спорудив монумент з написом: «Тут проходила бойова лінія підрозділів 180-ї стрілецької дивізії та добровольців с. Квітки під час Корсунь-Шевченківської битви в лютому 1944 року»¹⁶.

В с. Комарівці Корсунь-Шевченківського району, де відбувся завершальний бій з гітлерівцями, було відкрито пам'ятник на братській могилі радянських воїнів, які віддали життя за свободу і щастя нашого народу. На високому постаменті — постать солдата. Скорботно схилив він голову, сумне й суворе його відкрите, мужнє обличчя. Однією рукою він підтримує древко бойового прапора, полотнище якого спадає важкими складками. Друга рука стискає автомат, що висить на грудях¹⁷.

В ході Корсунь-Шевченківської битви в історію Червоної Армії вписано багато славних імен командирів та політпрацівників. У меморіалі є пам'ятник, який спеціально присвячено командирам і політпрацівникам 1-го і 2-го Українських фронтів — учасникам Корсунь-Шевченківської битви. Його встановлено 1973 р. у с. Шендерівці. На постаменті висічено з каменю голову воїна в касці й руку бійця з факелом перемоги.

17 лютого 1944 р. було завершено ліквідацію оточеного угруповання ворога, який втратив 55 тис. убитими й пораненими та понад

¹³ Там же, картки на героїв.

¹⁴ Корсунь-Шевченківська битва, с. 22.

¹⁵ ЦАМО СРСР, ф. 33, оп. 793756, картка на героя.

¹⁶ Рад. Україна, 1969, 16 лют.

¹⁷ Корсунь-Шевченківська битва.— К., 1968, с. 145—146.

18 тис. полоненими. Багато бойової техніки дісталось радянським військам. До 21 лютого того року було розгромлено танкові дивізії ворога й на зовнішньому фронті оточення.

Монументи Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу — це не тільки данина вдячності й шани полеглим героям. Вони наочно доповнюють немеркнучу сторінку історії Великої Вітчизняної війни, яку вписали учасники битви на берегах Дніпра. Цей меморіал, як і всі пам'ятки історії та культури, служитиме благородній справі комуністичного виховання не одного покоління радянського народу.

НАУКОВО-ДОСЛІДНА І ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ БИТВИ

А. І. БАХМУТ (Корсунь-Шевченківський)

Героїчною сторінкою до літопису Великої Вітчизняної війни ввійшла Корсунь-Шевченківська битва, під час якої війська 1-го і 2-го Українських фронтів оточили і повністю знищили 9 піхотних і одну танкову дивізії, моторизовану бригаду та інші частини німецько-фашистських військ, які намагалися врятувати становище оточених. Загалом гітлерівці втратили в ній понад 100 тис. солдатів і офіцерів.

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви — це своєрідний пам'ятник радянському народові та його доблесним Збройним Силам. Це один з осередків військово-патріотичного й інтернаціонального виховання молоді на бойових традиціях. Його колектив обмінюється досвідом проведення такої роботи з багатьма музеями СРСР та зарубіжних соціалістичних країн.

Музей створено в липні 1945 р. Першим директором-організатором його був відомий український радянський письменник Д. І. Бедзик. Музей розташований у старовинному палаці, збудованому в 1783—1789 рр. за проектом архітекторів Ліндея та Мюнца. Палац зводився кріпаками на гранітних островах річки Росі для племінника останнього польського короля — князя С. Понятовського.

Першу експозицію під назвою «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти гітлерівської Німеччини 1941—1945 рр.» було відкрито в музеї у листопаді 1947 р. в трьох залах. 1 січня 1952 р. після капітального ремонту приміщення у восьми залах відкрилася друга експозиція. Відтак майже щороку в музеї створювалися постійні тематичні експозиції.

У 1968 р. було проведено генеральну реставрацію і реконструкцію музею за проектом латиського архітектора М. Ю. Гундерса. Вона здійснювалася Київською міжобласною науково-дослідною виробничою реставраційною майстернею під керівництвом головного архітектора І. П. Блажівського. Художнє оформлення експозиції виконала група спеціалістів комбінату «Максла» художнього фонду Латвійської РСР на чолі з І. Р. Зілбалодісом.

Нині діючу експозицію музею історії Корсунь-Шевченківської битви створено в 1969 р. у зв'язку з підготовкою до 25-річчя Корсунь-Шевченківської битви.

Колектив музею проводить значну науково-дослідну роботу. Вивчення матеріалів архівів, поїздки на місця боїв, листування* дали

---

* На 1982 р. встановлено зв'язок майже з 10 тис. учасників битви, на половину з них заведено облікові картки.

змогу систематизувати дані про участь у битві армій, корпусів, дивізій, бригад і окремих полків 1-го та 2-го Українських фронтів і на їх основі скласти історичні довідки. При цьому велика увага приділялася авангардній ролі комуністів і комсомольців у битві, вкладу трудящих братніх союзних республік, допомозі місцевого населення, участі 1-ї Окремої чехословацької бригади, іспанських добровольців тощо. Багато зроблено по дослідженню участі в битві з'єднань, які були нагороджені бойовими орденами. Докладно вивчалися подвиги бійців і офіцерів — Героїв Радянського Союзу.

Співробітники музею постійно працюють над науковими темами, створюють путівники (нині готується вже 3-є видання), буклети тощо. Лише у 1982 р. вони надрукували 34 газетні матеріали з військово-патріотичної й інтернаціональної тематики.

Колектив музею здійснює велику пошукову роботу. Нині в музеї налічується понад 36 тис. експонатів, у тому числі бойові прапори, ордені, медалі, зброя, грамоти Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу, орденські книжки, пробиті ворожими кулями партійні та комсомольські квитки, плакати і листівки, щоденники й спогади полководців, генералів, офіцерів та бійців, їх листи з фронту, подарунки воїнам від населення, військово спорядження і обмундирування, бойові трофеї. Зокрема, в музеї зібрано: радянських орденів і медалей — 1100 одиниць; іноземних орденів і медалей (Польщі, Чехословаччини, США та інших країн) — 50; трофейних орденів і медалей — 220; зброї вітчизняної і трофейної — 151; обмундирування радянських воїнів — 200; трофейного обмундирування — 30; творів батального живопису — 180, скульптур — 67; плакатів — 250 одиниць. Щорічно співробітники музею здійснюють наукову обробку більш як 1000 експонатів. У 1982 р., зокрема, фонди музею поповнилися 1341 експонатом.

Слід відзначити, що в цій справі музею подають велику допомогу учасники Корсунь-Шевченківської битви, зокрема, повний кавалер ордена Слави М. І. Симоненко та генерал-майор запасу А. Г. Прядко. За їх активною участю була розгорнута робота по збиранню матеріалів про 11-у гвардійську Корсунсько-Берлінську танкову бригаду та 2-у гвардійську повітряно-десантну дивізію. За допомогою голови Ради ветеранів колишньої 206-ї Корсунської стрілецької дивізії генерал-майора запасу В. М. Жирнова зібрано значну кількість експонатів про участь цього з'єднання в битві. У пошукову роботу включаються ради ветеранів інших частин і з'єднань. Крім того, розробляється тема «Ветерани війни в мирні дні».

Основну увагу колектив музею приділяє, звичайно, створенню експозицій, які розкривають перед відвідувачами титанічний подвиг багатонаціонального радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. При цьому виникає багато проблем. Потрібно виділити перший і другий етапи операції в ході битви, показати розташування внутрішніх і зовнішніх обводів фронтів, партизанський і підпільний рух, допомогу місцевого населення, участь у бойових діях 1-ї Окремої чехословацької бригади, іспанських добровольців, підкреслити особливі заслуги шести звеннгородських, двадцяти трьох корсунських корпусів, дивізій, бригад, полків, окремих дивізіонів і батальйонів та ще 14 військових частин, нагороджених бойовими орденами. На фоні тисяч експонатів кожна військова частина не повинна загубитися й водночас становити частку цілого. Крім того, потрібно показати взаємодію всіх родів військ та управління ними, колективні та індивідуальні подвиги.

Якщо на початку свого існування музей мав експозиційну площу близько 200 кв. м і кілька сот експонатів, то тепер вона становить 2100 кв. м, а кількість експонатів досягла 7 тис. Вони розміщені в трьох експозиційних відділах. Відкриття художньої галереї (1977 р.)

розширило можливості засобами образотворчого мистецтва впливати на формування радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. В галереї експонуються картини, скульптури, плакати. Важливу роль у справі комуністичного виховання відіграє відділ історії краю (відкрито в 1981 р.), де є розділ «Корсунчани на фронтах Великої Вітчизняної війни».

Про вплив експозиції музею історії Корсунь-Шевченківської битви на відвідувачів, їх великий виховний ефект свідчать записи в книзі відгуків. Ось що в ній написали, зокрема, випускники Харківського автомобільно-дорожнього інституту: «...Протягом семи років ми організовуємо відвідування музею майже всім складом студентів, що захистили дипломи. Доторкання серцем до великого подвигу радянських людей в роки війни, великий емоційний вплив всього, що експонується в музеї і картинній галереї, неможливо переоцінити в справі військово-патріотичного виховання нашої молоді». Відвідали музей ветерани 8-ї гвардійської Ясської мінометної бригади і залишили в книзі відгуків такий запис: «Війна і мир... Ось питання, яке стоїть перед людством нашої землі. За мир, за комунізм наша доблесна армія, весь радянський народ воювали і перемогли! Ми висловлюємо глибоке задоволення, що працівники музею проводять велику військово-патріотичну роботу серед відвідувачів, прищеплюють трудящим почуття самовідданої любові до Батьківщини і ненависті до паліїв війни».

Не можна без хвилювання читати запис, який залишив у книзі відгуків льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу В. О. Джанібєков: «Музей історії Корсунь-Шевченківської битви — це незабутня, надзвичайна за своєю величчю і значенням сторінка історії нашого народу. З подякою за величній подвиг усім героям, які дали можливість майбутньому поколінню жити в умовах миру і займатися кожному з нас своєю улюбленою справою. З побажанням всім, хто залишився живим, довголіття, щастя, миру, благополуччя. З вічним святим почуттям пошани перед пам'яттю загиблих на полі бою».

В залах музею клянуться на вірність Батьківщині й Комуністичній партії хлопчики й дівчатка, на грудях яких вперше пов'язується червоний галстук. Біля пробитого кулею комсомольського квитка сержанта А. І. Гавриліна одержують комсомольські квитки і значки, а згодом і паспорти їх старші товариші. Традиційними стали в музеї піонерські лінійки, комсомольські збори, уроки мужності, свята червоної зірочки. Перед бойовими прапорами корсунських частин відбуваються зустрічі ветеранів війни з молоддю. В залах музею організуються уроки-екскурсії, науково-теоретичні конференції, зустрічі ветеранів війни з трудящими, збори рад ветеранів частин, які брали участь у Корсунь-Шевченківській битві.

Музей має 5 філіалів, які розташовані в місцях найбільших боїв — у райцентрах — Звенигородці, Лисянці, селах — Сахнівці, Квітках та Шендерівці. Понад 30 монументів і обелісків встановлено на честь з'єднань Червоної Армії, які брали участь у Корсунь-Шевченківській битві, та на місцях подвигів героїв боїв. Виділено окремі заповідні ділянки поля, де збереглися окопи, бліндажі, траншеї, братські могили. Все це є продовженням музейної експозиції, Корсунь-Шевченківським меморіальним комплексом, що займає територію 6 районів Черкаської області.

Першорядна увага приділяється в музеї екскурсійно-масовій роботі. Кількість екскурсій постійно зростає. Якщо в 1952 р. їх було проведено 145, то в 1983 р. — понад 3000. Музей щорічно відвідують понад 125 тис. чол., а разом з філіалами і Корсунь-Шевченківським меморіальним комплексом — більш як 200 тис. Щорічно в ньому бувають близько 1000 учасників Корсунь-Шевченківської битви і Великої

Вітчизняної війни. З великою радістю і хвилюванням зустрічають жителі міста, району і області своїх визволителів. Ці зустрічі перетворюються в яскраві демонстрації братерської дружби народів нашої країни, загартованої в боях за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. В 1982 р., зокрема, проведено 97 таких зустрічей. Так, 3—4 травня в зв'язку з врученням місту ордена Вітчизняної війни I ступеня на курсунську землю прибули ветерани 52-ї, 53-ї, 40-ї армій, 5-ї гвардійської, 6-ї та 2-ї танкових армій, 5-го гвардійського Донського кавалерійського корпусу, а також партизани, підпільники, всього понад 140 чол. Безцінну допомогу в військово-патріотичному вихованні молоді подають музею ради ветеранів частин і з'єднань, які брали участь у битві. Музей підтримує постійні тісні зв'язки більш як із 100 такими радами.

Музей, у свою чергу, подає велику допомогу комсомольським і піонерським організаціям у проведенні всесоюзних походів по місцях бойової слави радянського народу, а також у створенні «Літопису Великої Вітчизняної війни». Так, у 1973 р. було організовано похід особливого експедиційного батальйону «Гайдарія-73» з Харківщини в складі 100 чол. та учасників Корсунь-Шевченківської битви Д. І. Прудченка й М. М. Биченка по місцях боїв, що відбувалися тут у січні—лютому 1944 р.

Протягом чотирьох років співробітники музею разом з червоними слідопитами збирали матеріал на тему «Від Павки Корчагіна — до комсомольців сьогоднішніх днів». Завершенням її стало відкриття в 1980 р. музею комсомольської слави Корсунь-Шевченківського району при міській середній школі № 1.

У шкільних аудиторіях, робітничих і колгоспних колективах працівники музею постійно виступають з лекціями, які мають велике пізнавальне і виховне значення. Кількість прочитаних лекцій рік у рік зростає. У 1982 р. їх цифра досягла 250 (при плані 170). Читання лекцій супроводжується показом фотовиставок, демонстрацією документальних кінофільмів. В кінозалі музею постійно демонструється, зокрема, документальний кінофільм, знятий кінооператорами 1-го і 2-го Українських фронтів під час проведення Корсунь-Шевченківської битви. У 1982 р. його переглянули понад 7 тис. екскурсантів. У цьому ж залі органіковуються кінолекторії з ленінської та військово-патріотичної тематики. Військово-патріотичному вихованню сприяють також тематичні вечори, присвячені роковинам народження полководців і героїв Великої Вітчизняної війни. Лише у 1982 р. відбулося 9 таких вечорів.

Працівники музею виступають по радіо, дають поради і консультації по добору матеріалів письменникам, журналістам, художникам, скульпторам, режисерам, які працюють над створенням нових творів про подвиги радянських воїнів у Корсунь-Шевченківській битві. Так, заслужений діяч мистецтв РРФСР І. С. Куш, використовуючи матеріали музею, створив 14 значків і одну ювілейну медаль, присвячену Корсунь-Шевченківській битві.

Значну роботу провів колектив музею в період святкування 25-річчя Корсунь-Шевченківської битви. Так, було організовано зустріч трудящих з Маршалом Радянського Союзу І. С. Коневим, космонавтом Г. Т. Береговим. Тоді ж у музеї відбулася прес-конференція виїзної редакції газети «Правда», на якій виступив іспанський доброволець А. Мартін. Він розповів, як, захищаючи підступи до Мадрида, він літав на радянському бомбардувальнику «СБ». Одного разу його атакували 5 фашистських винищувачів. Врятував А. Мартіна радянський льотчик-винищувач О. І. Герасимов. Однак у тому бою Герасимова збили, і А. Мартін вирішив, що він загинув. Під час Корсунь-Шевченківської битви іспанський льотчик узяв собі прізвище свого рятівника — ра-

дянського льотчика О. І. Герасимова, який на той час повернувся в стрій і також нищив фашистів. Так два льотчики — радянський і іспанський — воювали під одним прізвиськом і показали яскравий приклад пролетарського інтернаціоналізму.

Колектив музею залучає до роботи по військово-патріотичному й інтернаціональному вихованню підприємства, установи, навчальні заклади і військові частини, ради ветеранів колишніх частин і з'єднань, які брали участь у Корсунь-Шевченківській битві. В будинках культури, клубах проводяться тематичні вечори («Бойові прапори розповідають», «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», «Батьки синам довірили полки»), усні журнали («З чого починається Батьківщина», «Як тобі служитися?», «В чому романтика військової служби?»). Дійовою формою військово-патріотичного виховання стали свята вулиць, які носять імена героїв Корсунь-Шевченківської битви.

7 серпня 1974 р. за успіхи у справі військово-патріотичного й інтернаціонального виховання музею було нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а 20 травня 1982 р. — Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

У різні роки музей нагороджувався почесними грамотами ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМУ, міністерств культури СРСР і УРСР, Радянського комітету ветеранів війни, Черкаського обкому Компартії України і облвиконкому Ради народних депутатів, Київського військового округу. Нагородами були відзначені й члени колективу, зокрема, М. Д. Гупало, Л. А. Руденко та ін.

Музей проводить значну виставочну роботу. Протягом 1976—1980 рр. було створено близько 100 стаціонарних і пересувних виставок. У художній галереї експонуються тимчасові виставки творів батального живопису, скульптури і графіки. Музей налагодив зв'язки з багатьма виставочними залами країни і обмінюється з ними експонатами.

Працівники музею постійно дбають про збагачення скарбниці бойової слави, поповнення фондів новими реліквіями, удосконалення експозицій, форм і методів екскурсійно-масової роботи.

31 серпня 1983 р. Міністерство культури УРСР затвердило проєкт художнього оформлення реекспозиції музею історії Корсунь-Шевченківської битви. Автори проєкту — київські архітектори Л. Ю. Оловянников та Г. Г. Синяков. Художнє оформлення виконують спеціалісти Київського творчо-виробничого об'єднання «Художник». Вже розпочато підготовчі роботи: науковці працюють над тематичним планом і збором експонатів, художники — над графіками і ескізами оформлення.

Керуючись рішеннями XXVI з'їзду партії, жовтневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, колектив музею приділяє дедалі більшу увагу увічненню безсмертного подвигу радянського народу та його Збройних Сил у роки Великої Вітчизняної війни, вихованню у трудящих, особливо у підростаючого покоління, почуттів полум'яного патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму на прикладах непохитної стійкості і мужності радянських воїнів у боротьбі проти фашистських загарбників.

3 Історії дружби народів

ДЕЯКІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (1971—1975 рр.)

Т. П. ДЕМИДЕНКО (Полтава)

В міру зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства й зростання його матеріально-технічної бази в нашій країні активно розвиваються національні культури. З'явилися нові форми відображення соціалістичного за змістом й інтернаціоналістського за характером реального життя трудящих. У Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» відзначається: «На благодатному ґрунті зрілого соціалізму зростає й міцніє єдина інтернаціональна культура радянського народу, яка служить усім трудящим, виражає їх спільні ідеали»¹.

Важливим етапом у процесі дальшого поглиблення плодотворних культурних взаємозв'язків братніх республік Союзу РСР стала дев'ята п'ятирічка (1971—1975 рр.). XXIV з'їзд КПРС, який відбувся в березні — квітні 1971 р., поставив нові важливі завдання перед діячами літератури і мистецтва. Це відповідною мірою стосувалося й поліпшення культурно-освітньої роботи й активізації самодіяльної творчості мас.

Рішення партійного форуму плідно вплинули на діяльність творчих спілок та організацій, а заклик створити доробок, гідний історії нашої партії, народу знайшов гарячий відгук у серцях радянської інтелігенції. Перші роки п'ятирічки пройшли під знаком підготовки й святкування 50-річчя утворення СРСР, що дало можливість значно активізувати процес культурного взаємообміну братніх республік. Все це зумовило зростання інтересу дослідників до вивчення деяких аспектів міжреспубліканського культурного співробітництва протягом 1971—1975 рр., досвід якого може бути корисним і нині.

Яскравим прикладом такого взаємозбагачення стала співдружність діячів літератури й мистецтва Української і Білоруської РСР. Вона являє собою одну з важливих сторін духовного життя наших народів і переконливо свідчить про утвердження інтернаціональної спільності єдиної багатонаціональної радянської культури.

В повідомленні зроблено спробу розкрити форми культурного співробітництва БРСР та УРСР у галузі літератури, театрального мистецтва та самодіяльної творчості трудящих у роки дев'ятої п'ятирічки.

Українсько-білоруські культурні контакти, які є складовою частиною процесу взаємозбагачення й зближення культур усіх радянських народів, у той же час мають й певні особливості. До них слід віднести: спільність походження, мовну спорідненість, географічну близькість, характер їх історичного розвитку в минулому. Ці фактори активно сприяли й сприяють розквіту двох братніх культур.

Протягом розглядуваного періоду постійно зміцнювалися дружні зв'язки між республіками в галузі літератури. Серед основних форм контактів слід виділити плідне спілкування письменників і поетів, розширення їх перекладацької діяльності, тижні братніх літератур, активний обмін творчим досвідом.

Одним з дійових засобів розширення взаємозв'язків національних літератур є систематичні творчі зустрічі їх представників. Кожний новий рік дев'ятої п'ятирічки був позначений численними поїздками білоруських та українських письменників. У грудні 1971 р. гості з

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС. К., 1982, с. 11.

БРСР представляли літераторів своєї республіки в Запоріжжі на Тижні Білоруської РСР. Велика група прозаїків і поетів з України відвідала братню республіку в травні 1972 р. Серед них були М. Нагнибіда, М. Упеник, М. Сингаївський, які успішно працювали над виданням антології білоруської радянської поезії у двох томах. Разом із своїми колегами з БРСР вони виступили перед трудящими Заводського району Мінська та студентами університету, побували на Кургані Слави й меморіальному комплексі Хатинь. М. Нагнибіда й М. Сингаївський прочитали мінчанам поетичні твори про Білорусію, написані під час перебування у братній республіці². В 1973 р. українські й білоруські митці зустрілися знову на симпозіумі перекладачів білоруської літератури на мови народів СРСР³. В 1974 р. перед читачами із своїми творами виступили поети і прозаїки з УРСР — учасники літературно-художніх і публіцистичних читань «Письменник і п'ятирічка». Їх слухачами були мінські машинобудівники, гродненські текстильники, могильовські хіміки. Згодом письменники двох братніх республік узяти участь у конференції з питань білорусько-українських літературних взаємозв'язків (Суми), а також у проведенні Днів літератури і мистецтва Білорусії на Україні (червень 1975 р.)⁴.

Однією з плідних форм зміцнення творчих контактів, безпосереднього знайомства з життям братніх народів були й творчі відрядження літераторів. Вони є порівняно новим каналом взаємозбагачення братніх літератур, обміну досвідом, своїми здобутками тощо. В свою чергу, це не впливає на розвиток традиційних форм спілкування (зокрема обмін делегаціями в Дні літератури та мистецтва, взаємні запрошення на відзначення ювілеїв діячів культури, спільна участь у семінарах, нарадах). У процесі інтернаціоналізації національних культур, їх взаємовпливу творчі відрядження до союзних республік стали частиною літературної праці прозаїків, поетів, драматургів, критиків. Так, лише протягом 1971 р. Спілка письменників (СП) Білорусії відправила членів спілки О. Слісаренка, Г. Коласа, М. Макайонка, Р. Нехая у Чернігівську, Київську, Дніпропетровську області, Харків, Львів, Запоріжжя⁵. В 1972 р. Україну відвідали М. Аврамчик, П. Ліпай, С. Майхрович, В. Карамазов, які побували в Донбасі, Києві, Львові, Дніпропетровській області⁶.

Такі відрядження практикувалися й в наступні роки: у 1974—1975 рр. в УРСР приїжджали білоруські літератори О. Махнач, М. Мальяк, В. Мисливець, Л. Прокша, А. Русак, В. Шимук й інші⁷. У свою чергу, в БРСР працювали й українські письменники: у 1972 р. в Мінську — М. Олійник, в 1973 р. — М. Нагнибіда, Б. Степанюк, В. Вовчок, М. Романенко⁸. Головною особливістю цієї форми співробітництва було те, що митців направляли в братні республіки не лише з метою збирання матеріалу і його аналізу, а й для обміну досвідом між Спілками письменників УРСР і БРСР з ряду творчих та організаційних питань. Так, у 1972 р. за проханням СП Білорусії П. Ліпай півтора місяці перебував у Києві, де вивчав досвід роботи українських колег по відзначенню ювілеїв і створенню меморіальних квартир-музеїв, а також діяльність комісій з питань літературної спадщини тощо⁹. Під час творчого відрядження львівських літераторів до БРСР

² Література і мистецтва (БРСР), 1972, 19 трав.

³ ЦДАЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 911, арк. 82.

⁴ Інформаційний бюлетень правління Спілки письменників України, 1975, № 7—8, с. 3.

⁵ ЦДАЛМ БРСР, ф. 78, оп. 1, спр. 199, арк. 85, 137, 161; спр. 207, арк. 140.

⁶ Там же, спр. 208, арк. 45, 52, 84, 85.

⁷ Інформаційний бюлетень правління Спілки письменників України, 1974, № 9, с. 11; 1975, № 5, с. 8.

⁸ ЦДАЛМ УРСР, ф. 590, оп. 1, спр. 880, арк. 130; ф. 590, оп. 1, спр. 911, арк. 110.

⁹ ЦДАЛМ БРСР, ф. 78, оп. 1, спр. 208, арк. 50—52.

у 1975 р. виникла співдружність українських поетів і прозаїків Р. Братуня, І. Сварника, В. Лучука, Д. Герасимука з поетами-початківцями Тамашівської школи (Брестська область), яка згодом переросла в міцну дружбу літгуртківців-білорусів з їх колегами — професіоналами¹⁰. Подібні приклади свідчать про народження нових, більш продуктивних методів взаємозбагачення братніх літератур, поліпшення систематичних робочих форм співробітництва. Вони вже самі по собі можуть багато чого розповісти про взаємовплив і взаємозбагачення національних культур. По-перше, письменники й поети талановито відтворюють художні образи представників не лише своєї нації, а й братніх народів. Для них обов'язковою умовою є глибоке проникнення у їх національний характер, внутрішній світ героїв. Так, бойовій дружбі білоруських і українських партизанів присвячені сторінки повісті Ю. Збанацького «Ми — не з легенди». Українська тематика стала близькою для поетеси Є. Лось, брат якої загинув на українській землі. Це ж можна сказати й про прозаїка В. Кудінова. Для поетів К. Журби, Т. Коломієць, П. Ребра, О. Ющенка білоруська тема стала глибоко особистою¹¹.

По-друге, особливою рисою українсько-білоруських творчих зв'язків є особисті контакти представників братніх культур. У розглядуваний період вони розширювалися й міцніли. Так, поет М. Танк активно листувався з українськими літераторами О. Ковінькою, М. Бажаном, Ю. Збанацьким, М. Нагнибодою, О. Ющенком та іншими, підтримував постійний зв'язок з редакціями українських журналів (наприклад, «Україна»), видавництвами «Молодь» і «Дніпро»¹².

Дружба, яка єднала й нині єднає багатьох поетів і прозаїків (М. Бажана і П. Бровку, Л. Новиченка і Я. Бриля, Ю. Збанацького і Р. Нехая, І. Мележа і О. Гончара), дала конкретні творчі плоди: спільне навчання, переклади своїх творів як українською, так і білоруською мовами. І це вже факт не особистий, а суспільний, що служить справі зближення народів, їх культур¹³.

Свідченням постійно міцніючих зв'язків між літературами є, наприклад, перекладацька діяльність відомих письменників. Питання про переклади — не лише вузьколітературне, а й загальнокультурне. Завдяки їм можна здійснювати успішний обмін духовними цінностями, знайомитися з життям братніх народів. Враховуючи це, митці двох братніх республік ставляться до перекладацької діяльності як до завдання всенародного значення. Якщо в роки восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.) в УРСР було видано 17 книг білоруських авторів (загальний тираж становив 564 тис. прим.), то за 1971—1975 рр. кількість їх творів досягла 31, а тираж — 1,6 млн. прим.¹⁴.

На Україні надруковано переклади творів І. Мележа, В. Бикова, І. Шамякіна, М. Танка, Я. Бриля та інших письменників¹⁵. У 1972 р., до 50-річчя утворення СРСР, у видавництві «Дніпро» вийшла з друку двотомна антологія білоруської радянської поезії. До неї ввійшли вірші й поеми 96 поетів.

У свою чергу, літератори братньої республіки активно перекладали твори своїх колег з України. Протягом 1971—1975 рр. у БРСР було видано 121 книгу письменників — представників різних народів СРСР, 27 з них — представляли українську художню літературу (за-

¹⁰ Літаратура і мастацтва, 1980, 1 жнівеня.

¹¹ Літературна Україна, 1972, 12 груд.: Літаратура і мастацтва, 1971, 3 верасн.

¹² ЦДАЛМ БРСР, ф. 25, оп. 3, спр. 67, 80, 92—99.

¹³ Різниченко Т. М. Взаємодія літератур народів СРСР та ідейно-художнє збагачення радянської поезії. К., 1980, с. 21.

¹⁴ Підраховано автором за: Друк. Беларускай ССР. 1966—1970. Статыстычны даведнік. Мінск, 1972, с. 84; Друк. Беларускай ССР. 1971—1975. Мінск, 1977, с. 63.

¹⁵ Гомельская праўда, 1975, 20 ліпеня.

гальний тираж — 278 тис. прим.)¹⁶. Про розширення перекладацької діяльності білоруських літераторів і зростання інтересу до творчості колег з України свідчать й цифри: якщо у 1946—1966 рр. у середньому за п'ятиріччя перекладалося 14 книг українських авторів загальним тиражем майже 140 тис. прим., то за роки дев'ятої п'ятирічки кількість таких видань та їх тираж збільшилися вдвічі¹⁷.

Таким чином, переклади творів відомих письменників, поетів і драматургів благотворно впливають на розвиток літератур обох братніх народів. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький особливо підкреслив, що «переклади не лише сприяють взаємному ознайомленню літератур, а й взаємному їх збагаченню, стають справжньою школою майстерності, лабораторією художнього пошуку»¹⁸.

Оскільки назрілою вимогою часу є інформаційно-пропагандистська робота серед читачів з метою більш цілеспрямованого використання книги як ефективного засобу у процесі виховання нової людини, у справу її пропаганди активно включаються й книжкові магазини. В розглядуваний період у них було створено відділи української літератури (в книгарнях Білорусії) та білоруської — у відповідних магазинах Української РСР. Їх співробітники систематично організовували виставки літературних новинок, приймали попередні замовлення на твори письменників двох братніх республік, були ініціаторами проведення зустрічей з ними. Наприклад, успішно співробітничали відділи української літератури в гомельських книгарнях «Кніжны свет», № 17 та білоруської — у чернігівському магазині № 9, у Житомирі¹⁹. Активну роботу по пропаганді досягнень літераторів БРСР провів читачий клуб, що існує при київській книгарні «Сучасник»²⁰. Згадані вище форми співробітництва сприяли ознайомленню широких кіл читачів з творчими здобутками літератур народів СРСР, стимулювали інтерес до творчості письменників, поетів, драматургів нашої багатонаціональної країни.

Не менш значні можливості для взаємозбагачення національних культур має і театральне мистецтво. Репертуар театрів, професійних і самодіяльних колективів у досліджуваний період збагатився новими творами митців. Історія українсько-білоруських театральних зв'язків бере свій початок з 1929 р., коли на сценах театрів БРСР з великим успіхом пройшла п'єса І. Микитенка «Диктатура»²¹. Практично всі драматичні твори О. Корнійчука були поставлені на білоруській сцені. Протягом 1971—1975 рр. у БРСР було інсценовано п'єси М. Зарудного, О. Коломійця, В. Собка, М. Стельмаха²².

Про зростання інтересу акторів і глядачів до драматургії братніх республік свідчить і аналіз репертуару театрів УРСР у роки дев'ятої п'ятирічки. Якщо в 1971 р. драматургія народів СРСР була представлена в творчих планах 35 драматичних та музично-драматичних колективів України (в тому числі твори білоруських авторів йшли лише у 9 театрах), то вже у 1973 р. їх кількість збільшилася відповідно до 40 й 23²³. Особливою популярністю серед шанувальників театраль-

¹⁶ Марцелёв С. В. Художественная культура Белоруссии на современном этапе. Минск, 1978, с. 158.

¹⁷ Підраховано автором за: Преса Української РСР, 1917—1966. Наук.-стат. довідн. Харків, 1967, с. 67; Преса Української РСР, 1918—1975. Наук.-стат. довідн. Харків, 1976, с. 112.

¹⁸ Щербицький В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978, с. 49—50.

¹⁹ Гомельская правда, 1972, 3 жнівеня.

²⁰ Інформаційний бюлетень правління Спілки письменників України, 1973, № 7—8, с. 11.

²¹ Ахрыменка П. П. Летяпіс братерства. Мінск, 1973, с. 285—286.

²² Там же, с. 297.

²³ Підраховано автором за: Поточний архів Міністерства культури УРСР, аналіз репертуару театрів УРСР, форма 9-НК за 1971—1973 рр.

ного мистецтва користувалися п'єси А. Макайонка. На 1972 р. його «Трибунал» було поставлено на сценах 24 театрів Української РСР. Про значну увагу, яку їх творчі колективи приділяли драматичним творам білоруських колег, свідчило й те, що під час Тижня драматургії братніх республік, що відбувся у Києві 27 лютого—4 березня 1972 р., українські театри одержали 8 дипломів за постановки та участь у виставах, створених за драмами білоруських авторів²⁴. Колективи театрів юного глядача також постійно збагачували свій репертуар п'єсами літераторів братніх республік.

Відбираючи для постановки драматичні твори високого інтернаціонального звучання, митці дбайливо зберігали їх національну специфіку, ретельно вивчали історичний матеріал, добирали кваліфікованих перекладачів. Інколи з цією метою запрошувалися й самі автори. Наприклад, постановка п'єси О. Махнача «Гавроші Брестської фортеці» у Львівському театрі юного глядача була здійснена за безпосередньої участю білоруського письменника. У свою чергу, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка Е. Лисик брав участь у створенні балету лєнінградського композитора А. Петрова «Створення світу» в Білоруському державному академічному театрі опери і балету. Колектив Львівського академічного театру опери і балету за допомогою митців БРСР поставив на своїй сцені балет відомого радянського композитора, народного артиста БРСР Е. Глебова²⁵⁻²⁶.

Значний досвід у справі творчого співробітництва колективів художньої самодіяльності УРСР і БРСР було нагромаджено в роки дев'ятої п'ятирічки. В той період значно зріс загін самодіяльних митців обох республік: на Україні в республіканському огляді самодіяльного мистецтва, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, виступили 230 тис. колективів, що об'єднували понад 4 млн. чол., у Білоруській РСР — відповідно 32 тис. і понад 500 тис.²⁷

Цікаві традиції творчих зустрічей, обміну концертними програмами, спільних виступів, зокрема, сформувалися у сільських аматорів ряду районів двох братніх республік, які змагалися між собою. Давні контакти підтримують між собою жителі сіл Деревини Городнянського району Чернігівської області і Усухо-Будського Добрузького району Гомельської області. Вони організували білорусько-український хор «Дружба», в репертуарі якого — пісні композиторів — представників різних народів СРСР²⁸.

Спільними зусиллями колгоспників України і Білорусії — мешканців сіл Глушковичі Лельчицького району Гомельської та Копище Олевського району Житомирської областей — було створено зведену хорову капелу «Слов'яни». В таких багатонаціональних колективах художньої самодіяльності у процесі творчої роботи з'явилася можливість успішно синтезувати духовні цінності, творчі здобутки й досягнення різних націй і народностей країни, виховувати й розвивати художній смак. З великим успіхом згадані вище колективи виступили на заключному концерті республіканської художньої самодіяльності, присвяченому 50-річчю утворення СРСР (грудень 1972 р., м. Мінськ)²⁹. Численні конкурси, фестивалі, спільні концерти на честь цієї знаменної дати відбулися також у Лоевському, Добрузькому, Лельчицькому, Мозирському районах Гомельської області БРСР та Ріпкинському, Щор-

²⁴ Літаратура і мастацтва, 1972, 19 травня.

²⁵⁻²⁶ Літаратура і мастацтва, 1972, 28 красавіка.

²⁷ Куличенко М. И. Укрепление интернационального единства советского общества. К., 1976, с. 259.

²⁸ Сила братства. О дружбе и сотрудничестве трудящихся Брянской, Гомельской и Черниговской областей. 1946—1977. Сб. документов и материалов. К., 1980, с. 230—231.

²⁹ Марцелёв С. В. К духовному расцвету. Минск, 1974, с. 344

ському, Городнянському районах Чернігівської, Олевському, Овруцькому—Житомирській, Дубровицькому—Ровенській областей УРСР³⁰.

В умовах розвинутого соціалізму деякі традиційні форми культурного співробітництва вдосконалюються, процес взаємовпливу та взаємозбагачення культур набуває дійсно масового характеру і має виключно важливе значення для творчої діяльності мільйонів людей. Так, міжреспубліканські декади, тижні й дні літератури і мистецтва в розглядуваний період проводилися не лише у столицях, а й у багатьох містах, районних центрах і селах братніх республік, що сприяло розвитку ініціативи, більш широкому залученню трудящих до процесу обміну культурними цінностями. Наприклад, за пропозицією молодих колгоспників з українського села Ключи Щорського району Чернігівської області було проведено спільні свята, зустрічі весни, першої борозни, фестивалі дружби — в День радянської молоді, — в яких взяли участь мешканці сіл Круговець-Калініно Гомельської області Білоруської РСР і Хоромне Брянської області РРФСР³¹. Народні гуляння, спільні концерти колективів художньої самодіяльності стали також традиційними для трудящих Овруцького району Житомирської і Мозирського району Гомельської областей³². Яскравою демонстрацією дружби українського і білоруського народів було закладення парку дружби на межі Ратненського району УРСР і Малоритського — БРСР, який став місцем проведення урочистих зборів, вшанування героїв праці, переможців міжрайонного соціалістичного змагання³³.

За ініціативою народних мас народилися й стали вже звичними свята вулиць, названих на честь видатних діячів революційного руху, науки й культури Білоруської та Української РСР. Вони з'явилися давно, проте тільки останнім часом стали однією з форм інтернаціонального виховання трудящих, а також культурного співробітництва. Наприклад, у Гомелі є вулиця Київська, у Запоріжжі — ім. Янки Купали³⁴. У Києві в червні 1975 р. під час Днів літератури і мистецтва Білорусії на Україні нову площу було названо ім'ям міста-героя Мінська³⁵. На святах вулиць серед почесних гостей обов'язково були представники братніх республік.

Аналіз деяких аспектів співробітництва двох братніх республік Союзу РСР у роки дев'ятої п'ятирічки показав, що вищезгадані процеси відбуваються повсюдно і визначаються як соціально-економічною, ідейно-політичною єдністю радянського народу, так і існуванням єдиного художнього методу соціалістичного реалізму, спільністю ідейно-тематичної спрямованості творчості радянських митців, жанрової структури їх творів³⁶. Поряд з цим необхідно відзначити, що прискорення процесу інтернаціоналізації багатонаціональної культури відбувається й завдяки дальшому зміцненню економічних зв'язків республік, областей, районів, окремих підприємств, колгоспів (виробниче кооперування, соціалістичне змагання тощо).

Всебічне співробітництво УРСР і БРСР у галузі культури в розглядуваний період стало яскравим виявом загального процесу інтернаціоналізації. Творчі зустрічі митців сприяли розширенню й збагаченню міжнаціональних відносин, зміцненню дружби народів Союзу РСР.

³⁰ Сила братства... Сб. документов и материалов, с. 168, 172, 175, 178, 180.

³¹ Гомельская правда, 1971, 17 сакавіка.

³² Там же, 2 листопада.

³³ Марцелёв С. В. Художественная культура Белоруссии на современном этапе, с. 161.

³⁴ Нерушная дружба украинского и белорусского народов в период социализма. К., 1978, с. 258.

³⁵ Советская Белоруссия, 1975, 20 июня.

³⁶ Развитие советского народа — новой исторической общности. М., 1980, с. 227.

**БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА НАРОДІВ СРСР
У ЗДІЙСНЕННІ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ
НА ПРИДУНАЙСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(1944 — початок 50-х років)**

А. Д. БАЧИНСЬКИЙ (Одеса)

Дружба і взаємодопомога народів нашої країни, їх братерський союз є визначним здобутком ленінської національної політики КПРС, важливим фактором розвитку радянського суспільства. «Постійне, неминуще за своїм значенням завдання, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов у доповіді, присвяченій 60-річчю СРСР, — виховання радянських людей у дусі взаємного поважання й дружби всіх націй і народностей країни, любові до своєї великої Радянської Батьківщини, інтернаціоналізму...»¹.

В даному повідомленні робиться спроба простежити роль і значення братерської допомоги радянських народів трудящих придунайських земель Української РСР у будівництві нового життя, починаючи з визволення краю від фашистських загарбників у серпні 1944 р. до початку 50-х років — часу остаточного утвердження там соціалістичних суспільних відносин. У лютому 1954 р. ці землі було включено до складу Одеської області².

Як відомо, у червні 1940 р. завдяки послідовному здійсненню нашою державою миролюбного зовнішньополітичного курсу буржуазно-поміщицька Румунія повернула Радянській країні загарбані в 1918 р. території Бессарабії та Північної Буковини. 2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР, йдучи назустріч прагненням трудящих визволених земель, прийняла закони про утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, а також про включення Хотинського, Акерманського, Ізмаїльського повітів Бессарабії й Північної Буковини до складу Української РСР. 7 серпня 1940 р. на придунайських землях було створено Ізмаїльську (до 7 грудня 1940 р. — Акерманська) область УРСР³.

Відновлення Радянської влади у придунайському краї створило необхідні умови для всебічного відродження на соціалістичних засадах цього в минулому колоніально-сировинного придатку королівської Румунії. Революційні перетворення там здійснювалися під керівництвом Комуністичної партії, яка мала величезний досвід будівництва соціалізму в нашій країні. У прийнятій 21 серпня 1940 р. постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про заходи по Бессарабії і Північній Буковині»⁴ було накреслено основні напрями корінної перебудови всього соціально-економічного, політичного та духовного життя на цих землях.

Завдяки керівній і спрямовуючій діяльності Комуністичної партії, всебічній підтримці уряду СРСР та допомозі братніх радянських республік, а також героїчній праці трудящих придунайського краю за короткий час там досягнуто значних успіхів у будівництві нового життя. В промисловості й на транспорті соціалістичний сектор став

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 року. — К., 1982, с. 15.

² Под солнцем дружбы и братства: Экономическое и социальное развитие советского придунайского края. 1954—1957: Документы и материалы.— Одесса, 1979, с. 9—12.

³ Советский придунайский край. 1940—1945 гг.: Документы и материалы.— Одесса, 1968, с. 27, 78.

⁴ История Молдавской ССР.— Кишинев, 1968, т. II, с. 374.

пануючим. Виник та швидко почав розвиватися він і в сільському господарстві. Успішно розв'язувалися також завдання культурної революції.

Тимчасова фашистська окупація завдала краю величезних руйнувань. Гітлерівці знищили там понад 70 тис. радянських людей. Загалом внаслідок війни людські втрати становили понад 24% усієї чисельності населення придунайських земель за станом на 1 січня 1941 р.⁵ Нацистські загарбники намагалися знищити всі завоювання соціалізму в краї. Загальні збитки, завдані окупантами економіці та закладам культури придунайських земель, дорівнювали 3,5 млрд. крб.⁶

У серпні 1944 р. з перших же днів визволення краю Червоною Армією його трудящі під керівництвом партійних та радянських органів розпочали відбудову народного господарства в органічному взаємозв'язку із соціалістичними перетвореннями. Цей процес здійснювався у складних умовах. Труднощі, спричинені війною, поглиблювалися там ще значною економічною і культурною відсталістю. В народному господарстві придунайських земель існували два протилежні соціально-економічні сектори: соціалістичний, що безроздільно панував у промисловості й на транспорті, та дрібнобуржуазний, який переважав у сільському господарстві. Впертий опір соціалістичним перетворенням чинили куркульство й інші класово ворожі елементи.

Основні напрями відродження економіки республік і областей, що були тимчасово загарбані фашистськими військами, розроблено в постанові ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні завдання по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації»⁷. У грудні 1944 р. при РНК УРСР почала функціонувати Рада допомоги західним областям, а в грудні 1945 р. у ЦК КП(б)У було створено відділ по західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях⁸.

Одразу ж після визволення краю від фашистської окупації туди почали завозитися з РРФСР та інших братніх республік дефіцитне промислове устаткування й матеріали, прибували кадри спеціалістів. Першочерговій відбудові підлягали залізничний та водний транспорт і ті галузі промисловості, в яких без особливо великих капіталовкладень можна було налагодити випуск продукції для потреб фронту й населення, — харчова, рибна, текстильна⁹. Особливе значення для придунайських земель мала постанова Раднаркому СРСР від 2 квітня 1945 р. «Про заходи по відбудові та спорудженню підприємств рибної промисловості в Ізмаїльській області УРСР»¹⁰. Для реалізації цієї постанови виділялися значні асигнування, необхідне устаткування, будівельні матеріали, промислові й продовольчі товари. Наркомат рибної промисловості СРСР направив у край кілька груп висококваліфікованих спеціалістів¹¹.

У жовтні 1944 р. завдяки допомозі братніх народів було створено транспортне підприємство — радянське Дунайське пароплавство. В його організації взяли активну участь моряки-чорноморці. З Балтійського, Каспійського, Азовського, Волзького і Дніпровського транспорт-

⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945.— Документы и материалы : В 3-х т. К., 1980, с. 3, с. 261, 529; Філіал Одеського облдержархіву в Ізмаїлі (далі — ФООДА), ф. Р-424, оп. 1, спр. 5, арк. 4.

⁶ Советский придунайский край, с. 235—236.

⁷ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 6, с. 66—106.

⁸ Історія Української РСР : У 8-ми т., 10 кн.— К., 1977, т. 7, с. 390—391; Очерки истории Коммунистической партии Украины.— К., 1977, с. 602.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 352, арк. 24—30.

¹⁰ Советский придунайский край, с. 297—299.

¹¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 8202, оп. 2, спр. 208, арк. 15, 23.

них флотів туди надходили різні судна; з Дону, Білого моря й Тихого океану прибували моряки та докери¹².

Ще в ході війни почалася відбудова сільського господарства придунайських земель. З РРФСР, республік Закавказзя й Середньої Азії у край завозилися трактори, комбайни та інша сільськогосподарська техніка, що дало можливість уже через короткий час після визволення відновити там діяльність усіх 28 МТС, що існували до війни¹³. На початок січня 1945 р. у цей регіон з різних областей країни прибули 189 спеціалістів сільського господарства, в тому числі 54 агрономи, 49 інженерів і механіків машинно-тракторних станцій, 42 зооветпрацівники¹⁴. Велика група виноградарів та виноробів приїхала з Грузії та Криму. З їх допомогою було проведено значну роботу по відновленню в регіоні плантацій, які повністю занепали за роки окупації, й відбудовано ряд підприємств виноробної промисловості¹⁵.

Радянський уряд подав велику допомогу у справі поліпшення матеріально-побутових умов трудящих краю, ліквідації тяжких наслідків фашистської окупації в галузі охорони здоров'я і культури. Значна кількість продукції широкого вжитку, що не вироблялася на придунайських землях, завозилася туди з інших областей країни, зокрема такі дефіцитні товари, як цукор, чай, мило, гас тощо¹⁶. Протягом 1944—1945 рр. трудящі регіону одержали з державних резервів 11 500 т продовольства. Бідняцьким та середняцьким селянським господарствам на відбудову житла, придбання худоби й сільськогосподарського реманенту було виділено довгострокові кредити на суму 1 500 тис. крб. Водночас уряд СРСР надав трудящим селянам краю 300 т насіння в позику і 3100 т його — на обмін¹⁷.

Одразу ж після визволення Народний комісаріат охорони здоров'я країни направив із союзних республік у придунайські землі значну кількість медикаментів та обладнання для лікарень і поліклінік, а також понад 300 медичних працівників¹⁸. Завдяки цій допомозі до трудової діяльності було повернуто багато трудящих регіону, припинено поширення там інфекційних захворювань.

Без допомоги з боку уряду СРСР і братніх радянських народів було б неможливим відновити в краї й систему народної освіти, яку окупанти повністю зруйнували. У грошовому обчисленні збитки в цій галузі становили 38 млн. 967 тис. крб.¹⁹ Зразу ж після визволення із союзних республік у придунайські землі були завезені підручники, різне учбове обладнання. На кінець 1944 р. з РРФСР та інших областей України туди прибули 1068 вчителів. Крім того, за домовленістю з Наркоматом освіти Молдавської РСР з цієї республіки також були направлені викладачі у школи краю²⁰.

Батьківське піклування Комуністичної партії й уряду СРСР, допомога братніх радянських народів дали можливість трудящим регіону ще у воєнні роки розпочати успішну відбудову народного господарства і закладів культури краю.

Переможне закінчення Великої Вітчизняної війни дало можливість радянському народові зосередити головну увагу на відродженні та дальшому піднесенні народного господарства країни. Партія й уряд

¹² Советское Дунайское пароходство. 1944—1969 гг.: Документы и материалы.— Одесса, 1970, с. 4; Знамя коммунизма (Одесса), 1979, 13 февр.

¹³ История городов и сел УССР: Одесская область.— К., 1978, с. 282; Шляхами дружби і братерства.— Одеса, 1972, с. 169.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 77, спр. 6, арк. 4.

¹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, т. 3, с. 468—469.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 352, арк. 24—25.

¹⁷ Придунайская правда (Измаил), 1946, 1 февр.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 352, арк. 28; ФООДА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 5, арк. 6.

¹⁹ Советский придунайский край, с. 235—236, 262.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 352, арк. 17, 44; ФООДА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 216, арк. 63; Советский придунайский край, с. 262—263.

розробили, зокрема, програму прискореного економічного і культурного розвитку західних та південно-західних областей УРСР, виходячи з наявного досвіду будівництва соціалізму. Спираючись на політичну й економічну могутність всієї Радянської країни, трудящі згаданого регіону успішно використовували цей досвід. Завдяки ленінській національній політиці КПРС, соціалістичному ладові трудящі придунайських земель одержували братерську допомогу з боку усіх радянських народів. Між ними розпочалося тісне співробітництво.

Четвертий п'ятирічний план (1946—1950 рр.), крім інших народно-господарських завдань, передбачав не лише відбудову і дальший розвиток економіки та культури краю, а й завершення там соціалістичних перетворень. Проте неврожаї перших повоєнних років, що мали місце і в придунайських землях, значно ускладнили розв'язання поставлених завдань. На допомогу трудящим регіону прийшли Радянська держава, братні народи СРСР. Протягом 1946 р. з державних резервів та інших областей і республік країни на придунайські землі надійшло 1 476 тис. пудів зерна й борошна, 600 тис. — зернофуражу, 183 тис. — комбікормів та 900 тис. пудів сіна²¹.

З Російської Федерації, інших республік і областей Радянського Союзу в край прибули тисячі спеціалістів, без самовідданої праці яких прискорений розвиток його був би неможливим. В 1949 р. у промисловості, на будівництві, транспорті та в установах зв'язку їх налічувалося понад 12 тис. чол.²² Це були кваліфіковані робітники, інженери, техніки й службовці. Поряд з тим велика кількість трудящих придунайських земель навчалася в учбових закладах інших областей країни. Завдяки цьому різні галузі народного господарства регіону забезпечувалися необхідними кадрами. Так, для рибної промисловості спеціалістів готували відповідні астраханський та ризький технікуми, школа майстрів рибної справи в Ростові-на-Дону, курси машиністів холодильного устаткування й бактеріологів у Москві²³. Більш як тисяча юнаків з придунайських земель здобували різні спеціальності на суднобудівних і судноремонтних заводах Новоросійська, Туапсе, Керчі, Маріуполя, Одеси, Миколаєва, на Харківському тракторному заводі²⁴.

З ініціатииво робітників Москви і Ленінграда й шахтарів Донбасу, які взяли шефство над західними та південно-західними областями УРСР, у край надходили верстати, різне промислове устаткування, автомобілі, вугілля й нафта, проектна документація. Виноробські заводи придунайських земель одержували нове обладнання з Тбілісі, Сімферополя, Сміли, Черкас і Бердичева; ливарно-механічні підприємства — верстати з московського заводу «Красный пролетарий» та балансувальні машини з Тбілісі; швейні фабрики — устаткування, що виготовлялося на Подільському механічному заводі (Московська область)²⁵. В реконструкції Арцизького ливарно-механічного заводу брали участь майстри з «Уралмашу»²⁶, спорудженні й оснащенні одного з найбільших у республіці Ізмаїльського овочеконсервного комбінату — виробничі колективи Москви, Ленінграда, Горького, Калуги, Києва, Одеси²⁷. З допомогою трудящих РРФСР було переустатковано рибні підприємства краю. З Астраханської судноверфі та заводу «Коммунист» (м. Маркс, Саратовська область) поставлялися двигуни для

²¹ В братской семье: Документы и материалы о борьбе трудящихся украинских придунайских земель за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства. 1946—1953 гг.—Одесса, 1972, с. 49.

²² ФООДА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 1009, арк. 50—52.

²³ Там же, спр. 1023, арк. 55.

²⁴ Цимбал Е. І. Комуністи водного транспорту України у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945 рр.—К., 1971, с. 136; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР.—1946—1950: Сб. документов и материалов.—Киев, 1980, с. 431.

²⁵ История городов и сел УССР: Одесская область, с. 200, 359.

²⁶ Знамя коммунизма (Одесса), 1979, 8 июля.

²⁷ Кириллюк С. Измалл.—Одесса, 1959, с. 67.

рибальських суден. Ренійський лісотарний завод одержував сировину з Білорусії, РРФСР, західних областей України²⁸.

Значною була роль радянських республік й у відбудові міст придунайських земель. Відроджувати, наприклад, Білгород-Дністровський допомагали трудящі Москви, Ульяновська, Горького, Ташкента, які надсилали необхідні матеріали й різне обладнання. З Архангельської та Вологодської областей ішов будівельний ліс, з Новоросійська — цемент, з Красноводська і Мурманська — портове устаткування²⁹.

Одним з першочергових завдань дальшого соціально-економічного розвитку регіону було здійснення там соціалістичної реконструкції сільського господарства. Із союзних республік туди прибували кадри спеціалістів, завозилися необхідна техніка, посівний матеріал, племінна худоба. В Кілійському районі самовіддано працювали й щедро ділилися своїм досвідом спеціалісти рисосіяння з Узбекистану, у Татарбунарському — механізатори з Кубані та тваринники з Казахстану, в Ізмаїльському — виноградарі Кавказу і Криму, в Арцизькому — механізатори з Естонії³⁰. Всього з 1944 по 1951 р. у край було направлено із союзних республік понад 2 тис. спеціалістів сільського господарства³¹.

Дедалі більше надходило на придунайські землі й відповідної техніки. Вже у 1946 р. туди прибули перші трактори з Алтайського тракторного заводу з причепним зняряддям. Протягом післявоєнної п'ятирічки Сталінград, Челябінськ, Владимир, Мінськ, Ростов-на-Дону, Харків, Запоріжжя та Херсон поставляли у край трактори і комбайни, Ташкент — бавовнообробну техніку, Москва — вантажні автомашини, Таганрог, Кіровоград й Одеса — різний сільськогосподарський реманент³². Загалом за 1946—1953 рр. тракторний парк зріс у регіоні в 42 рази і становив понад 4900 машин (у 15-сильному обчисленні), а комбайновий — відповідно в 68 разів (налічував 1190 одиниць)³³. З допомогою братніх народів під сільське господарство було підведено необхідну матеріально-технічну базу, що дало можливість здійснити його соціалістичну реконструкцію.

У розвитку та зміцненні нового ладу на придунайських землях, формуванні чуття єдиної родини в їх населення велику роль відігравало соцзмагання. Участь у ньому збагачувала трудящих краю досвідом соціалістичного господарювання, виховувала в них нове ставлення до праці. У повоєнні роки успішно розгорталосся трудове суперництво між робітничими колективами борошномельних підприємств Білгорода-Дністровського й Курська, Ізмаїла і Воронежа³⁴. Між населенням придунайських земель та Молдавії здавна існували дружні зв'язки. За Радянської влади вони набули якісно нового характеру, наповнилися соціалістичним змістом, перетворилися у відносини братерства і взаємодопомоги. Перед трудящими цих регіонів стояли аналогічні завдання — соціалістичні перетворення в економіці та культурі. Тому обмін досвідом між ними у цій справі був особливо цінним. Трудова співдружність між їх робітничими колективами набирала різних форм: укладання договорів про соцзмагання, обмін виробничими делегаціями, проведення спільних недільників тощо³⁵. Цікавим був досвід змагання

²⁸ ФООДА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 12, арк. 2, 4.

²⁹ Історія городів и сел УССР: Одесская область, с. 260.

³⁰ Шеренговой А. Татарбунары.— Одесса, 1974, с. 21; Історія городів и сел УССР: Одесская область, с. 489; Под солнцем дружбы и братства, с. 27.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 77, спр. 6, арк. 18, 22, 122.

³² В братской семье, с. 177; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 1, спр. 211, арк. 6; Знамя Советов (Татарбунары), 1951, 9 авг.; Історія городів и сел УССР: Одесская область, с. 282.

³³ ФООДА, ф. Р-424, оп. 1, спр. 585, арк. 2; В братской семье, с. 26, 56, 62; Под солнцем дружбы и братства, с. 9.

³⁴ Придунайская правда, 1954, 1 янв.

³⁵ Ленинский путь (Болград), 1946, 23 мая.

між колективами Ізмаїльської й Кишинівської швейних фабрик, у ході якого на обох підприємствах було застосовано оригінальні зразки технологічного устаткування, впроваджено прогресивні методи організації праці³⁶.

Велике значення для зміцнення дружби трудящих придунайських земель з братніми радянськими народами мало поширення в краї передовиків починів та ініціатив, що виникали на заводах і фабриках Москви, Ленінграда, Києва, Уралу, Донбасу й інших міст та індустріальних центрів СРСР. Зокрема, на підприємствах легкої промисловості регіону успішно впроваджувалися починання помічника майстра Краснохолмського камвольного комбінату Москви О. Чутких, який закликав боротися за високу сортність і відмінну якість продукції; робітниця взуттєвої фабрики «Парижская коммуна» Л. Корабельникової — ініціатора руху за комплексну економію сировини й матеріалів. У краї цей патріотичний рух охопив колективні цехів і дільниць Татарбунарської суконної, Ізмаїльської, Болградської, Білгород-Дністровської швейних та Ізмаїльської взуттєвої фабрик³⁷.

Серед екіпажів флоту Дунайського пароплавства першим ініціативу Л. Корабельникової підхопив колектив «Минска». Внаслідок впровадження цього почину лише за чотири місяці 1949 р. моряки пароплавства зекономили 218 тис. крб. На збереженому паливі судна працювали 174 дні³⁸. Широкий розмах дістало змагання за поширення починів Л. Корабельникової й О. Чутких в Ізмаїльському порту, в ході якого 27 суднових команд і бригад докерів завоювали звання «колективів відмінної якості»³⁹.

Дунайські моряки підхопили та широко застосували почини екіпажу балтійського теплохода «Академик Крылов», який узяв на соціалістичне збереження суднові машини й механізми, а також чорноморського танкера «Москва» — працювати за погодинним графіком⁴⁰.

У 1951 р. робітничі колективи багатьох промислових підприємств придунайських земель включилися в соцзмагання за відмінне виконання кожної виробничої операції, яке почалося з ініціативи передовиків ливарно-механічного заводу О. Жандарової й О. Агафонової в Любліно, та зниження собівартості на кожній операції за почином робітників московської фабрики «Буревестник» М. Левченка і Г. Муханова⁴¹.

Під впливом робітничого класу соціалістичне змагання дедалі ширше охоплювало й трудівників села. Вже у 1946 р. механізатори краю включилися в рух передовиків, що виник у Російській Федерації, за оранку на один трактор не менше тисячі гектарів при значній економії пального⁴². Колгоспники придунайських земель розпочали також змагання з трудівниками полів братньої Молдавії. Успішно співробітничали один з одним та ділилися досвідом хлібороби, виноградарі, тваринники Болградського і Старокозацького районів Ізмаїльської області і Вулканештського, Тараклійського та Олонештського районів Молдавської РСР⁴³. На початку 50-х років встановили тісні виробничі зв'язки між механізаторами і колгоспниками краю, з одного боку, й Пензенської та Липецької областей РРФСР — з другого⁴⁴.

³⁶ Довганюк Г. П. Змагання робітничих колективів України і Молдавії. 1945—1958 рр.— УІЖ, 1972, № 9, с. 55.

³⁷ В братской семье, с. 158—159.

³⁸ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 4, спр. 55, арк. 12.

³⁹ В братской семье, с. 183.

⁴⁰ Советское Дунайское пароходство, с. 63—65.

⁴¹ ФООДА, ф. Р-460, оп. 1, спр. 125, арк. 60—64.

⁴² В братской семье, с. 42, 86, 116, 119, 123.

⁴³ Топузлу Г. Н. Помощь братских республик сельскому хозяйству Молдавской ССР. 1940—1958 гг.— Кишинев, 1981, с. 130, 134.

⁴⁴ Под солнцем дружбы и братства, с. 14—16.

Поширення прогресивних методів праці, починів й ініціатив, що зароджувалися на передових промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах країни, сприяло дальшому розвитку творчої активності трудящих придунайських земель, зокрема поглибленню соціалістичного змагання, а також розумінню ними своєї нерозривної єдності з усією сім'єю братніх радянських народів.

Великі кошти й значну кількість спеціалістів направляла Радянська держава для розвитку соціалістичної культури в краї. За роки першої післявоєнної п'ятирічки там більше ніж утричі зросли асигнування на народну освіту. З братніх республік на придунайські землі прибували кадри її працівників. Лише протягом 1947—1949 рр. з РРФСР, інших областей України та з Молдавії туди було відряджено понад тисячу вчителів⁴⁵. Поповнювався викладачами з Російської Федерації та інших районів УРСР Білгород-Дністровський учительський інститут. Фонд навчальної й наукової літератури цього вузу сформувався за рахунок книжок, надісланих з Всеросійського літературного фонду, Ленінградського відділення АН СРСР, вузів Києва та Одеси⁴⁶. Широко використовувався в регіоні досвід боротьби з неписьменністю, нагромаджений у союзних республіках у довоєнний період. Братерська допомога радянських народів дала можливість за короткий час ліквідувати неписьменність і перейти до обов'язкової семирічної освіти, налагодити підготовку працівників народної освіти в краї.

У перші післявоєнні роки з братньої Росії та інших союзних республік й областей країни на придунайські землі прибули кадри для культурно-освітніх закладів. Вони внесли важливий вклад у справу піднесення культурного рівня трудящих регіону, сприяли зміцненню їх дружніх відносин з братніми радянськими народами.

Розширювалися і міцніли зв'язки трудящих придунайських земель з мистецькими колективами й майстрами культури радянських республік. У край регулярно приїздили письменники, театри та концертні бригади з Російської Федерації, Молдавської РСР, Києва, Одеси і Харкова. Зокрема, в регіоні за післявоєнні роки побували І. Еренбург, В. Василевська, О. Корнійчук, молдавський письменник О. Буков, артистки Тамара Ханум з Узбекистану і Тамара Чебан з Молдавії та багато інших майстрів культури. Вони знайомили місцеве населення із своєю творчістю⁴⁷.

Громадськість країни брала також активну участь у відновленні музеїв на придунайських землях. Наприклад, комплектувати експонатами Ізмаїльський музей О. В. Суворова його колективу допомагали колеги з ленінградського Ермітажу, Державного історичного музею СРСР у Москві, Ленінградського музею О. В. Суворова; створювати експозиції Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею — працівники Ленінградського державного університету, Артилерійського музею СРСР, радянські історики, скульптори, письменники⁴⁸.

Допомога братніх народів у становленні й розвитку соціалістичної культури та освіти відіграла величезну роль у розв'язанні завдань культурної революції на придунайських землях, сприяла поглибленню і зміцненню дружби трудящих нашої країни.

На початок 50-х років у краї остаточно перемогли і зміцнили соціалістичні суспільні відносини. Одним з вирішальних факторів цих історичних успіхів трудящих регіону була постійна братерська підтримка з боку всіх народів СРСР. ЦК КП(б)У в постанові «Про

⁴⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 1, спр. 133, арк. 116; ФООДА, ф. Р-470, оп. 1, спр. 5, арк. 26.

⁴⁶ Кокош В. А. Перший інститут на українських придунайських землях.— УІЖ, 1970, № 9, с. 112—113.

⁴⁷ Придунайская правда, 1951, 5 янв.; Куніца Н. Кіпля.— Одеса, 1962, с. 118.

⁴⁸ Ізмаїльський музей О. В. Суворова.— Одеса, 1968, с. 4; В братской семье, с. 127—128.

десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі», відзначаючи великі досягнення у розвитку возз'єднаних областей, підкреслював, що їх вдалося здобути, лише «...спираючись на могутню допомогу всього радянського народу»⁴⁹.

Придунайські землі Радянської України сьогодні — це край багатогалузевої промисловості, високопродуктивного сільського господарства, розвинутої соціалістичної культури. Робітники, колгоспне селянство, народна інтелігенція регіону в братній сім'ї радянських народів наполегливо борються за виконання історичних рішень XXVI з'їзду КПРС, настанов травневого й листопадового (1982 р.) та червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС.

⁴⁹ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939—1979: 36. документів і матеріалів.— К., 1980, с. 189.

Питання історичного краєзнавства

РУХ ЧЕРВОНИХ СЛІДОПИТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1965—1975 рр.

В. О. САВЧУК (Кам'янець-Подільський)

Діяльність червоних слідопитів — одна із складових частин широкої цілеспрямованої військово-патріотичної роботи шкіл і позашкільних установ. Участь школярів у цих загонах — свідчення спадкоємності революційних, бойових та трудових традицій радянського народу, вірності підростаючого покоління справі Комуністичної партії.

Червоні слідопити вносять значний вклад у справу виховання молоді на героїчних сторінках всенародної боротьби за становлення і зміцнення першої соціалістичної держави, а також в увічнення вікопомного подвигу радянських людей у Великій Вітчизняній війні. Виступаючи на XXIV з'їзді комсомолу України, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський відзначав: «...Комсомольські, піонерські організації проводять велику, корисну роботу по увічненню пам'яті і подвигів героїв фронту і тилу, партизанів і підпільників, створенню літопису всенародного героїзму, доблесті і слави. Вони оточують снівським піклуванням фронтовиків, сім'ї загиблих воїнів, ветеранів праці. Безсумнівно, що ця благородна, справді неоціненна робота набере ще більшого розмаху і матиме величезне виховне значення»¹.

В історичній та історико-партійній літературі, присвяченій проблемам суспільно-політичного життя трудящих, висвітлюються деякі питання пошукової роботи червоних слідопитів в УРСР². Проте в цілому їх багатогранна робота ще не стала предметом спеціального історичного дослідження. Мета даного повідомлення — висвітлити основні етапи розвитку руху червоних слідопитів у 1965—1975 рр.

¹ Комуніст України, 1982, № 5, с. 8.

² Історія Української РСР, у 8 томах.— К., 1979, т. 8, кн. 2; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, в 2 томах.— К., 1974, т. 2; Історія ЛКСМ України.— К., 1979; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967.— К., 1967; Тронько П. Т. XXVI з'їзд КПРС і завдання дальшого розвитку історичного краєзнавства УРСР. У кн.: II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (Тези доповідей).— К., 1982, с. VII; Тронько П. Т., Склярєнко Є. М. Основні підсумки і завдання історико-краєзнавчих досліджень.— УІЖ, 1979, № 11, с. 51—61.

Як відомо, цей рух зародився напередодні 40-річчя Великого Жовтня. В червні 1957 р. ленинградська піонерська газета «Ленинские искры» надрукувала перший наказ штабу червоних слідопитів, що був створений при редакції. У грудні того ж року відбувся перший зліт червоних слідопитів Ленінграда³. Незабаром цей рух перетворився у Всесоюзний. Із самого початку він був спрямований на вивчення героїчних подвигів старших поколінь радянських людей.

На Україні перші загони червоних слідопитів виникли вже в 1957 р. у Дніпропетровську, Києві, Запоріжжі, Донецьку, Харкові, Чернігівській, Вінницькій областях. А в березні 1961 р. свої перші зльоти провели юні патріоти Дніпропетровська⁴, Луганська⁵, наступного року — Миколаєва⁶. Спочатку загони червоних слідопитів в основному створювалися при палацах піонерів. Тематика їх пошуків не була чітко визначена, в основному вони вивчали історію піонерських організацій.

У 1964 р. в Українській РСР вже налічувалося 16 тис. таких загонів⁷. Цьому зростанню значною мірою сприяв багатий досвід туристсько-краєзнавчої роботи серед шкільної молоді, нагромаджений в нашій республіці, свідченням чого є те, що у повоєнні роки було проведено 8 республіканських зльотів туристів, два — юних істориків, 4 туристсько-краєзнавчі експедиції школярів⁸.

У середині 60-х років у русі червоних слідопитів відбулися якісно нові зміни. Поштовхом для цього стала всенародна підготовка до святкування 20-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні над фашистською Німеччиною. З цієї нагоди було оголошено Всесоюзний туристський похід комсомольців та молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави⁹. 25 травня 1965 р. ЦК ВЛКСМ звернувся до юних із закликом: «Дорогий товаришу! На нашій землі — двадцять мирна весна... Далеко не всі сторінки героїчної боротьби радянських людей сьогодні відкриті. Вони чекають невтомних дослідників»¹⁰.

Саме під час першого етапу Всесоюзного походу, в 1965 р., відбувалося своєрідне поєднання руху червоних слідопитів з туристсько-краєзнавчими експедиціями школярів. Маючи вже певний досвід вивчення героїки Великої Вітчизняної війни, юні патріоти активно включилися в проведення заходів, передбачених Всесоюзним походом. Діяльність червоних слідопитів стала складовою частиною походу комсомольців та молоді місцями революційної, бойової та трудової слави радянського народу.

Розгортанню руху червоних слідопитів на Україні сприяли створений у 1965 р. Республіканський штаб Всесоюзного походу, який очолив двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров, та штаби при обласних, районних, міських комітетах комсомолу, а також органи народної освіти. Завдяки їх піклуванню рух червоних слідопитів вийшов за рамки піонерської організації, в нього включилися комсомольці шкіл. В результаті кількість загонів червоних слідопитів різко збільшилася і у 1965 р. становила 40 тис.¹¹ Почали виникати їх об'єднання, складалися традиції, вироблялася символіка, вдосконалювалася організаційна структура загонів: у них з'явилися секції.

³ Історія ВЛКСМ и Всесоюзной пионерской организации им. В. И. Ленина.— М., 1978, с. 264—265.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 5227, арк. 86.

⁵ Там же, спр. 5227, арк. 193.

⁶ Там же, спр. 5224, арк. 30.

⁷ Шашло Т. М. Шляхами бойової слави.— К., 1965, с. 17.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 5414, арк. 23—26.

⁹ Товарищ комсомол: Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ. 1918—1968.— М., 1969, т. 2, с. 312.

¹⁰ Колпачков М. Легенда о ровеснике.— М., 1978, с. 38.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 5221, арк. 251.

Значно активізував рух червоних слідопитів перший зліт переможців Всесоюзного походу по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу, що відбувся в Бресті у липні 1965 р. Оцінюючи перший етап походу, голова його штабу Маршал Радянського Союзу І. С. Конев відзначав, що головний підсумок походів — це глибокі враження, які винесли їх учасники з полів колишніх битв, велика гордість за наш радянський народ та його Збройні Сили¹².

Досвід пошукової роботи загонів червоних слідопитів України по увічненню подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні вперше було узагальнено на республіканській конференції з питань туристсько-краєзнавчої роботи, яку провели ЦК ЛКСМУ та Міністерство освіти УРСР 27—29 серпня 1965 р. в Одесі. На ній було прийнято положення про краєзнавчу експедицію школярів на честь 50-річчя Радянської влади «Шляхами Великого Жовтня»¹³, яка стартувала в листопаді того ж року.

Для дальшого розгортання руху червоних слідопитів важливе значення мали рішення XV з'їзду ВЛКСМ та XX з'їзду комсомолу України з питань військово-патріотичного виховання молоді. На необхідності всемірного поширення цього руху як складової частини виховної роботи наголошував у своїй доповіді на II Пленумі ЦК ЛКСМУ (1966 р.) перший секретар ЦК комсомолу України Ю. Н. Єльченко¹⁴.

Велику увагу питанням слідопитського руху почала приділяти комсомольська та піонерська преса республіки. При редакціях газет створювалися штаби слідопитів, які виступали ініціаторами багатьох пошуків. Надзвичайно масовими стали, наприклад, оголошені газетами «Зірка» та «Юний ленинець» пошуки під назвою «Червоний прапор» і «Червона гвоздика»¹⁵.

Завдяки організаторській роботі комітетів комсомолу, органів народної освіти рух червоних слідопитів набрав масового характеру. Якщо в 1966 р. кількість загонів становила 54 тис.¹⁶, в 1967 р. — 62 тис.¹⁷, то в 1970 р. — 70 тис., які об'єднали близько 2,5 млн. школярів¹⁸. У 1967—1969 рр. відбулися республіканські й обласні зльоти червоних слідопитів і переможців Всесоюзного походу місцями героїчних звершень. У той час на допомогу юним патріотам почали активно видаватися методичні поради по веденню пошукової роботи, розроблялися обласні маршрути походів, при Республіканській ДЕТС відкрилася виставка кращих знахідок слідопитів України.

В період широкої підготовки до відзначення 25-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні рух червоних слідопитів піднімається на новий щабель, набуваючи інтернаціонального характеру. Червоні слідопити республіки організовували спільні пошукові експедиції з молоддю соціалістичних країн, дізнаючись багато нового про братерську солідарність народів у боротьбі проти фашизму.

Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про 50-річчя Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна»^{18-а} та рішень з'їздів ВЛКСМ та ЛКСМУ комітети комсомолу, ради піонерських організацій спільно з органами народної освіти, комітетами ДТСААФ, організаціями товариства охорони пам'яток історії й культури вдосконалювали стиль

¹² Колпаков М. Легенда о ровеснике, с. 40.

¹³ Ангелов Г. В. Патріотичне виховання на бойових традиціях.— УІЖ, 1967, № 1, с. 113.

¹⁴ Молодь України, 1966, 10 груд.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 5219, арк. 18.

¹⁶ Вожатый, 1966, № 8, с. 9.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 6129, арк. 4.

¹⁸ Старостин Н. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по военно-патриотическому воспитанию советской молодежи. 1966—1970.— К., 1972, с. 13—14.

^{18-а} КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1978, т. 11, с. 80—84.

і методи керівництва розвитком слідопитського руху. В той час почали розроблятися перспективні плани пошукової роботи, визначалися маршрути походів, посилювалися зв'язки слідопитів з науково-дослідними установами, музеями, архівами, військкоматами.

Значний вклад у розвиток руху червоних слідопитів вносили ветерани війни. Так, у Радянському комітеті ветеранів війни було створено шкільну секцію, головне завдання якої — допомагати школам у військово-патріотичній роботі з учнями. Для відзначення найкращих клубів і загонів у 1973 р. Радянським комітетом ветеранів війни встановлено Червоний вимпел. Серед перших нагороджених ним були штаб червоних слідопитів Вінницького Палацу піонерів, загони косятинівської восьмирічної школи Миколаївської області, брацлавської школи № 2 Вінницької області, клепінської школи Червоногвардійського району Кримської області¹⁹.

В той період вдосконалювалася структура слідопитського руху — майже в кожній області діяли об'єднання слідопитів: бригади, полки, клуби²⁰. В результаті укрупнення загонів кількість їх дещо зменшилася — в 1975 р. налічувалося близько 66 тис. загонів, які об'єднували більш як 2,5 млн. чол.²¹

У 1965—1975 рр. слідопити проводили велику краєзнавчу роботу, Це, зокрема, дворічна експедиція «Моя Батьківщина — СРСР»²², операції «Орден у твоєму домі»²³, «Салют, Перемога!»²⁴, «Пароль: бойова слава»²⁵.

Шкільне краєзнавство — складова частина історичного краєзнавства в цілому. Воно виконує дві важливі функції: дослідницько-пошукову і патріотично-виховну. Так, червоними слідопитами Тербовлянської школи Тернопільської області було встановлено, що комісар партизанського з'єднання генерал-майор С. В. Руднев та його син поховані не в Яремчі, як вважалося раніше, а в Ділятині. Уславлений партизанський командир С. А. Ковпак, брат і дружина С. В. Руднева, які відвідали могилу героїв, подякували школярам за проведену роботу²⁶.

Слідопитами кириківської восьмирічної школи Глобинського району Полтавської області встановлено місце загибелі генерал-лейтенанта О. І. Зигіна, війська якого визволяли Полтавщину від німецько-фашистських загарбників²⁷. Учні криничевської восьмирічної школи Кіровоградської області встановили місце поховання Героя Радянського Союзу Ю. І. Стерніна, Зіньківської школи № 2 Полтавської області — Героя Радянського Союзу, депутата Верховної Ради СРСР Саїдкула Турдгеева²⁸, Керченської школи № 8 — Героя Радянського Союзу, славного сина Північної Осетії О. Т. Доева²⁹.

Про розмах пошукової роботи юних патріотів свідчить те, наприклад, що протягом 1965—1967 рр. тільки слідопитами Харківщини

¹⁹ Чечнева М. Кого нагадують вимпелом Советского комитета ветеранов войны.— Воспитание школьника, 1973, № 3, с. 32—33.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1075, арк. 150.

²¹ Там же, спр. 1401, арк. 8—182; спр. 1333, арк. 89; Поточний архів Міністерства освіти УРСР, спр. 9802—9922.

²² Лошкарев М. Д. Молодежь и защита социалистического Отечества.— К., 1981, с. 151.

²³ Аронов А., Чухрай И. Орден в твоём доме.— Народное образование, 1975, № 4, с. 27.

²⁴ Зірка, 1974, 17 трав.

²⁵ Там же, 1974, 20 берез.

²⁶ Шашло Т. М. Військово-патріотичне виховання шкільної молоді.— К., 1969, с. 98.

²⁷ Буланний І. Т. Виховання радянського патріотизму.— Харків, 1969.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 57, арк. 112; спр. 1217, арк. 101.

²⁹ Кримський обласний держархів (далі КОДА), ф. Р-1752, оп. 2, спр. 256, арк. 8.

встановлено імена 12 тис. раніше невідомих героїв³⁰, Дніпропетровщини — 790³¹, Запорізької області — 1648³², Керчі — більш як 300 учасників оборони Аджимушкайських каменоломень у 1942 р.³³ Всього за 1965—1975 рр. червоні слідопити республіки розшукали матеріали про життя та подвиги 64 тис. героїв війни³⁴. Так, на підставі матеріалу, зібраного червоними слідопитами Старобільського району Ворошиловградської області³⁵ та середньої школи № 99 Харкова³⁶ про подвиги льотчиків Є. В. Биховського та В. Служенкіна їм посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Юні патріоти Кам'янця-Подільського встановили імена 29 учасників комсомольського підпілля, які загинули в боротьбі з фашистськими окупантами в 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР герої-комсомольці посмертно нагороджені медаллю «За відвагу»³⁷.

Завдяки пошукам слідопитів Кіровоградщини стало відомо, що її земля дала не 69 Героїв Радянського Союзу, як раніше вважалося, а 119³⁸. Учні Новоград-Волинської середньої школи № 9 встановили, що першим над визволеним містом у 1944 р. підняв Червоний прапор сержант В. І. Бичков³⁹. Школярі Краматорської середньої школи № 9 Донецької області виготовили карту «Бої за Краматорськ», а слідопити Вінницької середньої школи № 1 — карту бойового шляху 241-ї Вінницької стрілецької дивізії⁴⁰. Юними дослідниками Кримської області описано бойові подвиги і героїчний шлях 500 Героїв Радянського Союзу, які брали участь в боях за Крим. Встановлено, що це були сини і дочки 35 національностей нашої Батьківщини⁴¹. Слідопитами Підвисоцької середньої школи Кіровоградської області підготовлено історичну довідку про маловідомі героїчні бої в серпні 1941 р. воїнів 6-ї та 12-ї армій під командуванням генералів І. М. Музиченка, П. Г. Понеделіна⁴².

У досліджуваній період слідопити часто зустрічалися з ветеранами війни і записували їх спогади, які є цінним джерелом у вивченні історії Великої Вітчизняної війни. Так, учні Севастопольської середньої школи № 30 записали спогади 200 учасників оборони Балаклави. Частина цих матеріалів вони передали обласному краєзнавчому музею. Згодом їх було використано при створенні праці з історії міста періоду Великої Вітчизняної війни⁴³. Тільки за 1973—1975 рр. слідопитами Кримської області записано спогади близько 10 тис. ветеранів⁴⁴, Чернівецької — 7 тис.⁴⁵, Ровенської — 19,5 тис.⁴⁶

Учні Хмельницької середньої школи № 3 у 1965—1970 рр. під керівництвом колишньої підпільниці М. М. Ченаш записали спогади учасників антифашистської боротьби в Проскурові. В результаті пошукової роботи школярів стали відомі нові дані про їх діяльність⁴⁷⁻⁴⁸.

³⁰ Ленінська зміна, 1968, 19 трав.

³¹ Прапор юності, 1967, 28 лип.

³² Молодогвардієць, 1967, 19 трав.

³³ КОДА, ф. Р-3026, оп. 10, спр. 160, арк. 63.

³⁴ Фарфоровский В. Ф. Патриотическое и интернациональное воспитание школьников.— К., 1978, с. 111.

³⁵ Молодогвардієць, 1967, 19 трав.

³⁶ Радянська освіта, 1967, 23 трав.

³⁷ Иконников Ю., Тарасов А. Связные истории.— М., 1981, с. 148.

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 161, арк. 56.

³⁹ Зірка, 1966, 16 грудня.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 737, арк. 34.

⁴¹ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 147, оп. 1, спр. 1156; арк. 186.

⁴² Долматовский Евгений. Зеленая брама. Роман-газета, 1983, № 2, с. 6.

⁴³ Зірка, 1966, 16 груд.

⁴⁴ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 147, оп. 1, спр. 1256, арк. 110.

⁴⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1401, арк. 177.

⁴⁶ Там же, арк. 125.

⁴⁷⁻⁴⁸ Хмельницький обласний держархів, ф. 308, оп. 3, спр. 578, арк. 127.

Юні патріоти Новгород-Сіверської середньої школи-інтернату створили рукописну книгу «Сторінки подвигів визволителів Новгород-Сіверського»⁴⁹. Червоні слідопити київської середньої школи № 47 зібрали документи і мемуарні записи про бойові дії партизанського загону «Перемога або смерть», що діяв у тилу ворога під час героїчної оборони Києва у липні — вересні 1941 р.⁵⁰

В результаті різноманітної пошукової діяльності червоних слідопитів створювалися шкільні краєзнавчі музеї і кімнати, куточки революційної, бойової та трудової слави. В їх експозиції — матеріали і документи, що висвітлюють події Великої Вітчизняної війни, героїчні подвиги радянських людей, бойовий шлях військових частин.

Кількість шкільних музеїв Слави невпинно зростає. Якщо у 1966 р. у республіці їх налічувалося близько 2,5 тис.⁵¹, 1968 р. — 6158⁵², 1973 — 7951⁵³, то в 1975 р. — 12 тис.⁵⁴ У багатьох з них представлені експонати, що мають наукову цінність. Так, в музеї Вінницької школи-інтернату № 1 знаходяться матеріали про 76 вінничан — Героїв Радянського Союзу, бойові дії на території області 5 партизанських загонів, 67 підпільних груп, партизанського з'єднання ім. В. І. Леніна⁵⁵. Понад 300 документів про підпільний і партизанський рух зібрано в музеї Славутської середньої школи № 4 Хмельницької області⁵⁶. А в музеї Київської середньої школи № 91 представлений цікавий матеріал про бойовий шлях 40-ї армії⁵⁷.

Досвід діяльності червоних слідопитів у 1965—1975 рр. підказує, що необхідно встановити їх тісні зв'язки з науковими установами для забезпечення координації пошуково-краєзнавчої роботи школярів й організації навчання з методики пошуку тощо.

Пошукова діяльність позитивно впливає на виховання підростаючого покоління, на формування його світогляду, комуністичних ідеалів, високих моральних почуттів. Так, вступаючи до лав ленінського комсомолу, учениця Торчинської середньої школи Волинської області Надія Ковтун писала: «Під час походу слідами юного героя-партизана Спиридона Гнатюка я ясно зрозуміла, в чому сила нашої країни. Вона в партії, в її бойовому помічнику — Ленінському комсомолі. Тому прошу прийняти мене до лав Ленінського комсомолу. Zobов'язуюся жити так, як прожив своє життя Спиридон Гнатюк, бути завжди відданий справі комунізму»⁵⁸.

Значення діяльності червоних слідопитів полягає не тільки в тому, що вони збирають важливий історичний матеріал і популяризують його. Юні патріоти відшуковують і впорядковують могили загиблих воїнів, організують допомогу їх сім'ям, дбають про встановлення меморіальних дошок і пам'ятників народним героям. Так, пошукові групи слідопитів Сімферополя знайшли більш як 700 пам'ятних місць, пов'язаних з діяльністю партійно-комсомольського підпілля. Всі вони були позначені меморіальними знаками⁵⁹. За пропозицією червоних слідопитів у Ворошиловграді споруджується величний пам'ятник, який увічне подвиг 107 піонерів і комсомольців області у роки війни⁶⁰. Шко-

⁴⁹ Сарбей В. Г. Дійовий засіб розвитку історико-краєзнавчих інтересів школярів Української РСР. — У кн.: Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — К., 1980, 168.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 6129, арк. 2.

⁵² Там же, спр. 6630, арк. 18.

⁵³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1166, арк. 143.

⁵⁴ Поточний архів Міністерства освіти УРСР, спр. 9383, арк. 52.

⁵⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 538, арк. 4.

⁵⁶ Хмельницький обласний держархів, ф. 308, оп. 3, спр. 578, арк. 127.

⁵⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 10, спр. 23, арк. 2.

⁵⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 57, арк. 63.

⁵⁹ Кириченко Н. К. Под знаменем славних традицій. — Сімферополь, 1970, с. 23.

⁶⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1401, арк. 17.

лярі Малина стали ініціаторами спорудження пам'ятника-меморіалу легендарним героям малинського підпілля⁶¹. На Сумщині імена героїв, про яких слідопити дізналися під час пошукових експедицій, носять 184 піонерських загони і дружини, 71 площа і вулиця⁶², в Кримській області — 82 піонерські дружини, 227 загонів⁶³, 75 вулиць міст, сіл, селищ Донецької області названо іменами піонерів-героїв⁶⁴. На Івано-Франківщині 200 імен підпільників і воїнів, які відзначилися в боях, навичко занесено в списки обласної, міської і районних комсомольських організацій⁶⁵. За клопотанням учнів Козачолопанської середньої школи № 1 Дергачівського району Харківської області Міністерство морського флоту СРСР присвоїло одному з пароплавів ім'я генерала А. Г. Бабаяна, дивізія якого визволяла Козачу Лопань⁶⁶. Слідопити Києва стали ініціаторами присвоєння електровозу № ЧСЧ-012 Південно-Західної залізниці імені піонера-героя Казика Гапоненка⁶⁷. В період підготовки до святкування 50-х роковин Радянської влади школярі закладали парки й алеї на честь загиблих воїнів. Тільки навесні 1966 р. за активною участю червоних слідопитів було посаджено 10 млн. дерев та кущів, озеленено десятки кілометрів шляхів, якими проходили частини Радянської Армії й партизанські з'єднання⁶⁸.

Поштовхом до активізації цієї роботи стала постанова секретаріату ЦК ВЛКСМ від 28 січня 1970 р. «Про роботу комсомольських, піонерських організацій Смоленської області по шефству над інвалідами війни, праці, сім'ями загиблих воїнів»⁶⁹.

У Дніпропетровській області тільки в 1970 р. шефські доручення виконували понад 20 тис. піонерів та комсомольців⁷⁰. У Кіровоградській області шефською допомогою були охоплені 1527 інвалідів і сімей загиблих⁷¹, Хмельницькій — 2500⁷², Чернігівській — 6523⁷³, Львівській — 10888⁷⁴. А в 1972 р. піонери і комсомольці України шефствували над 120 тис. інвалідів і 7 тис. сімей загиблих воїнів⁷⁵.

Отже, у 1965—1975 рр. рух червоних слідопитів, зазнавши якісних змін, набув поширення в школах республіки. Він став дійсно масовим та інтернаціональним, перетворився у важливу й дійову форму краєзнавчої роботи школярів, яка сприяє військово-патріотичному вихованню підростаючого покоління.

Нині, коли школярі активно включилися у Всесоюзну експедицію «Літопис Великої Вітчизняної», доцільно було б при республіканському й обласних штабах походу по місцях революційної, бойової та трудової слави створити секції по керівництву рухом червоних слідопитів. Слід поглибити роботу по пропаганді кращого досвіду пошукової діяльності і з цією метою провести обласні, республіканські конференції.

* * *

⁶¹ Молодь України, 1968, 18 трав.

⁶² Там же, 1968, 9 серп.

⁶³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 537, арк. 134.

⁶⁴ Там же, спр. 1018, арк. 49.

⁶⁵ Там же, спр. 537, арк. 83.

⁶⁶ Ленінська зміна, 1972, 25 липня.

⁶⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 10, спр. 23, арк. 3.

⁶⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 6136, арк. 31.

⁶⁹ Всесоюзная пионерская организация им. В. И. Ленина: Документы и материалы.— М., 1974, с. 174.

⁷⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 737, арк. 4.

⁷¹ Там же, арк. 29.

⁷² Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 862, оп. 13, спр. 25, арк. 92.

⁷³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 737, арк. 30.

⁷⁴ Там же, арк. 34.

⁷⁵ Максименко Г. За прикладом комуністів.— К кп.: Виховувати полум'яних патріотів.— К., 1973, с. 40.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА (1933—1937 рр.)

В. М. ВЕЛІГОДСЬКИЙ (Чернігів)

Під керівництвом Комуністичної партії в роки першої п'ятирічки на Україні в основному була завершена суцільна колективізація сільського господарства. Наприкінці 1932 р. колективізацією було охоплено 70% усіх селянських господарств і понад 80% усієї посівної площі¹. На шлях соціалізму став найчисленніший клас — трудове селянство.

Перемога колгоспного ладу відкрила перед сільським господарством небачені раніше можливості і перспективи для його технічного озброєння, швидкого розвитку продуктивних сил. Основним господарським завданням другої п'ятирічки було завершення технічної реконструкції всього народного господарства. Це була п'ятирічка освоєння нової техніки і нових виробництв, організаційно-господарського зміцнення колгоспів і радгоспів. Чільне місце відводилося оснащенню сільського господарства сучасною технікою. XVII з'їзд ВКП(б) затвердив програму піднесення соціалістичного сільського господарства на 1933—1937 рр. Виконання її, підкреслив з'їзд, може бути досягнуто «...лише на основі повного завершення колективізації і здійснення технічної реконструкції всього сільського господарства...»².

Здійснення технічної реконструкції сільського господарства республіки в роки другої п'ятирічки розглядається в ряді спеціальних праць, а також в інших дослідженнях з даної проблеми³. Проте в них приділяється недостатня увага висвітленню діяльності КП(б)У по зміцненню матеріально-технічної бази колгоспного виробництва в роки другої п'ятирічки. У даному повідомленні зроблено спробу доповнити це питання.

Вихідним пунктом технічного перевороту в соціалістичному сільському господарстві нашої країни було впровадження в землеробство механічного двигуна у вигляді трактора. Оснащення сільського господарства цими машинами В. І. Ленін розглядав як засіб переробки всієї психології і навиків дрібного землевласника, соціалістичного перетворення села. «Середнє селянство в комуністичному суспільстві тільки тоді буде на нашому боці, — вказував Володимир Ілліч, — коли ми полегшимо і поліпшимо економічні умови його життя. Якби ми могли дати завтра 100 тисяч першокласних тракторів, забезпечити їх бензином, забезпечити їх машиністами (ви прекрасно знаєте, що поки що це — фантазія), то середній селянин сказав би: «Я за комунію» (тобто за комунізм)»⁴.

Здійснення технічної реконструкції сільського господарства було розпочате ще в роки першої п'ятирічки. Тоді були побудовані тракторні заводи Сталінградський ім. Ф. Е. Дзержинського і Харківський ім. Серго Орджонікідзе, в 1933 р. — Челябінський тракторний завод. Завдяки зусиллям партійних організацій, усіх робітників, інженерно-технічних

¹ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 428.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 5, с. 132.

³ Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток.— К., 1957; Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках.— М., 1963; Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України.— К., 1967; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР.— К., 1967, т. 1, 1917—1937 рр.; Ткач Н. І. За ленінським кооперативним планом.— К., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України; Куц М. Т. Компартія України за здійснення ленінської аграрної політики.— К., 1979.

⁴ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 38, с. 198.

працівників заводи з кожним роком нарощували потужності і темпи виробництва. Так, ХТЗ, вийшовши на повну потужність у роки другої п'ятирічки, збільшив випуск тракторів з 16 333 в 1932 р. до 40 379 в 1934 р. Всього до лютого 1937 р. завод дав країні 172,5 тис. тракторів «Інтернаціонал», з них понад 60 тис. працювало на полях України. В тому ж році завод перейшов на випуск гусеничних тракторів⁵.

У 1935 р. розпочалося серійне виробництво найсучаснішого для того часу гусеничного трактора «Комінтерн» потужністю 130 к. с., який використовувався як у сільському господарстві, так і в промисловості, будівництві. Харківські трактори відіграли велику роль у механізації соціалістичного сільського господарства. В листопаді 1981 р. на урочистих зборах, присвячених врученню ХТЗ ордена Жовтневої Революції на честь 50-річчя заводу, звертаючись до колективу підприємства, товариш В. В. Щербицький відзначив, що «...революційне значення для соціалістичних перетворень на селі мали створені на вашому заводі машини. Це був величезний вклад у зміцнення союзу робітничого класу і селянства, у здійснення ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні»⁶.

Зростання тракторного парку МТС значно підвищило використання енергетичних ресурсів. Якщо в 1933 р. на долю механічних двигунів в сільськогосподарському виробництві припадало 45% загального запасу енергетичних ресурсів громадського господарства колгоспів, то в 1936 р. — 69,8%. Всі енергоресурси в МТС і колгоспах України становили в 1937 р. 4,5 млн. к. с.⁷ Із зростанням енергоресурсів зменшувалась питома вага робочої худоби.

В центрі уваги ЦК КП(б)У в роки другої п'ятирічки було нарощування темпів випуску комбайнів «Комунар» на запорізькому заводі. На лютневому (1935 р.) пленумі ЦК КП(б)У обговорювалося питання «Про роботу комбайнів і про комбайнерів». «В збиранні хлібів у колгоспах і радгоспах України,—відзначалося в резолюції пленуму,—комбайн набуває найголовнішого значення серед усіх збиральних машин...»⁸. Пленум зобов'язав Дніпропетровський обком, Запорізький міськком і парторганізацію заводу «Комунар» забезпечити безумовне виконання завдання по випуску комбайнів і запасних частин до них в установлені планом строки. Пленум запропонував Одеському, Київському й Донецькому обкомам партії забезпечити виконання планів постачання комбайнобудування від заводів-постачальників⁹.

Рішення пленуму стало бойовою програмою дій для комуністів, усього виробничого колективу заводу «Комунар». Партійна організація спрямувала всю роботу колективу на виконання і перевиконання виробничих завдань. На підприємстві широкого розмаху набув стахановський рух. Парторганізація добивалася гласності роботи передовиків, використовуючи усі засоби агітації. В результаті річний план 1936 р. по випуску комбайнів колектив виконав достроково. За рік країна одержала від запорізьких комбайнобудівників 16 988 машин — на 7 150 більше, ніж у 1935 р.¹⁰ В 1936 р. випуск комбайнів «Комунар» збільшився порівняно з 1932 р. в 2,8 раза¹¹.

Застосування машин у сільському господарстві республіки значно підвищило зростання продуктивності праці. Яскравим свідченням є виробництво зерна. Якщо в 1933 р. на виробництво одного центнера

⁵ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні.— К., 1969, с. 183; Ткач Н. І. Назв. праця, с. 77; Рад. Україна, 1981, 1 лист.

⁶ Рад. Україна, 1981, 1 лист.

⁷ Каневський О. П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР.— К., 1947, с. 18.

⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 815.

⁹ Там же, с. 816.

¹⁰ Комунаровець (Запоріжжя), 1937, 1 січня.

¹¹ УРСР в цифрах.— Харків, 1936, с. 6.

зерна витрачалось 1,18 людино-дня, то в 1937 р. — 0,95. На один людино-день відповідно вироблялось 138 і 420 кг зерна¹².

В результаті оснащення сільського господарства республіки новою технікою значно підвищилась культура колгоспного виробництва. Врожайність зернових культур у колгоспах республіки за два роки другої п'ятирічки зросла з 11,4 ц з га в 1933 р. до 12,5 ц з га в 1937 р., відповідно картоплі — 72,1 і 97,7 ц з га, цукрових буряків — 77,7 і 173,9 ц з гектара¹³.

Поліпшувалась якість, вдосконалювалися конструкції та експлуатаційні якості сільськогосподарських машин. Це дозволило, наприклад, у кінці другої п'ятирічки довести середню потужність на один трактор в колгоспному виробництві до 17,9 к. с. проти 10 к. с. на початку першої п'ятирічки¹⁴.

Комуністична партія і Радянський уряд значну увагу приділяли виробництву тракторних сівалок, садильних машин, зерноочисних установок та ін. Значна частина цієї техніки виготовлялась на заводах України. Так, заводи одеський ім. Жовтневої революції освоїв виробництво тракторних плугів і лушильників, кіровоградський «Червона зірка» — тракторних сівалок, садильних машин і зерноочисних установок; миколаївський «Плуг і молот» — бурякозбиральних машин; херсонський ім. Петровського — тракторних дискових борін, сівалок, жаток тощо¹⁵. В 1935 р. сільськогосподарські машини випускали 13 заводів України¹⁶.

Оснащення колгоспного виробництва потужною сільськогосподарською технікою здійснювалося через машинно-тракторні станції (МТС), які, як відзначив січневий (1933 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), стали «найголовнішою підмогою перебудови сільського господарства на соціалістичний лад і безперервного посилення радянського впливу на колгоспників...»¹⁷. ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У приділяли значну увагу створенню МТС, їх розвитку. Значну роль у вирішенні цього питання відіграла постанова січневого (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) про створення надзвичайних органів партії на селі — політвідділів при МТС і радгоспах¹⁸.

Лютневий (1933 р.) пленум ЦК КП(б)У одностайно схвалив рішення січневого (1933 р.) Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Виконуючи ці рішення, вже на початок січня 1934 р. на Україні було створено 846 політвідділів МТС і радгоспів, у які було послано 4,5 тис. комуністів, що мали великий досвід організаційно-партійної роботи¹⁹. Політвідділи відіграли велику роль у створенні МТС, зміцненні їх матеріально-технічної бази, підвищенні авангардної ролі комуністів і комсомольців у колгоспному виробництві, підготовці кадрів механізаторів. За другу п'ятирічку кількість МТС на Україні зросла більше, ніж у півтора, а процент колгоспів, що обслуговувалися МТС — у два рази. Лише 2,3% колгоспів і 1,2% їх посівної площі не обслуговувались МТС²⁰.

Завдяки турботі ЦК ВКП(б) і Радянського уряду, наполегливій організаторській роботі ЦК КП(б)У, партійних організацій республіки

¹² Колхозы во второй сталинской пятилетке.— М., 1939, с. 57; Каневський О. П. Назв. праця, с. 23.

¹³ Каневський О. П. Назв. праця, с. 22; Колхозы во второй сталинской пятилетке, с. 87, 88.

¹⁴ Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины.— К., 1939, с. 68.

¹⁵ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні, с. 183.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 1408, арк. 1.

¹⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 5, с. 78.

¹⁸ Там же, с. 79.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 441.

²⁰ Ткач Н. І. Назв. праця, с. 78.

в роки другої п'ятирічки значно зміцніла матеріально-технічна база МТС. Так, кількість тракторів у них на кінець другої п'ятирічки порівняно з 1933 р. збільшилась майже вдвічі, вантажних машин — втричі, а парк комбайнів — більш ніж у 9 разів. МТС мали більше основних засобів виробництва, ніж передбачалось другим п'ятирічним планом²¹. Основні фонди МТС зросли з 182 млн. крб. у 1932 р. до 1254,4 млн. крб. у 1937 р., а по колгоспах відповідно з 919,3 млн. крб. до 2009 млн. карбованців²². Це свідчило про темпи розвитку і зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства.

Оснащення колгоспів тракторами, іншими сільськогосподарськими машинами дозволило набагато збільшити обсяг механізації польових робіт. У 1933 р. оранка в колгоспах виконувалась тракторами лише на 40% площі, а в 1937 р. — понад 75% загальної площі всіх видів оранки (підняття парів, зяблева оранка і веснооранка). На кінець другої п'ятирічки близько 40% усіх ярих і озимих культур засівали тракторними сівалками, комбайнами збирали 40% колоскових. У широкому масштабі збиральні машини використовувалися на бурякових плантаціях. З їх допомогою в 1936 р. було зібрано 81,4% всіх буряків²³.

Важливе значення для підвищення рівня механізації робіт у колгоспах мало застосування електроенергії, продуктивне використання потужної техніки. Так, лише за два перші роки другої п'ятирічки споживання електроенергії колгоспами республіки зросло більше, ніж в 2,5 рази. Електрифікація виробничих процесів у сільському господарстві підвищувала продуктивність праці, здешевлювала вартість виконаних робіт, давала велику економію робочої сили. Проте споживання електроенергії сільським господарством відставало від темпів розвитку інших галузей народного господарства²⁴.

XII з'їзд КП(б)У поставив як бойове завдання перед партійними і радянськими організаціями забезпечити повну, стопроцентну продуктивність сільськогосподарських машин²⁵. Парторганізації республіки зробили чимало щодо поліпшення використання машин у колгоспах, підвищення їх продуктивності. У вирішенні цього питання, впровадження передових методів роботи важливу роль відіграв республіканський конкурс на кращу МТС, колгосп і радгосп у весняній сівбі, оголошений у квітні 1933 р. редакцією газети «Комуніст», Наркомземом УРСР і Уповнаркомрадгоспів²⁶. Метою конкурсу було широке розповсюдження досвіду передових механізаторів, заохочення переможців соціалістичного змагання.

В усіх областях Української РСР розгорнулась боротьба за кращу організацію праці в МТС, повне використання робочого часу і потужності всіх сільськогосподарських машин. Так, новаторами і винахідниками Вінницької області в 1933 р. було внесено тисячі пропозицій по вдосконаленню сільськогосподарської техніки, економічний ефект яких обчислювався мільйонами карбованців. Колектив Тульчинської МТС цієї ж області, наприклад, виготовив пристрій для очищення тракторних коліс на ходу, що забезпечувало роботу агрегата без зупинок. Простої зменшились на 20%, а витрата пального — на 10%²⁷.

Ініціатором руху новаторів серед механізаторів України по ефективному використанню техніки виступила комсомольська тракторна бригада Старобешівської МТС Донецької області на чолі з П. А. Ангеліною. Її приклад підтримали тракторні бригади Н. Радченко,

²¹ Там же

²² Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, с. 487.

²³ Бондаренко В. В. Назв. праця, с. 209; Ткач Н. І. Назв. праця, с. 80.

²⁴ УРСР в цифрах, с. 70 (підраховано автором); Ткач Н. І. Назв. праця, с. 80.

²⁵ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, с. 784.

²⁶ Колгоспне село, 1933, 15 квіт.

²⁷ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації.— Одеса, 1980, с. 144.

В. Юр'євої, сестра П. А. Ангеліної — Н. Ангеліна. В жіночих тракторних бригадах виробіток на трактор ХТЗ і ЧТЗ становив протягом ряду років від 700 до 2 600 гектарів²⁸.

Партійні організації республіки широко підтримали ініціативу першої жіночої бригади. В усіх областях були проведені зльоти, наради жінок-механізаторів, на яких були взяті зобов'язання, підбивались підсумки роботи. Так, у Харківській області в змаганні брало участь 20 жіночих тракторних бригад, а після проведення обласної наради бригадирів тракторних бригад цей почин був підтриманий у кожній МТС області. В 1936 р. в МТС Одеської області при плані виробітку на кожний умовний 15-сильний трактор 616 га було вироблено по 659 га оранки, що становило 107%²⁹.

Значно зросла продуктивність тракторів у республіці і по країні. В Радянському Союзі середній виробіток на 15-сильний трактор збільшився з 406 га в 1933 р. до 488 га в 1937 р., на Україні в 1936 р. він становив 537 гектарів. Комбайнери Дніпропетровської області в 1937 р. на один комбайн збирали врожай в середньому з площі 343,2 га, по країні — 317 гектарів³⁰. Разом з цим при загальному підвищенні продуктивності тракторів у 1936 р. і при досягненні високої продуктивності сотнями бригад і навіть окремими МТС, як відзначав січневий (1937 р.) пленум ЦК КП(б)У, все ж не менше половини тракторів і бригад дали низьку продуктивність, знижуючи тим самим результат, досягнутий передовими стахановськими бригадами. Пленум поставив завдання збільшити продуктивність тракторного парку, накреслив конкретні шляхи його вирішення³¹.

Підвищення продуктивності сільськогосподарських машин свідчило насамперед про зростання кваліфікації масових механізаторських кадрів. Важливу роль у розв'язанні цього питання відіграли заходи, накреслені XII з'їздом КП(б)У. Для поліпшення підготовки масових сільськогосподарських кадрів з'їзд доручив ЦК і уряду республіки створити постійну систему підготовки трактористів і шоферів у повній відповідності з плановим зростанням надходження тракторів і автомобілів у сільське господарство³².

Питання підготовки масових технічних і колгоспних кадрів обговорювалися на січневих (1935 р. і 1936 р.) пленумах ЦК КП(б)У. Заходи його розв'язання були конкретизовані в постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про підготовку масових технічних кадрів для МТС України на 1936 рік» (жовтень 1935 р.). Постановами передбачалось поліпшити роботу шкіл і курсів по підготовці цих кадрів, забезпечення слухачів підручниками, зошитами, літературою. ЦК КП(б)У зобов'язав райкоми партії і райвиконкоми подавати їм допомогу в організації навчання і політико-виховній роботі серед слухачів шкіл і курсів³³.

В результаті проведеної роботи відбулися значні зрушення в підготовці кадрів. Якщо в 1933 р. в МТС працювало 70,1 тис. трактористів, 2,4 тис. комбайнерів, 8 тис. шоферів, то в 1937 р. відповідно 139,9 тис., 18,6 тис., 18,4 тис.³⁴. Однак в роки другої п'ятирічки спостерігалася плінність сільських механізаторів. Це пояснювалося тим, що вони не були постійними робітниками МТС.

Партія і уряд приділяли значну увагу ремонту сільськогосподарської техніки, забезпеченню потреб у запасних частинах і деталях.

²⁸ Соціалістическое сельское хозяйство Советской Украины, с. 80.

²⁹ Большевицское знамя (орган Одесского обкома, горкома КП(б)У и обл. исполкома), 1941, 30 января.

³⁰ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, с. 865; Ткач Н. І. Назв. праця, с. 80—81.

³¹ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, с. 865—866.

³² Там же, с. 794, 795, 815, 816, 825.

³³ Ткач Н. І. Назв. праця, с. 93.

³⁴ Там же, с. 34.

У постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 січня 1939 р. «Про ремонт тракторів до весняної посівної кампанії» підкреслювалось: «Вважати, що виробництво запасних частин для тракторів є важливим завданням»³⁵.

ЦК КП(б)У, партійні органи на місцях провели значну роботу по зміцненню матеріально-технічної бази МТС і колгоспів. Ці питання були детально обговорені на лютневому і червневому (1933 р.) пленумах ЦК КП(б)У, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в травні 1934 р.³⁶

Значна увага питанням підготовки сільськогосподарської техніки до збиральних кампаній та їх ремонту була приділена на червневому (1934 р.) і лютневому (1935 р.) пленумах ЦК КП(б)У³⁷. В резолюціях лютневого (1935 р.) пленуму ЦК КП(б)У перед обкомами, райкомами партії, директорам МТС і радгоспів було поставлено завдання «негайно розгорнути ремонт і підготовку комбайнів до збиральної кампанії...»³⁸.

Відчутну допомогу МТС, колгоспам у вирішенні цих питань надавав робітничий клас республіки. Так, пленум Харківського обкому КП(б)У, що відбувся 4 лютого 1933 р., розробив заходи і зобов'язав організації міста подавати допомогу селу кваліфікованими робітничими кадрами в ремонті сільськогосподарської техніки, поліпшити шефську роботу в культурному будівництві на селі. Тільки в 1933 р. Харківський тракторний завод направив у підшефні колгоспи 40 ремонтних бригад, які відремонтували 436 тракторів і 3 тис. одиниць іншої сільськогосподарської техніки. Кожний цех Харківського заводу «Серп і Молот» мав у колгоспах і МТС свої бригади по ремонту техніки³⁹. Промислові підприємства Дніпропетровська в літній період 1933 р. надіслали до МТС 159 ремонтних бригад, кількістю 787 чоловік. У Києві в тому ж році до виготовлення запасних частин для тракторів були залучені 24 заводи⁴⁰. Всього на Україні в 1933 р. у ремонті сільськогосподарської техніки брало участь близько 3 тис. робітничих бригад, в яких налічувалось 17 150 чоловік. Ними було відремонтовано близько 116 тис. одиниць різного сільськогосподарського реманенту⁴¹.

Значну увагу шефській роботі приділяв Чернігівський обком партії. У січні 1934 р. на першій обласній партійній конференції йшла мова про стан і заходи по поліпшенню матеріально-технічної бази колгоспів і МТС. У прийнятому рішенні колективам 12 заводів було доручено виготовляти запасні деталі до сільськогосподарських машин. Ці питання в 1933 р. і 1934 р. обговорювались на бюро обкому КП(б)У 24 рази. Вони були під постійною увагою партійних комітетів та сільських партійних організацій. За роки другої п'ятирічки кількість МТС збільшилась в області більше, ніж у два рази: їх налічувалось 89 одиниць, тракторний парк — більше, ніж у 4 рази. Якщо в 1933 р. в області не було жодного гусеничного трактора, то на початку 1938 р. — 440. Колгоспи і МТС значно поповнилися й іншою сільськогосподарською технікою⁴².

Успіхи в переозброєнні сільського господарства на базі нової техніки могли б бути відчутнішими, коли б повніше використовувались

³⁵ Справочник партійного работника.— М., 1934, с. 577.

³⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР.— К., 1971, т. 3, с. 38, 47.

³⁷ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, т. 799—812; 813—816.

³⁸ Там же, с. 815.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 447, арк. 28; Партійное строителство, 1933, № 7—8, с. 8.

⁴⁰ ЦДАЖР, УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 39, арк. 14-а; Київський обласний державний архів, ф. Р-765, оп. 1, спр. 56, арк. 90.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 39, арк. 16, 22.

⁴² Підраховано автором за матеріалами газети «Більшовик» за 1933 і 1934 рр.: Паргархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 470, оп. 1, спр. 2065, арк. 69—100; спр. 2658, арк. 12—13, 41—45.

резерви планового господарства. Відсутність планового ремонту сільськогосподарських машин, недостатня підготовка механізаторських кадрів і незабезпеченість їх відповідними культурно-побутовими умовами відбивалось на виробництві. Повільно вирішувалось питання про вдосконалення договірних відносин МТС з колгоспами. Та всі ці недоліки були труднощами зростання і переборювались робітничим класом та колгоспним селянством.

Таким чином, соціалістична реконструкція, зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів Української РСР дали змогу забезпечити значне зростання сільськогосподарської продукції, необхідної для забезпечення промисловості і населення країни сировиною. Вона докорінно змінила суспільно-політичне і культурне життя селянства. На селі було покінчено з соціальною роздрібненістю. На основі соціалістичної кооперативно-колгоспної власності на засоби виробництва сформувався зовсім новий клас — колгоспне селянство, яке за своїм суспільним становищем зрівнялось з робітничим класом і стало соціалістичним класом.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФЕОДАЛЬНУ РЕНТУ І ПОВИННОСТІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Метою панівного класу феодального суспільства завжди було одержання за рахунок експлуатації безпосередніх виробників додаткового продукту праці — ренти. Класики марксизму-ленінізму виділяли три її основні форми: відробіткову, продуктову й грошову, тобто панщину, натуральний та грошовий оброки. Феодальна рента відображала весь комплекс виробничих відносин: форми власності на землю й засоби виробництва, політичне та соціально-економічне становище класів-станів, характер розподілу продуктів. За словами К. Маркса, «...земельна рента... являє собою єдину додаткову працю або єдиний додатковий продукт, що його безпосередній виробник, який *володіє* умовами праці, необхідними для його власного відтворення, повинен доставити... власникові землі...»¹.

В першій половині XVIII ст. для певної частини маєтків Лівобережної України була характерна лише одна форма феодальної ренти, а для інших — кілька. Найбільших розмірів та різноманітності вона досягала в приватноволодільницьких, монастирських і рангових маєтках. Значну питому вагу серед численних феодальних повинностей становили панщина й продуктовий оброк, однак і грошові платежі вже відігравали немалу роль.

На початку XVIII ст. у ряді старшинських і монастирських маєтків регулярно стала дводенна панщина. Наприклад, згідно з універсалом гетьмана І. Мазепи від 1701 р. селяни с. Смоляж (Вертіївська сотня, Ніжинський полк) мали виконувати два дні «роботизн» на тиждень. Крім того, універсалом передбачалася виплата й натурального оброку в розмірі $\frac{1}{2}$ «осмачки» вівса на рік від кожної голови робочої худоби². В 1704 р. чернігівський архієпископ Максимович наказав селянам слободи Львівка Чернігівського полку «дела и послугы

¹ Маркс К. Капітал, т. 3.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 329.

² Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729—1730 гг.— Чернігов, 1901, с. 169.

отбувати два дні в тиждень без всяких поборів»³. Хоча наведені вище документи й не дають підстав твердити про повсюдне встановлення дводенної панщини, проте вони показують ставлення панівного класу до такого роду повинностей й офіційно фіксують їх норму.

Коли гетьман (або генеральний старшина чи полковник) видавав універсал державцю (земельному власнику) на право володіння маєтком, то в ньому, як правило, містився наказ посполитим * завжди, «во всяких роботизнах чинити послушенство», працювати «во всякой повинности без отречения». Щодо рангових маєтностей, а також маєтків, наданих «до ласки войсковой», «по смерть» та інших, в універсалах інколи конкретно вказувалися строк й вид повинностей, які мали виконувати селяни, міщани та підсусідки⁴. Такі обмеження зумовлювалися тим, що державець у даний момент мав потребу лише в певному роді «роботизн», або тим, що посполиті того чи іншого села (містечка) вже перебували в феодальній залежності і тільки на деякий час, за безпосереднім розпорядженням гетьмана, могли передаватись якійсь іншій особі (старшині, шляхтичу, монастиреві та ін.). Це, звичайно, не включало наявності у феодала своїх підданих.

Протягом першої половини XVIII ст. обсяг феодальних повинностей помітно зріс. Як свідчить аналіз опублікованих і архівних джерел, у 20—40-х роках для багатьох старшинських та монастирських маєтностей панщина в 2—3 дні на тиждень стала нормою. В окремих з них під час польових робіт мала місце і щоденна панщина. Дедалі частіше вона поєднувалася з натуральними і грошовими оброками. В деяких маєтностях зустрічалися посполиті, які, за термінологією тогочасних історичних джерел, «сиділи на чинші», тобто, сплативши певну суму грошей або віддавши певну кількість продуктів державцю, користувалися його землею. Так, мешканці сіл Леляки, Козинці, Андруші та Хоцьки (Переяславський полк) — піддані шляхтича К. Шумлянського — відробляли по 9 днів на місяць на його ланах, а також косили й возили панське сіно. Жінки раз на тиждень ткали для феодала з конопель пряжу, чоловіки вдень і вночі по черзі несли сторожову службу. До того ж вони були зобов'язані на різдвяні свята і в неділю давати у вигляді «підношення» державцю по курці. Троє козинцівських селян замість панщини сплачували чинш (1721 р.)⁵.

З повідомлення архімандрита київської Печерської лаври Тимофія (1743 р.) дізнаємося, що протягом багатьох років монастирські «чиншові» міщани, які мали торгові «промисли» (500 дворів), щорічно сплачували 2 тис. крб., а селяни «чорної» роботи (390 дворів) — 390 крб.⁶⁻⁷

Різноманітні повинності виконували й посполиті рангових маєтностей, а також визначених гетьманом «на булаву», тобто прирівнених до рангових. Наприклад, з посполитих с. Куринь (Бахмацька сотня, Ніжинський полк) на І. Мазепу «некаких зборів денешних и хлебных не збиралось, кроме работизни до двору его Батуринского». А в період правління гетьмана І. Скоропадського (1708—1722 рр.) вони почали сплачувати по 20 коп. за кожного вола чи коня та по 5 «четвериків» вівса російської мірки⁸. Про інтенсивну експлуатацію селян і міщан гетьманом Д. Апостолом (1728—1734 рр.) свідчив опис його маєтностей, складений у 1734 р. В ньому звертає на себе увагу різноманітність повинностей. Наведемо кілька прикладів. У с. Марчишина Буда (Ні-

³ Цит. за: Історія селянства Української РСР.— К., 1967, т. 1, с. 222.

* В актових матеріалах першої половини XVIII ст. термін «посполиті» означає збірну назву селян, міщан, а також підсусідків.

⁴ Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка 1729—1730 гг.— Полтава, 1893, с. 7, 33, 38.

⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. II, № 6855, арк. 1—2.

⁶⁻⁷ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 966, арк. 1.

⁸ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.— К., 1893, т. II. Полк Нежинский, с. 178.

жинський полк) селяни ділилися на тих, хто сплачував чинш, і «нечиншових». Крім грошових платежів, перші відробляли близько 24 днів на рік під час польових робіт і мали виткати з панських конопель по 2 мотки пряжі. Другі повинні були два тижні працювати на себе, а три — «до двору панського». Крім того, вони ткали по 2 мотки пряжі й віддавали по 1 золотому за кожну голову робочої худоби⁹. В Полтавському полку рангові посполиті для «дворця» гетьмана рубали та возили дрова, заготовляли сіно, виконували інші роботи. За це вони звільнялися від натуральних і грошових оброків¹⁰. Посполитим Бакланської волості (Гадяцький полк), що виплачували чинш гетьману, дозволялося не відробляти «роботизн», а решта обробляла «двірцеву» землю, жала, молотила, возила дрова тощо¹¹.

У другій чверті XVIII ст. значно зріс розмір феодальної ренти в рангових маєтках генеральних, полкових і сотенних старшин. Так, у 30—40-х роках посполиті с. Борщне (Прилуцький полк), які належали спочатку генеральному осавулу Ф. Лисенку, а потім — генеральному судді Ю. Горленку, під час польових робіт щодня протягом кількох тижнів виходили на панщину. Вони орали своїми волами та реманентом до тих пір, «пока не оборют», злаків сіяли «скільки надобно», пряли пряжу «скільки прикажут», по два тижні і більше косили сіно, а потім перевозили його на подвір'я феодала. Незалежно від «роботизн» кожний посполитий щорічно сплачував по 12 коп. за робочого коня, давав 4 четверті жита, вінок цибулі (або 2 коп.), качку, гуску і курку, мав збирати по одному гарнцю горіхів (або замість них виплачувати по 5 коп.). Селяни, які не мали робочої худоби, віддавали за рік по 2 коп. Однак протягом 6 років борщнівські селяни «никакої роботизни не делали», а лише платили чинш у розмірі 100 крб.¹²⁻¹³

До повинностей феодально залежних посполитих слід віднести також так звані «куничні», або «весільні» гроші, які виплачувалися власнику маєтка за дозвіл одружитися. Наприклад, рангові посполиті Гадяцького замку, який належав гетьману, в 1722 р. платили їх у таких розмірах: за кожного молодика по 4 алтини, а за вдівця — 8 алтинів 2 гроша¹⁴.

Нерідко рядові козаки також потрапляли у залежність до феодала і нарівні з його посполитими виконували повинності¹⁵. Багато козаків с. Оболонь Чернігівського полку, «живучи на своем отческом кгрунте козачом», платили місцевому полковникові чинш (кожний в середньому по 6 крб. на рік), а також відбували різні повинності¹⁶.

У 1728 р. було розпочато «слідство» про козаків Гадяцького полку. Згідно з його даними П. Хоменко та М. Ященко — «з деда и отця козаки» — на подвір'ї місцевого полковника «натяжнево» сторожували, топили грубу, кололи дрова, доглядали за кіньми та коровами, носили воду, мили підлогу, чистили чоботи — «чого за прежних полковников не бывало». У подібному становищі перебували ще 23 козаки. До роботи в полковницькому будинку залучали і їх дружин¹⁷. Подібних прикладів можна навести багато.

На зростання феодальної ренти у старшинських і монастирських маєтностях помітно впливав дальший розвиток товарно-грошових відносин. Вони дедалі глибше проникали у господарства не тільки феодалів, але й посполитих і козаків, підпорядковуючи їх потребам ринку. Наприклад, висока вартість спиртних напоїв (особливо горілки), лег-

⁹ Судненко М. Матеріали для отечественной истории.— К., 1853, т. 1, отд. 3, с. 31.

¹⁰ Там же, с. 36.

¹¹ Там же, с. 103.

¹²⁻¹³ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 134, арк. 35.

¹⁴ ДБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159, № 2900 (3139), арк. 1.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 2, спр. 42, арк. 4, 8, 10—11.

¹⁶ Там же, спр. 337, арк. 3—3 зв.

¹⁷ ДБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159, № 330 (384), арк. 1—6.

кість збування на ярмарках і торгах зумовлювали надзвичайну вигідність їх виробництва. Тому феодалі, які намагалися якнайшвидше збагатитися, вимагали від своїх підлеглих вирощувати дедалі більшу кількість пшениці, жита, ячменю, вівса, необхідних для винокуріння. Все ширше практикувалося виготовлення спиртних напоїв безпосередньо посполитими, які потім передавали їх власнику землі (за пряму плату, в рахунок погашення грошових і натуральних позичок тощо). Часто такі відносини між феодалами і залежними від них селянами, а також міщанами, підсусідками супроводжувалися посиленою експлуатацією безпосередніх виробників¹⁸⁻¹⁹.

У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин постійно зростали потреби феодалів у грошах. Тому грошові оброки посполитих швидко збільшувались і подекуди повністю замінили панщину і натуральний оброк. Різке зростання цього виду ренти спричинило значний розвиток товарного виробництва, а з ним і грошового обігу. Проте сама грошова рента в економічному розумінні означала лише зміну форми одержання феодалами додаткового продукту і не свідчила про встановлення якихось нових виробничих відносин. При ній, як і раніше, за визначенням К. Маркса, безпосередній виробник «...є спадковим або взагалі традиційним володільцем землі, що повинен віддавати земельному власникові як власникові найістотнішої умови його виробництва надлишкову примусову працю, тобто неоплачену, виконувану без еквівалента працю в формі додаткового продукту, перетвореного в гроші»²⁰.

Висвітлення питання про експлуатацію феодалами народних мас на Лівобережній Україні не може бути повним без розгляду повинностей ратушних, магістратських, відписних на царський двір і вільних військових посполитих. Адже всі вони, як правило, не тільки «прислушались» ратушам чи магістратам, виплачували «годовою оклад» грошима та натурою, а й виконували повинності на користь приватних осіб — найчастіше представників гетьмансько-старшинської адміністрації.

Розглянемо спочатку повинності ратушних і магістратських селян, міщан та підсусідків. Так, гетьман І. Мазепа вже в універсалі 1692 р. зазначав, що у Переяславі «здавна бувал такої звичай, же все цехи до ратуша мєского належали и в купе з мєщанами повинність отбували». У зв'язку з цим гетьман підтвердив право магістрату «отбирать послушенство» з усіх переяславських цехів, ремісники яких «не суть в козацком реестре», а також дозволив місцевому полковнику використовувати безкоштовно їх працю для особистих потреб (по одному реміснику від кожного цеху)²¹. Таке становище існувало й на початку XVIII ст. Старшина Чернігівського полку змушувала працювати на себе теслярів, шевців, рибалок, кравців, ковалів, гончарів, лучників, слюсарів, музикантів, ювелірів та ін. Крім того, вони мали надавати представникам гетьманської адміністрації свої підводи для перевезення різних вантажів та постачати їм городину²².

Великий обсяг повинностей виконували посполиті безпосередньо на користь ратуші чи магістрату. Крім усяких «роботизн», з них, звичайно, збирався й «годовий оклад» грошима і натурою. Наприклад, у 1723 р. такий «оклад» ратушних посполитих 10 сіл (605 дворів), у тому числі 4 дворів «чиншових» і 7 підсусідків, у полковій сотні Прилуцького полку дорівнював 122 крб., 28 четвертям вівса і 12 четвертям ячменю²³⁻²⁵.

¹⁸⁻¹⁹ Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии: Милорадовичи.— Киевская старина, 1882, № 3, с. 487, 488.

²⁰ Маркс К. Капитал, т. 3.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 332.

²¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. I, № 51615, арк. 3—3 зв.

²² Там же, № 54485, арк. 2 зв.

²³⁻²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 53, оп. 1, спр. 29, арк. 14.

Магістрати та ратуші міст Полтавського полку одержували в 1723 р. від своїх посполитих, крім грошей, жита, ячменю, ше гусей та курей²⁶. Протягом тривалого часу «по особливим древним прежнім привілегиам и по жалованним грамотам» київські міщани зобов'язувалися платити магістрату щорічно по 600 крб. (1742 р.). Незважаючи на це, полкова старшина змушувала їх виконувати також різні доручення, вимагала здавати крупу, борошно. За наказом київської губернської канцелярії вони рили за містом рви, будували палісадник «з великим иждивением»²⁷. Починаючи з часів гетьманства І. Мазепи (1687—1708 рр.) до середини XVIII ст. «годовой оклад» міщан на користь магістрату Новгород-Сіверського дорівнював 60 крб. Причому його розмір залежав від майнового становища хазяїв: з «першого» міщанина — 60 коп., а з «останнього» — 4 коп.²⁸ Ці кошти витрачалися головним чином на плату адміністрації даного міста чи містечка, частково — на місцеві потреби, решта потрапляла у державну казну. Однак чималу частину натуральних та грошових поборів присвоювала старшина.

Селяни, міщани і підсусідки вільних військових сіл та містечок також виконували різні повинності, які мало чим відрізнялися від повинностей ратушних і магістратських посполитих. З них у вигляді різних зборів і податків стягувалися кошти на утримання гетьмана, найманих військ, оплату служби сотенної та полкової старшини, артилерійської прислуги тощо. В залежності від ступеня заможності посполитського двору в одних вільних військових селах і містечках побори сплачувалися натурою і грошима, в інших — лише грошима. Крім того, посполиті виконували різні «роботизни» на користь ратуші чи магістрату. Наприклад, у Стародубському полку жителі вільних військових сіл Козаричі, Жовнець, Халевичі, Овчинець, Қобиланка, Косачі, Курчичі та інших щорічно, починаючи з 1742 р., здавали у Скарб військовий по 14 крб. 99 коп., жита — 4 четверті 4 четверики, вівса — 6 четвертей 6 четвериків, круп — 12,5 гарнця, конопель — 19,5, пшениці — 12,5 гарнця; на утримання артилерійської обслуги — 15 крб., полкових коней — 6 четвертей вівса та 8 возів сіна, стародубських чиновників — 15 крб. 78 коп., сторожа ратушного — 4 крб., 5 четвертей жита, 2 четверті вівса²⁹. Міщани Сосниці наприкінці XVII — на початку XVIII ст. платили: «з могощого» двору по 1 крб. 50 коп., «середнього» — 50 коп., з «нищенського» — 15 коп., а «протчие ремесники всякие подчинки вместо збору на гетманов и старшину работали». За гетьмана Д. Апостола збір «стації» * у Сосниці був скасований. Замість неї сосницькі міщани платили сотенній і полковій старшині, а також на канцелярські потреби «поворотные деньги». У 1742 р. вони, зокрема, дорівнювали 18 крб. 68 коп., а в 1743 р. — вже 28 крб. 20 коп. Крім того, з міщан стягувався податок хлібом за торгівлю, а також щорічний податок на «всякие церковные потребности» (воск, ладан, вино тощо). На ратушному полі вони косили сіно, яким потім годували коней чиновників, що проїжджали через містечко³⁰⁻³³.

На початку 20-х років XVIII ст. Петро I доручив чиновникам Малоросійської колегії вжити ряд заходів, щоб обмежити утиски з боку старшини, міської адміністрації та духовенства магістратських, ратушних, відписних та вільних військових посполитих, визначити можливі розміри зборів і добиватися їх поступового збільшення, стабільності надходження до державної казни. Поставлене завдання у зв'язку з різким посиленням експлуатації посполитих у таких маєтностях ви-

²⁶ Там же, арк. 25.

²⁷ ДБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159, № 502 (581), арк. 1—1 зв.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 52, оп. 1, спр. 25, арк. 85—86, 94, 131.

²⁹ ДБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159, № 2993 (3237), арк. 7.

* Стація — натуральні та грошові побори на користь гетьманського найманого війська.

³⁰⁻³³ ЦДІА УРСР, ф. 1632, оп. 1, спр. 135, арк. 3—3 зв.

конати не вдалося. У першій половині 40-х років знову порушувалося це питання. Зокрема, членам створеної царським урядом Комісії економії доручили передивитися розкладку зборів у вільних військових маєтностях. У 1746 р. вони розробили проект, за яким посполиті, що мали «достатню» кількість орної землі, інші угіддя та робочу худобу, зобов'язувалися платити по 3 крб. на рік, а ті, які не мали орної землі, — близько 1 крб., а «кои не имеют не токмо грунтов, но и промыслов, — з такиховых по разсмотрению и ниже рубля». Причому за пропозицією членів Комісії економії ці збори повинні були замінити «всякие работы и протчие владелческие доходы»³⁴. Однак здійснити такий проект не вдалося через те, що Комісія не змогла внаслідок специфіки місцевих умов (насамперед дуже нерівномірного розподілу між посполитими землі та худоби) виробити оптимальний критерій платежів для різних груп дворів. Після ліквідації Комісії економії (1750 р.) посполиті вільних військових маєтностей мали платити грошовий «оклад» у Скарб військовий.

Для посполитих, що тримали бджоли та вирощували тютюн, встановлювався спеціальний податок — медова і тютюнова десятини. Перші згадки про медову десятину після визвольної війни 1648—1654 рр. відносяться до правління гетьмана І. Мазепи. Але ймовірно, що в той період вона стягувалася з посполитих не в усіх полках.³⁵ Медовий податок брався з кожного десятого вулика, а де його «не достанет, з тих от жадного улия взимано очкового (очко — отвір у вулику) по 2 алтина», — повідомлялося в одному з тогочасних документів³⁶. Обсяг тютюну, який вилучався, залежав від розмірів плантацій. Спочатку ці збори сплачувалися головним чином натурою. Так, у 1722 р. з посполитих 6 лівобережних полків (Лубенський, Гадяцький, Прилуцький, Ніжинський, Полтавський, Миргородський) було зібрано 543 пуди 4 фунти тютюну³⁷. З 1723 р. Малоросійська колегія вимагала, щоб медова та тютюнова десятини збиралися грошима³⁸.

Крім вищеназваних повинностей, існувало ще багато таких, про які джерела лише згадують, але не дають чіткого уявлення.

Державні повинності, як і повинності на користь феодалів, включали: а) різні «роботизни»; б) натуральні поставки; в) грошові платежі. Їх виконували, як свідчать документальні матеріали того часу, практично всі без винятку посполиті, а також рядове козацтво. Протягом першої половини XVIII ст. спостерігалось дальше значне зростання обсягу повинностей на користь феодальної держави. Особливо це було характерно під час Північної (1700—1721 рр.) і російсько-турецьких (1710—1713, 1735—1739 рр.) воєн, які частково проходили на території українських земель. У роки неврожаїв, стихійних лих та епідемій, навпаки, обсяг повинностей різко зменшувався в зв'язку з неможливістю їх виконання.

Однією з найбільш поширених державних повинностей було надання селянами та міщанами підвод для потреб місцевої адміністрації в період воєнних дій. Їх, як правило, використовували для перевезення боєприпасів, військового спорядження, фуражу і т. п. У мирний час посполиті мали перевозити урядовців, доставляти казенну пошту і продукти в різні пункти. Особливо терпіли від підводної повинності мешканці міст, містечок і сіл, розташованих на великих трактах. Так, якщо жалуваною грамотою 1660 р. російським «ратним людям», а також чиновникам, які їхали у Москву через Чернігів і не мали спеці-

³⁴ Там же, спр. 394, арк. 1—2; спр. 222, арк. 1—2; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 55414, арк. 1.

³⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 55585, арк. 1.

³⁶ Цит. за: Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1643—1783 гг.). — К., 1908, с. 34.

³⁷ ДБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159, № 4951 (5220), арк. 8 зв.

³⁸ Там же, арк. 1; Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). 1-е собрание. СПб., 1830, т. VII, с. 48.

альних грамот, гетьманських листів чи воеводських «відписок», не дозволялося самовільно брати підводи у чернігівських міщан, то згідно з наступними постановами царського уряду та гетьманськими універсалами міщани Чернігова мали «підводи и корми давати почему доведеться»³⁹. Селяни с. Комарівка (Ніжинський полк) від «дачі подвод» й інших «тяжестей» на початку 30-х років XVIII ст. прийшли в «крайнюю нищету и разорение, а иные от той нестерпимой нужды в разные места разошлись». Причому комарівські жителі мали лише десять коней з возами, а за наказом сотенних властей повинні були поставляти двадцять коней з возами. Їм нічого не залишалося, як наймати коней у місцевих заможних козаків з «последним своим разорением»⁴⁰.

Великий обсяг державних повинностей виконували посполиті Мгарського Лубенського монастиря. Тільки в 1739 р. для перевезення у Кременчук військової артилерії й виконання робіт на державних кінних «заводах» вони виділили більш як 200 підвод, возів і саней. Якщо возів не вистачало, їх мали виготовляти самі посполиті⁴¹. Крім цього, монастирські селяни доставляли провіант, овес, сіно, дьоготь у різні «магазини» Лубенського полку, для ратуші возили дрова, виконували різні доручення місцевих властей⁴².

Важкою повинністю для посполитих і рядових козаків була їх обов'язкова участь у будівництві міст, копанні каналів й рвів, несенні служби на оборонних «лініях». Так, у 1715, 1721 та 1723 рр. на прокладанні Ладозького каналу працювали 10 тис. козаків. Вони «без жадного огурства и лености» щоденно возили пісок, забивали палі, які з «трудностию за килка верст на своих плечах носили», будували греблі⁴³⁻⁴⁴. У 1724—1725 рр. на спорудження фортеці у Новочеркаськ було направлено близько 5 тис. козаків⁴⁵. Крім них, на будівництві фортифікаційних споруд використовувалася праця кількох тисяч посполитих, які супроводжували на своїх конях судна, постачали продовольство та фураж. Після таких тривалих і виснажливих робіт і внаслідок постійних недоїдань і епідемій додому не поверталось від 30 до 60% козаків і посполитих⁴⁶.

Надто обтяжливою повинністю для селян і міщан було розквартирування у них на постій солдатів та офіцерів російської армії, а також «дачі на консистентів порцій і рацій», тобто безплатне постачання провіанту та фуражу драгунським полкам. Розміщення регулярних військ у будинках місцевих жителів практикувалося протягом усього XVIII ст., а «порції та рації» були скасовані тільки в 1765 р. і замінені так званим «румянцевским рублевым окладом» (по одному карбованцю з кожного двору). Основний тягар по утриманню російських військ, природно, ліг на плечі посполитих, а також рядових козаків. Щоправда, останні, якщо перебували у поході, до свого повернення звільнялися від «порцій і рацій»⁴⁷⁻⁴⁸.

Розмір і строки «дачі на консистентів» царський уряд не встановив, тому в їх рахунок збирали провіант для солдатів і фураж для коней або гроші. Причому кількість провіанту та фуражу не була чітко визначена і в багатьох випадках залежала від місцевих умов. При розподілі «порцій і рацій» між посполитими та козаками істотну роль відіграло їх матеріальне становище з врахуванням вказівки гетьман-

³⁹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 54485, арк. 2.

⁴⁰ Там же, ф. II, № 2307, арк. 5—5 зв.

⁴¹ Там же, № 27713—27723, 27733.

⁴² Там же, № 27726, 27734, 27737—27739, 27742, арк. 1; 27743, 27747, арк. 1; 27759.

⁴³⁻⁴⁴ Объяснение полковника И. Черняка о работах казаков на Ладозском канале.— Киевская старина, 1884, № 5, с. 117—122.

⁴⁵ ДБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159, № 2048 (2236), арк. 1; № 2094 (2293), арк. 1.

⁴⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 58007, арк. 2.

⁴⁷⁻⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 4471, арк. 2, 4.

ського правління «кладучи двох козаков против одного посполитого», тобто від двох козацьких дворів одержували стільки «порцій і рацій», скільки від одного двору посполитого⁴⁹. Проте розміщені по хатах офіцери вимагали додатково до свого «довольствия» свічки, одяг, харчі, а коням — підвищені норми сіна та вівса. Нерідко разом з вищими військовими чинами жили їх родини, прислуга, яким також відводилися на постій квартири та призначалися «порції», а для їх коней — «рації»⁵⁰. Це ще більше розорювало посполитих і рядових козаків. Крім того, досить часто постояльці застосовували щодо господарів насильницькі засоби, що викликало різкий протест усього місцевого населення.

На економічному становищі народних мас Лівобережної України негативно позначалися також постійні закупки у них волів і коней для потреб діючої армії. Так, у 1737 р. було видано царський указ, за яким населення регіону мало виділити для армії 44 тис. волів з тим «обнадеживанием», що в недалекому майбутньому за них заплатять⁵¹⁻⁵². Крім того, кожному парі волів повинен був супроводжувати погонич, що утримувався за рахунок посполитих. У 1738 р. уряд наказав продати ще 23 тис. пар волів⁵³. Внаслідок злиденного становища переважної більшості посполитих і рядових козаків вони не могли, як правило, своєчасно поставити таку велику кількість волів. Проте все ж властям вдалося зібрати в населення Лівобережжя кілька десятків тисяч волів і коней⁵⁴.

Вартість волів, коней або провіанту для армії царський уряд обіцяв виплатити населенню лівобережних полків одразу «по приеме», в той же день і «без волокиты»⁵⁵. Однак насправді виплата проводилася надто повільно, затягувалася на кілька місяців, а інколи й зовсім не проводилася. Зрозуміло, що часті поставки волів і коней значно підривали рентабельність господарства посполитих та рядових козаків, оскільки позбавляли їх робочої худоби.

В першій чверті XVIII ст. посполиті, а також деякі козаки, що з різних причин не відбували військової служби, мали брати на «довольствие натурой» гетьманське наймане кінне та піхотне військо, відоме під назвою «сердюки», «компанійці»*. Цей вид повинностей називався «стацією».

Незважаючи на заборону згідно з царським указом 1723 р. збирати «стацію», вона в ряді місцевостей Лівобережної України продовжувала існувати. Наприклад, 24 липня 1729 р. гетьман Д. Апостол розіслав універсал, в якому, зокрема, вказував: «В тих ведомостях показани доходы, которые указами е.и.в. и нашими универсалами оных збирать не велено, а именно... с подсосудков казачих и мужичих стация»⁵⁶⁻⁵⁸. Отже, цілком очевидна помилковість тверджень В. О. Барвінського про те, ніби утримання компанійців посполитими припинилося ще до гетьманства І. Скоропадського⁵⁹.

Про розмір «стації» та способи її стягування в джерелах говориться дуже мало. Тому скласти конкретне уявлення про неї досить важко.

⁴⁹ Там же, спр. 6048, арк. 23 зв.

⁵⁰ ДБ СРСР, відділ рукописів, ф. 159, № 65 (82), арк. 1—2 зв.

⁵¹⁻⁵² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— М., 1859, ч. II, с. 23.

⁵³ Там же, с. 37.

⁵⁴ ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 5199, 5538, 5621, 5671, 5908, 6102, 6478; ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 64483, арк. 1.

⁵⁵ ПСЗ.— СПб., 1830, т. IX, с. 807.

* Сердюки — козаки найманих піхотних полків, охоронці гетьмана. Компанійці — козаки кінного гетьманського полку.

⁵⁶⁻⁵⁸ Цит. за: Романовский В. А. Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII — начале XVIII в. — Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей.— М., 1959, с. 291.

⁵⁹ Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.— Харьков, 1909, с. 232.

Так, у відомості «О прежних сборах» від 11 серпня 1722 р., яка готувалася старшиною для Малоросійської колегії, зазначалося, що наприкінці XVII—на початку XVIII ст. рядовий компанієць одержував 4—6 крб. на рік — влітку по 8 гривен, а взимку — додатково на овес ще 2 (або дещо більше, залежно від вартості фуражу). Сердюкам давали по 2 крб. на рік і щомісяця по 8 гривен, а також по «кунтушу суконному». На постій як компанійці, так і сердюки розміщувалися у домах посполитих, рідше — рядових козаків⁶⁰. У відомості старшин Чернігівського полку від 10 липня 1729 р. вказувалося, що гетьман І. Мазепа «отставил стацею естных припасов, з посполитих людей собираемую, а взымал оную деньгами»⁶¹. «Стація», зібрана грошима, як правило, спочатку доставлялася до «двору гетьманського», а потім у вигляді платні за службу розподілялася між компанійцями та сердюками⁶². Інколи в зв'язку із зубожінням за гетьманським розпорядженням від «стації» звільнялися посполиті окремих сіл і містечок. Так, гетьман І. Скоропадський звільнив від сплати «стації» мешканців Мени та Сосниці (Чернігівський полк) через «убожество тамошних посполитых обывателей»⁶³.

Отже, в першій чверті XVIII ст. «стація» стягувалася з посполитих і рядових козаків як у вигляді натуральних податків, так і грошима. Однак грошові платежі значно переважали над натуральними й поступово замінювали їх.

Таким чином, державні повинності (поставки підвод і погоничів, утримання військ і забезпечення діючої армії кіньми та волами, виконання робіт на будівництві фортифікаційних споруд і прокладанні каналів, сплачування «стації» тощо) розподілялися серед посполитих і рядового козацтва в різні роки дуже нерівномірно. Однак загалом для посполитих вони були в середньому у 2 і більше разів вищими, ніж для рядових козаків.

В процесі розвитку феодальних відносин на Лівобережній Україні значно збільшувався обсяг повинностей на користь державців. Якщо на початку XVIII ст. у ряді старшинських і монастирських маєтностей запроваджувалася дводенна панщина, то в другій чверті століття вона досягала вже 4—5 днів на тиждень.

Магістратські та вільні військові посполиті, як правило, не тільки «прислушали» магістратам чи ратушам, давали «годовой оклад» грошима та натурою, а й виконували «роботизни» на користь приватних осіб, найчастіше представників старшинської адміністрації.

⁶⁰ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. I, № 55585, арк. 2; Барвинский В. А. Указ. соч., с. 232.

⁶¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. I, № 55587, арк. 3 зв.

⁶² Там же, № 55586, арк. 1—1 зв.

⁶³ Там же, № 55587, арк. 5.

Трибуна Молодого Автора

Б. В. АНІСІМОВ (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО ЗМІЦНЕННЮ ВИРОБНИЧИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ПІДПРИЄМСТВАМИ РРФСР ТА УРСР (1933—1941 рр.)

Важливу роль в економічному й культурному розвитку соціалістичних республік відіграє братерське співробітництво трудящих виробничих колективів, їх взаємодопомога. У ході будівництва нового суспільства, зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», закалялося й міцніло велике братерство людей праці, склалася непорушна лєнінська дружба народів¹. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду Комуністичної партії Союзу РСР говориться, що «з перших років Радянської влади наша економічна і соціальна політика будувалася так, щоб якнайшвидше піднести колишні національні окраїни Росії до рівня розвитку її центру»².

Велике значення в розв'язанні цього завдання відіграли XVII і XVIII з'їзди ВКП(б), які накреслили плани економічного розвитку СРСР і союзних республік на другу і третю п'ятирічки. У планах, зокрема, багато уваги приділялося розвитку тих галузей промисловості, що виробляли машини й обладнання, необхідні для завершення технічної реконструкції народного господарства країни³.

Завдяки спільним зусиллям народів Радянського Союзу, в тому числі братніх народів РРФСР і УРСР, у роки другої п'ятирічки були введені в дію такі заводи-велетні, як Челябінський тракторний, Уральський вагонобудівний у Російській Федерації, Новокраматорський машинобудівний, Харківський турбогенераторний, Луганський паровозобудівний заводи на Україні.

Велику допомогу трудящим УРСР у справі реконструкції підприємств подав робітничий клас РРФСР. Так, для Луганського паровозобудівного заводу устаткування поставляли московські заводи «Самоточка», «Красный пролетарий», «Динамо», «Красная Пресня», лєнінградські — ім. Я. Свердлова та «Кооператор», а також підприємства Ростова-на-Дону, Іжевська, Нижнього Новгорода. У 1935 р. машинобудівники Уралмашу вготували підйомні крани великої вантажопідйомності для універсального прокатного стана на заводі ім. Ф. Е. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ)⁴. Коли в 1936 р. розпочалася реконструкція Харківського тракторного заводу, туди надходили металорізальні верстати з верстатобудівних заводів Москви і Лєнінграда⁵. Все це сприяло достроковому введенню в експлуатацію нових і реконструйованих гігантів соціалістичної індустрії.

Значну роботу в розвитку співробітництва підприємств двох республік проводили партійні організації Російської Федерації й Української РСР. Так, під керівництвом парторганізації робітники заводу «Москабель» у березні 1935 р. достроково вготували і відправили

¹ Див.: Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р.— К., 1982, с. 3.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 66.

³ Соціалістичне народне господарство СРСР в 1933—1940 гг.— М., 1963, с. 253.

⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 7297, оп. 1, спр. 75, арк. 107—108.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2617, арк. 7.

провід для Харківського електромеханічного заводу⁶. В свою чергу, продукція останнього йшла на багато підприємств Російської Федерації, в тому числі і для таких велетнів індустрії, як Магнітогорський металургійний комбінат, Першоуральський трубний завод, на будівництво каналу Москва — Волга.

Третім п'ятирічним планом передбачалося збільшити потужність електростанцій у 2,1 раза, а також закінчити будівництво і ввести в дію Углицьку, Рибінську, Канакірську та інші гідроелектростанції⁷. Замовлення для «великої Волги» (так називався комплекс гідроелектростанцій на Волзі) виконували Харківський електромеханічний завод і лєнінградський «Електросила», київський «Укркабель» і Московський трансформаторний завод. Лєнінградський механічний завод одержав завдання — виготовити 8 унікальних турбін по 55 тис. кВт кожна. Найбільш відповідальні і важливі частини для цих турбін виготовлялися на Новокраматорському машинобудівному заводі.

Партійні комітети неодноразово обговорювали питання, пов'язані з цими замовленнями і вживали конкретні заходи щодо впровадження і поширення передових методів праці. В зв'язку з цим колектив Лєнінградського машинобудівного заводу звернувся до новокраматорців із закликом прискорити виконання замовлень для «великої Волги». На Новокраматорський завод було направлено партійно-комсомольську бригаду лєнінградців, які передавали своїм колегам досвід роботи. 17 травня 1939 р. на заводі відбулися партійні збори, на яких обговорювалися питання про виконання замовлень для «великої Волги», використання досвіду роботи лєнінградських машинобудівників і про своєчасне виготовлення високоякісної продукції для Лєнінградського машинобудівного заводу⁸.

Ці заходи партійних організацій заводів дали змогу мобілізувати колективи на дострокове виконання завдання й сприяли зміцненню взаємозв'язків і дружби між трудящими Російської Федерації та Української РСР.

Одним з важливих напрямів діяльності партійних організацій РРФСР було забезпечення підприємств України кваліфікованими кадрами. Так, на Новокраматорському машинобудівному заводі в 1933 р. значна частина робітників не мали достатніх професійних знань, необхідних для того, щоб швидше опанувати нове устаткування і технологічні процеси. У зв'язку з цим перед Краматорським міським комітетом партії і дирекцію заводу стояло важливе завдання — забезпечити завод кваліфікованими кадрами, правильно їх розставити і використовувати, своєчасно опанувати складну техніку Краммашзаводу⁹. Згідно з наказом наркома важкого машинобудування СРСР туди в листопаді 1933 р. було направлено із заводів Москви і Лєнінграда 150 кваліфікованих робітників. Крім того, Краматорський міськом партії організував наукові відрядження на заводи Радянського Союзу. На Краммашзаводі проводилися також семінари, в роботі яких брали участь досвідчені спеціалісти з Москви і Лєнінграда¹⁰.

У середині 1933 р. виникла гостра потреба в робочій силі на новобудовах Дніпропетровської області, зокрема на будівництві Дніпропетровського і Криворізького металургійних заводів. Середньо-Волзький крайком ВКП(б) організував набір і направив 22 тис. робітників на новобудови і підприємства Дніпропетровщини¹¹.

⁶ Там же.

⁷ См.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1971, т. 5, с. 356.

⁸ Сталінец (орган партійного і профспілкового комітетів Новокраматорського заводу). 1939, 23 мая.

⁹ Комуніст, 1933, 27 листоп.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2157, арк. 176, 178.

¹¹ ПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 283, арк. 45, 87.

Велику допомогу Російській Федерації в розв'язанні кадрових питань подали колективи заводів УРСР. За рішенням партійних організацій машинобудівники України направили кваліфіковані кадри на постійну роботу на Челябінський тракторний завод. Кращих своїх спеціалістів направили туди запорізький «Комунар», Київський завод ім. Артема, Сумський завод ім. Фрунзе. Там вони працювали разом з посланцями «Ростсільмашу», путилівцями, робітниками Московського заводу «Динамо», а також ділилися з уральськими колегами своїм виробничим досвідом¹².

Під керівництвом партійних організацій на великих підприємствах УРСР широко використовувався передовий досвід промислових колективів РРФСР. Так, на Харківському тракторному заводі набув поширення досвід Сталінградського тракторного заводу по використанню найновішої техніки і технології, в результаті чого було досягнуто значних успіхів по зниженню собівартості продукції і підвищенню продуктивності праці. Собівартість одного трактора в 1934 р. становила 60% величини собівартості в 1932 р. Затрати робочого часу на один умовний трактор скоротилися з 1254 годин у 1931 р. до 452 годин у 1934 р.¹³

Велике значення по забезпеченню високих темпів економічного розвитку країни мало зростання мережі залізниць. У другій п'ятирічці партія особливу увагу приділяла виконанню програми залізничного будівництва. Магістраль Москва—Донбас відіграла важливу роль в економічному розвитку таких промислових центрів, як центральні райони РРФСР і південь України. Центральний Комітет ВКП(б) обговорив доповідь управління будівництвом залізничної магістралі про хід будівництва. Були розглянуті недоліки і труднощі, що виникали. ЦК партії 13 серпня 1934 р. звернувся через газету «Правда» до всіх партійних організацій областей, по території яких проходила магістраль, із закликом подавати будівництву всебічну допомогу. У відповідь на заклик ЦК ВКП(б) обласні парторганізації Сталіно (тепер Донецьк) і Луганська (тепер Ворошиловград) направили на будівництво спеціалістів і робітників, а також автотранспорт, одяг і медикаменти¹⁴.

Дружба і взаємодопомога трудящих промислових підприємств усіх республік СРСР, в тому числі Російської Федерації й Української РСР, зміцнювалися в процесі виконання планів другої і третьої п'ятирічок, які передбачали зростання економічної могутності нашої країни, посилення її господарської незалежності. Успіхи машинобудівників країни, в тому числі України, дали змогу освоїти випуск багатьох машин і складного обладнання, що раніше ввозилися з-за кордону. В лютому 1933 р. згідно з наказом наркома важкого машинобудування були зняті заявки на значну частину імпортного устаткування. Замовлення на нього виконувалися на вітчизняних заводах. Так, на Україні найскладніше устаткування випускали 24 заводи, робітники яких виготовляли унікальне устаткування радянської конструкції, що використовувалося на багатьох підприємствах країни. Для Магнітогорського і Челябінського заводів Одеський завод ім. Жовтневої революції виготовляв розливні машини, луганські машинобудівники поставляли доменне устаткування, а вагонобудівники Дніпродзержинська—спеціальні вагони Кузнецькбуду. Краматорський машинобудівний завод почав виробництво підйомних кранів для Владивостоцької ДРЕС, Закамської ТЕЦ¹⁵.

Завдяки спільним зусиллям братніх народів, під керівництвом Комуністичної партії за роки другої п'ятирічки було досягнуто значних ус-

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 7297, оп. 1, спр. 14, арк. 93—100.

¹³ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.— М., 1954, с. 346.

¹⁴ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. 5, оп. 1, спр. 298, арк. 118.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-806, оп. 1, спр. 2011, арк. 47—48, 152—156, 209.

пхів у боротьбі за техніко-економічну незалежність країни, по забезпеченню народного господарства найновішою технікою. За той період було випущено понад 50% парку металорізальних верстатів, які використовувалися в народному господарстві СРСР. Соціалістичне сільське господарство одержало у роки другої п'ятирічки 91% усього тракторного парку¹⁶.

У роки другої і третьої п'ятирічок широко розгорнулося соціалістичне змагання між трудовими колективами й окремими робітниками РРФСР і УРСР. На основі рішень січневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) (1933 р.), XVIII з'їзд партії, партійні організації промислових підприємств зосереджували творчу активність робітничого класу на застосування нових форм організації праці. Одними з важливих форм соціалістичного змагання були конкурси робітників провідних професій, технічне навчання, рух за підвищення якості готової продукції, ізотовський рух, багатOVERSTATNE обслуговування та ін.

Ізотовський рух народився в 1932—1933 р. на Україні з почину вибійника шахти № 1 Горлівки М. О. Ізотова. За короткий строк ізотовський метод поширився по всій країні серед робітників різних професій¹⁷.

Новий трудовий почин розгорнувся в металургійній, машинобудівній, гірничодобувній промисловості. Комуністична партія підтримала рух передових робітників, вона бачила в ньому нову форму для зміцнення творчих зв'язків і братерського співробітництва народів нашої країни. Так, у березні 1934 р. бюро Горлівського міського комітету партії розглянуло питання про організацію обміну досвідом роботи між ударниками Горлівки і Прокоп'євська (Кузбас).

Рішенням бюро Горлівського міськкому КП(б)У в Прокоп'євськ для передачі досвіду ізотовського руху була направлена бригада передових шахтарів-вибійників і машиністів врубових машин, а також було організовано соцзмагання між окремими шахтами і ділянками Прокоп'євського рудника і Горлівки¹⁸.

Велике значення для зміцнення виробничого співробітництва між колективами республік мали Всесоюзні конкурси металургів, які проводилися протягом 1933—1935 рр. Так, на другому Всесоюзному конкурсі перше місце завоювали мартенівці Сталінградського заводу «Красный Октябрь», Макіївського і Дніпропетровського ім. Комінтерна. Доменщики Сталінградського заводу добилися в цьому конкурсі найвищого в СРСР коефіцієнта використання обсягу печей. Їх досягнення одержали високу оцінку на XVIII з'їзді партії¹⁹.

Вирішуючи проблему опанування нової техніки, комсомольці Уралмашу виступили ініціаторами проведення громадсько-технічного екзамену. В рух за складання техмінімуму включилися колективи ХТЗ, НКМЗ та інших заводів України. Між колективами промислових підприємств СРСР, в тому числі підприємствами Російської Федерації й Української РСР розгорнулося соціалістичне змагання за краще і швидше опанування технічними знаннями. З метою поширення цього почину в 1933 р. був проведений Всесоюзний конкурс, в якому взяли участь колективи 600 підприємств Союзу РСР. Перше місце в конкурсі зайняли робітники Дніпропетровського заводу ім. Ф. Е. Дзержинського і Московського експериментального заводу²⁰.

З лютого по 31 травня 1935 р. громадсько-технічний екзамен проводився на всіх промислових підприємствах країни. Особливо яскра-

¹⁶ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, с. 372.

¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1971, т. 1, кн. 2, с. 370.

¹⁸ Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса, 1917—1972. Документы и материалы.— Донецк, 1972, с. 85.

¹⁹ Гудзенко П., Кульчицький С., Шаталіна Є. Трудові почини робітничого класу. 1921—1937 рр. (На матеріалах Української РСР).— К., 1980, с. 207.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 3, спр. 91, арк. 60—63.

во під час його проведення виявилися риси братерського співробітництва і взаємодопомоги робітників РРФСР й УРСР. Харківський міськом партії організував поїздку робітників, інженерно-технічних працівників харківських заводів ХТЗ, ХЕМЗ, «Світло шахтаря», «Серп і молот», ХТГЗ, верстатобудівного в Ленінград. Там харківські й ленінградські робітники підписали соціалістичний договір на краще проведення держтехзамени²¹.

Всесірно підтримуючи творчу ініціативу мас, Комуністична партія спрямовувала її на завершення соціалістичної реконструкції народного господарства.

Новим, більш високим етапом соцзмагання був стахановський рух, який почався в середині 1935 р. Почин О. Г. Стаханова знайшов широку підтримку в усій країні, насамперед серед трудящих РРФСР²². У грудні 1935 р. відбувся Пленум ЦК ВКП(б), на якому наголошувалося про необхідність дальшого зростання стахановського руху, що сприятиме успішному завершенню соціалістичної реконструкції народного господарства.

У досліджуваній період під керівництвом партійних організацій широко розгорнулося соцзмагання між шахтарями Донбасу й Кузбасу, машинобудівниками Києва і Москви, колективами Харківського та Сталінградського тракторних заводів. Відповідаючи на заклик шахтарів Донбасу, стахановці Кузнецького металургійного заводу збільшили продуктивність праці і в жовтні 1937 р. значно перевиконали завдання²³.

Однією з важливих форм творчої співдружності робітників у роки третьої п'ятирічки був обмін делегаціями. Так, на Краматорський машинобудівний завод приїздили робітники з РРФСР, знайомилися з організацією праці українських машинобудівників. У свою чергу, на Уралмаш приїздили спеціалісти-краматорці²⁴.

Партійні організації заводів приділяли багато уваги поширенню досвіду в цехах і відділах заводів. Підсумки змагань висвітлювалися в заводських багатотиражках. Велике значення для зміцнення дружби заводських колективів мало спільне підбиття підсумків соцзмагання, організоване парткомами заводів. Так, у квітні 1940 р. газета «Сталинець» писала про те, що спільне підбиття підсумків соціалістичного змагання сприяло широкому обміну виробничим досвідом. Так, краматорці використовували досвід уральських машинобудівників в автоматизації виробничих процесів, скороченню затрат від браку і зниженню собівартості продукції, а досягнення колективу НКМЗ по перевиконанню плану по товарній і валовій продукції були уважно вивчені і впроваджені уралмашовцями²⁵.

Яскравим свідченням дружби двох братніх народів є співробітництво Дніпропетровського ім. Леніна і Першоуральського трубних заводів з питань боротьби за технічний прогрес. Незважаючи на те, що Першоуральський трубний завод був найбільш забезпечений новою технікою, проте кілька років він не виконував державного плану. В зв'язку з цим на початку квітня 1938 р. група інженерів, майстрів і стахановців Дніпропетровського заводу разом з робітниками та інженерами Першоуральського заводу розробили ряд технологічних і організаційних заходів, які сприяли росту продуктивності праці. В свою чергу, передаючи свій досвід уральцям, посланці Дніпропетровського заводу перейняли в них новий метод прокладання труб, вивчили роботу по механізації волочильних агрегатів. Спільна робота сприяла

²¹ Харківський обласний державний архів, ф. 69, оп. 1, спр. 193, арк. 263.

²² История Коммунистической партии Советского Союза, с. 376—377.

²³ Индустрия, 1936, 22 окт.

²⁴ Сталинец, 1939, 24 июля.

²⁵ Сталинец, 1940, 6 июня.

тому, що в липні 1938 р. Першоуральський завод вийшов на перше місце по галузі²⁶.

Таким чином, виконуючи рішення XVII і XVIII з'їздів ВКП(б), постанови ЦК партії, партійні організації Російської Федерації й Української РСР проводили велику роботу по зміцненню виробничих зв'язків між трудовими колективами промислових підприємств. Найбільш широко це співробітництво виявилось в розвитку соціалістичного змагання, в боротьбі за технічний прогрес, дострокове опанування виробничих потужностей, за зростання продуктивності праці.

²⁶ Индустрия, 1938, 10 июля.

А. Л. ЗІНЧЕНКО (Вінниця)

КАТОЛИЦЬКІ ТА УНІАТСЬКІ ЄПИСКОПСЬКІ МАЄТКИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією стали переломним моментом в історії українського народу. Однак політичні події наступних років привели до відновлення панування Речі Посполитої на Волині, Поділлі, Брацлавщині та частині Київщини. На цих землях інтенсивно зростали велике феодальне землеволодіння та повинності селян, погіршувалось їх юридичне становище. «...Побудована на грабежі і гнобленні селян дворянська республіка...»¹, як характеризував Польщу XVIII ст. Ф. Енгельс, «...вперто зберігала недоторканим феодальний суспільний лад...»².

Однією з найконсервативніших рис соціальних відносин у Речі Посполитій було збереження величезного церковного землеволодіння. «Церковна власність,— писав К. Маркс,— була релігійною твердиною традиційних відносин земельної власності»³. Верхівка церкви, володіючи значними маєтками, що не поступалися за своїми розмірами магнатським, справляла надзвичайно сильний вплив на політичне життя Речі Посполитої. Крім того, феодальна власність церкви у шляхетській державі становила матеріальну базу і, разом з тим, була наслідком експансії католицизму на східнослов'янських землях. Духовенство брало участь у гнобленні народних мас не лише опосередковано, здійснюючи духовний гніт, благословляючи існуючий суспільний лад, а й безпосередньо, як власник феодальних маєтків. У зв'язку з цим К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що «...піп завжди йшов рука в руку з феодалом...»⁴.

Одним із завдань радянської історичної науки є всебічна характеристика ролі духівництва і церкви в системі феодальної експлуатації безпосередніх виробників. Тому й сьогодні історія релігії і атеїзму є предметом наукових досліджень дедалі більшого числа вчених⁵. Проте ще недостатньо розкрито місце церковного землеволодіння в соціально-економічних і політичних процесах, які відбувалися на Україні, особливо на Правобережжі, в період пізнього феодалізму. Автор

¹ Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 18.

² Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі?— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 160.

³ Маркс К. Капітал, т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 682.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 432.

⁵ Вопросы истории, 1981, № 10, с. 3—11.

даного повідомлення мав на меті дати загальну характеристику єпископського маєтку на Правобережній Україні й висвітлити становище підданих у ньому наприкінці XVIII ст. З цією метою використано описи маєтків пінського (до 1795 р. він мав титул київського і житомирського) католицького єпископа* і описи 5 ключів, які належали уніатському митрополитові**. Останні було складено під час прийому митрополитичих маєтків у казну в 1795 р.***

За нашими підрахунками, на Правобережній Україні напередодні поділів Польщі в церковних маєтках налічувалися 46,8 тис. ревізьких душ кріпаків, у тому числі на Волині — 25,8 тис., на Поділлі — 8,9 тис., на Київщині — 12,1 тис. (відповідно, 3,18%, 5,29, 1,83 і 2,42% від загальної кількості селян). Понад 53% цих селян належали католицькому, майже вся решта — уніатському духівництву⁶. Отже, в ході експансії на українських землях католицька та уніатська церкви захопили великі маєтки, зосередивши в своїх руках владу над десятками тисяч кріпаків. Найбільшими власниками на Правобережжі були католицькі та уніатські єпископи, що мали 18,7 тис. ревізьких душ, тобто 40,4% церковних селян. Зокрема, уніатський митрополит володів 8,4 тис. ревізьких душ, київський і житомирський католицький єпископ, як і кам'янецький, — майже 3 тис., володимирський уніатський — 2,2 тис., луцький уніатський — 1,8 тис.⁷

Маєтки уніатського митрополита були розташовані у поліській зоні Київщини, а Фастівський ключ, що належав пінському католицькому єпископу, — південніше, на чорноземах та підзолистих ґрунтах середньої Київщини. Це значною мірою зумовлювало особливості їх господарств: у фастівському маєтку вищою була питома вага землеробства, а в митрополитичих маєтках діяли десятки різноманітних мануфактур і майстерень. Проте все ж у 1795 р. на фільваркових ланах 5 ключів (Дідівського, Нижеловицького, Унинського, Зоринського і Мироцького) було висіяно 860 корців**** озимого жита і 46 корців озимої пшениці. Крім того, комісія, що приймала ці маєтки в казну, на токах та в клунях виявила майже 3 тис. кіп жита, сотні кіп пшениці, вівса, ячменю, гречки, значну кількість гороху, сочевиці, проса, льону, конопель тощо⁸. Безумовно, певна кількість вирощеної сільськогосподарської продукції споживалася всередині самої економії. Однак уся діяльність митрополитичої адміністрації, а отже, й система експлуатації кріпаків, була спрямована на одержання максимального грошового прибутку.

* Пдеться про єпископа, якому підпорядковувалися католицькі церкви на Київщині і частині Волині. В 1798 р. він одержав від російського уряду титул єпископа лувцького (Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі — ПСЗ-І). СПб., 1830, т. XXIII, № 17379; т. XXV, № 18504).

** В Речі Посполитій уніатську ієрархію очолював митрополит. Пого резиденцією було Вільно, і для титулу «київський» він не мав ніяких підстав. До 1795 р. митрополитичу кафедру очолював Ф. Ростоцький.

*** У зв'язку з приєднанням протягом 1794—1795 рр. більшості віруючих-уніатів до православної церкви 6 вересня 1795 р. Катерина II видала указ, за яким передбачалося підпорядкування приходів, що залишилися в унії, білоруському уніатському архієпископу. Єпископства цього обряду, що існували раніше, ліквідувалися. Маєтки уніатських єпископських кафедр передавалися казенному відомству (Николаевский Н. М. История русской церкви. М., 1930, с. 163; Смолий В. А. Воз'єднання Правобережної України з Росією. К., 1973, с. 167—170; ЦДІА, ф. ВУА, спр. 283, арк. 10, 23).

⁶ ЦДАДА, ф. 248, спр. 5922; ЦДІА СРСР, ф. 559, оп. 2, спр. 65, арк. 2—3; ф. 1374, оп. 2, спр. 969, арк. 33—45, 65—66 зв.; ЦДІА УРСР, ф. 212, оп. 1, спр. 1а, арк. 35, 45, 78, 101—103, 105—110, 117, 133; Матеріали для історії Подольської губернії. 1792—1796, Каменець-Подольський, 1885, вып. I, с. 214.

⁷ Там же; Житомирський обласний державний архів (далі — ЖОДА), ф. 178, оп. 4, спр. 2, арк. 75, 237.

**** Корець — міра об'єму рідких і сипких тіл, що дорівнювала 32 гарцям (приблизно 123 л.).

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1374, оп. 2, спр. 969, арк. 204—222 зв., 226—239, 244—245; спр. 1554, арк. 66 зв.—67.

Про пристосування митрополичих фільварків до ринку свідчили різні факти. Зокрема, у згаданих ключах налічувалося 28 винокурень, численні броварні, на яких перероблялася значна кількість хліба. Ці дрібні підприємства, як і млини, корчми, рудні, поташні і селітрові виробництва, здавалися в оренду. Завдяки цьому митрополит одержував щороку прибуток у сумі понад 10,5 тис. крб. міддю⁹. Широко практикувалася здача в оренду млинів, корчем і винокурень також у маєтках пінського католицького єпископа. В кожному з 19 населених пунктів Фастівського ключа 1—3 корчми, 1—2 млини, винниці, гуральні, броварні належали орендарям. Лише в 1796 р. вони сплатили єпископу понад 57 тис. злотих (близько 14 тис. крб. міддю)¹⁰. Певний інтерес становлять й інші пункти орендних контрактів. Крім грошової плати, орендарі, що тримали рудні, винокурні, млини, зобов'язані були постачати в економію залізо, сошники, зубці до борін, волів, телят, куниче лисяче хутро, лій¹¹. В свою чергу, посесори одержували разом з об'єктом оренди лани та сіножаті, робочу худобу, а також кріпаків, які працювали на руднях, винокурнях, тартаках (лісопильнях) тощо. Ці селяни (як правило, 6—11 дворів), працюючи за мізерну плату, звільнялися від виконання повинностей на користь митрополичої економії¹². В даному разі йдеться про примусовий найм. Хоча селянин працював на посесора за плату і, отже, виходив з-під безпосереднього контролю митрополичої економії, все ж кріпосницький характер такого найму цілком очевидний¹³.

Митрополит і пінський католицький єпископ неодноразово використовували традиційну для магнатських господарств Правобережної України здачу в оренду окремих сіл і фільварків. Наприклад, у 1795 р. в посесію було передано 4 села ключа Мироцького (374 ревізькі душі) та с. Шибене (335 душ) за 1540 крб. сріблом щорічної орендної плати, а також села Ставки і Снігурівка Фастівського ключа¹⁴. Як відомо, орендна система особливо несприятливо позначалася на становищі селян, доводячи їх до розорення. В даному ж разі йдеться про короткочасну оренду терміном до трьох років, яка мала вкрай негативні для селян наслідки^{*}.

Важливим джерелом грошових надходжень у господарство митрополита були також казенні підряди: заготівля лісу для Чорноморського флоту, виварювання смоли, виробництво поташу та селітри¹⁵⁻¹⁶.

Основною робочою силою в митрополичих та єпископських маєтках були кріпаки. Зокрема, в 38 населених пунктах п'яти названих вище ключів налічувалися 1192 селянські двори (дими) з 4,7 тис. ревізьких душ. За характером повинностей ці двори розподілялися так (таблиця 1).

Основна маса селян (майже $\frac{3}{4}$ господарств) виконувала панщину, сплачувала грошові повинності та вносила данину. Показово, що знач-

⁹ Там же, спр. 1554, арк. 68 зв.—69; спр. 969, арк. 246—247.

¹⁰ ЖОДА, ф. 178, оп. 4, спр. 2, арк. 72 зв.—73.

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 1374, оп. 2, спр. 1554, арк. 68 зв.—69; спр. 969, арк. 246 зв.—247.

¹² Там же, арк. 190 зв., 202.

¹³ Маркіна В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII—60-е годы XVIII ст. К., 1971, с. 134—144; Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы. М., 1980, с. 156—166.

¹⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1374, оп. 2, спр. 969, арк. 248—249; ЖОДА, ф. 178, оп. 4, спр. 2, арк. 35—36.

^{*} Інколи єпископські економії здавалися в оренду на рік, що особливо розорювало селян. Серед господарських документів Фастівського ключа, наприклад, виявлено орендний контракт, укладений між представником єпископа К. Цецішевського та якимсь А. Шанявським, про здачу в посесію з 1794 р. строком на 1 рік сіл Волиці та Дмитрівки «зі всіма дворами, повинностями, ґрунтами, сіножатями, ... фільварками і всіма пожитками, інвентарем описаними, і з підданими» за 3218 злотих (ЖОДА, ф. 178, оп. 4, спр. 2, арк. 1).

¹⁵⁻¹⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1374, оп. 2, спр. 969, арк. 182—202; спр. 1554, арк. 6 зв.

Таблиця 1. Розподіл селянських дворів за характером повинностей у маєтках уніатського митрополита наприкінці XVIII ст.*

Характер повинностей і категорії селян	Кількість дворів	Процент
Всього селянських дворів	1192	100,00
Виконували панщину, платили чинш, давали данину	840	70,47
В тому числі: ґрунтових	632	53,02
безґрунтових	208	17,45
На чинші	164	13,76
В тому числі: мельники, побережники, козаки	92	7,72
інші селяни	72	6,04
Працювали на руднях, тартаках, будах	83	6,96
Звільнені від панщини і чиншу	86	7,22
В тому числі: війти, присяжні, гуменні, возні, козаки	71	5,96
ремісники (ковалі, бондарі), поромники, фільварочні пастухи	7	0,58
неімуші (підсусідки)	4	0,34
новопоселені	4	0,34
Інші господарства (статус не вказано)	19	1,59

* Там же, спр. 969, арк. 187—202 зв.

на частина таких господарств не мала польових наділів (безґрунтові і городники). Адміністрація фільварків намагалася перевести на відробіткову ренту якомога більше селянських господарств, незважаючи на те, що за традицією остання поширювалася лише на ґрунтових селян**. За визначенням В. І. Леніна, в умовах існування кріпосницької системи «...поміщики наділяли селян... землею для того, щоб експлуатувати їх, отже земля була ніби натуральною заробітною платою: вона давала селянинові необхідні продукти, щоб він міг виробляти додатковий продукт на поміщика; вона була фондом для виконання селянами повинностей на користь поміщика»¹⁷.

Комісія, що приймала маєтки в казенне управління, встановлювала розміри селянських повинностей на підставі інвентарів та свідчень управителів митрополичих фільварків. Ґрунтові селяни повинні були відвувати 136 днів панщини (два дні тижневі, 10 літніх днів, 12 днів шарварків), безґрунтові — 74 (1 день тижневої панщини, літніх днів і шарварків стільки ж, як і ґрунтові господарства). Крім відпрацювання панщини, кожний селянський двір мав здати до маєтку по курці, певну кількість яєць (ґрунтові — по 10 штук, безґрунтові — по 5), 100 грибів або 2 злотих на рік (замість грибів частина господарств заготовляла по 3 цебри попелу на поташ). Кожна жінка повинна була прясти з прядива економії по 1 мотку¹⁸. В деяких маєтках селяни, виконуючи казенні підряди, змушені були варити для економії смолу, хоч сам по собі процес смоловаріння був дуже трудомістким. До того ж піші селяни*** мали перевезти цю смолу до місця її збирання. Наприклад, піддані Уніатського ключа, крім панщини, «повинні були щороку виробляти смоли зі всього ключа... сто від скарбу підрядних бочок і до села Толокон — володіння того ж митрополита — подати,

** Ґрунтовий селянин (ґрунтове господарство) — селянин (господарство), що мав польовий наділ і виконував відповідні повинності на користь власника маєтку. Безґрунтовий селянин (безґрунтове господарство) не мав польового наділу. Частина безґрунтових селян користувалася городами (городники), інші — мали лише хату (халудники).

¹⁷ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского Богатства» проти марксистів).— Повне зібр. творів, т. 1, с. 178.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1374, оп. 2, спр. 969, арк. 187—202 зв.

*** Піші селяни виходили на панщину без робочої худоби (пішо), тягли — з робочою худобою, тобто з тяглом.

вважаючи і доставку тієї смоли до вказаного місця на всіх цих селянах піших»¹⁹. Навіть казенні чиновники зазначали, що ці повинності були дуже обтяжливими для підданих митрополита²⁰.

Остаточо розорювали селянські господарства різноманітні грошові побори. Грунтове господарство платило чинш у розмірі 4—14 злотих, піше — 2—6. Крім того, економія вимагала сплати певних сум та натуральних данин (хутром і медом) кожним селом у цілому²¹. Грошова рента, стягувана з селян згадуваних 5 ключів, досягала в 1795 р. 3,2 тис. крб. міддю²². Велика кількість повинностей створювала можливість для зловживань з боку численних управителів митрополітичних маєтків та сільської старшини.

Щоб розрахуватися з економією, селяни змушені були йти на заробітки. В усіх описах сіл уніатського митрополита, зроблених членами вищезгадуваної комісії, містяться вказівки на те, що «селяни займаються хліборобством недостатнім за мализною землі», що вони «нужденні» або «нужденні більшою частиною»²³, й порушувалося питання про скасування обтяжливих натуральних повинностей після переходу маєтків у казну^{24—25}.

Крім традиційних повинностей, зафіксованих в інвентарях, митрополіта економія запроваджувала нові. Наприклад, за орендними контрактами, укладеними з посесорами, селяни мали постачати ліс для винокурень, корчем та рудень на своїх підводах, не одержуючи за це ніякої плати, а також нести сторожову службу²⁶.

Як відомо, розвиток товарно-грошових відносин втягував у свою сферу й селянське господарство, про що свідчило, зокрема, переведення селян на чинш. Грошова рента була характерною рисою процесу розкладу феодального способу виробництва й формою розкладу феодальної ренти²⁷. Приблизно сьома частина всіх селянських дворів, залежних від митрополита, сплачувала чинш. Відповідно до їх майнової градації розмір останнього коливався від 14 до 75 злотих на рік. Наприклад, для мельників і побережників його сума досягала 8—21 злото. Проміжне становище займали козаки, які повинні були возити поташ та інші вантажі (описи маєтків містять помітки «козаки для відвезення поташу») або сплачувати чинш у розмірі 70 злотих²⁸. Ця категорія населення з давніх давен була вільною, однак поступово митрополіта економія поневолила й їх*. Окрему групу залежних становили селяни, які виконували певні обов'язки адміністративного характеру і були звільнені від панщини та чиншу (лібертовані селяни): війти, присяжні, гуменні, возні (загалом менше 6% усіх селянських дворів). Частина селян, хоча й звільнялася від польової панщини і чиншу, все ж працювала на власника (ремісники, поромники, фільварочні пастухи). Тимчасово звільнялися від панщини вкрай розорені селянські господарства і новопоселені (див. таблицю 1).

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1374, оп. 2, спр. 1554, арк. 8 зв., 14 зв.

²⁰ Там же, арк. 20 зв.

²¹ Там же, спр. 969, арк. 187—202 зв.; спр. 1554, арк. 70—72.

²² Там же, спр. 1554, арк. 68 зв.—69; спр. 969, арк. 246 зв.—247. Сума грошових надходжень митрополіта значно збільшиться, якщо врахувати також вартість натуральних данин, стягуваних з селян (понад 700 курей, 7,3 тис. яєць, 1,2 тис. мотків пряжі, 46 тис. грибів, хутро, мед тощо).

²³ Там же, спр. 1554, арк. 8—72 зв.

^{24—25} Там же, спр. 969, арк. 179—182.

²⁶ Там же, арк. 251 зв.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості.— Повне збір. творів, т. 3, с. 161—162.

²⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1374, оп. 2, спр. 969, арк. 187—202 зв.

* До кінця XVIII ст. лібертовані селяни поступово залучалися до виконання повинностей на користь економії. Стосовно старостів цю тенденцію простежив Є. Д. Сташевський (Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII—первой половине XIX века. М., 1968, с. 24—25, 39—40).

В митрополичих маєтках Дідівського ключа була також чиншова шляхта (10 димів, 48 душ чоловічої статі), що платила в економію 113 крб. 75 коп. (455 злотих)²⁹⁻³⁰. Значна кількість шляхетських дворів була і в Фастівському ключі. Як правило, з середовища шляхти походили представники фільваркової адміністрації (економі, писарі, побережники та ін.), які здійснювали контроль за виконанням селянами панщини. Проте певна частина шляхти так само, як селяни, обробляла свій земельний наділ, сплачуючи за нього чинш. Однак усе ж господарства дрібної шляхти були економічно міцнішими за господарства кріпаків (див. таблицю 2).

† Таблиця 2. Кількість робочої худоби в господарствах селян та дрібної шляхти в Фастівському ключі за інвентарями 1795 р.*

Кількість робочої худоби	Селянських господарств	Процент від загальної кількості	Шляхетських господарств	Процент від загальної кількості
4 пари і більше	49	10,1	17	17
3 пари	32	6,6	7	7
2 пари	88	18,1	15	15
1 пара	125	25,7	38	38
1 голова	25	5,1	—	—
Без робочої худоби	167	34,4	23	23
Всіх врахованих дворів	486	100,0	100	100,0

* ЖОДА, ф. 178, оп. 4, спр. 2, арк. 8—30.

За нашими підрахунками **, на один селянський двір припадало в середньому 2,56 голови робочої худоби, а на шляхетський набагато більше — 4,5³¹. Серед селянських дворів найчисленнішою була група безтяглих — більше третини, а серед шляхетських — група з 1 парою робочої худоби (38%). Водночас було менше селянських господарств, що мали дві й більше пар худоби.

Описи маєтків уніатського митрополита, які є в розпорядженні автора, не дають змогу детальніше розглянути селянське землекористування. Однак показово, що безгрунтових селянських дворів було не менше 212, тобто близько 18% їх загальної кількості. Більш докладні дані щодо цього містять інвентарі Фастівського ключа. З 486 селянських дворів 45 мали польовий наділ площею 16 моргів (плугові двори, вони становили 9,3%), 59 — по 12 моргів (потрійні, 12,1%), 110 дворів — по 8 моргів (парові, 22,6%), 241 двір — по 4 морги (піші, 49,6%), 31 двір мав лише город (городники, 6,4%)³². Ці дані разом з даними про кількість худоби свідчать, по-перше, про значне розшарування в середовищі селянства в єпископських маєтках, адже майже половина дворів мала злидений наділ у 4 морги (близько 2,4 десятини). По-друге, це дає підставу говорити про широке застосування селянами практики супряги для обробітку своїх ланів³³, оскільки число піших господарств (241) значно переважало кількість господарств, які зовсім не мали робочої худоби або мали лише 1 голову (192). По-третє, за

²⁹⁻³⁰ ЦДІА СРСР, ф. 1374, оп. 2, спр. 969, арк. 187—189.

** Інвентар Фастівського ключа ділить селянську худобу на дві частини: «до повнності скарбової», тобто для робіт у фільварку, і «до свого вжитку», тобто для селянського господарства. На першу припадало 614, на другу — 630 голів робочої худоби. З урахуванням цього реальна забезпеченість нею на селянський двір у середньому становила 1,30 голівни.

³¹ ЖОДА, ф. 178, оп. 4, спр. 2, арк. 8—30.

³² Там же, арк. 8—30, 82—95. Плуговий селянин виділяв для оранки панського поля плуг, запряжений 4—8 волами. Потрійний селянин відбував панщину трьома волами, паровий — двома.

³³ Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куніцький О. С. Народна землеробська техніка українців. К., 1971, с. 42—56.

умов вкрай гострого малоземелля в єпископських маєтках* наділення землею чиншової шляхти здійснювалося за рахунок селян і було однією з причин малоземелля останніх.

За інвентарями Фастівського ключа плугові, потрійні і парові господарства були зобов'язані відробляти по 2 дні панщини на тиждень влітку і 1 день взимку, 2 літніх дні тяглом і 4 дні піших, 12 днів шарварків, здати 2 курки, 10 яєць, 2 мотки пряді та по 7 злотих чиншу від кожних чотирьох моргів поля. Піші селяни повинні були виконувати той же обсяг повинностей тільки без тягла. Панщину з тяглом відробляли 150 дворів, пішу — 125 (відповідно, 30,9 і 25,7%). Решта дворів відбувала дні літні, шарварки, давала данини або платила підвищений чинш. Єпископській економії було вигідно переводити окремі селянські господарства на чинш. Так, житель містечка Фастова Лук'ян Кривобок за інвентарем 1795 р. відбував повинності як тяглий підданий, а за інвентарем 1802 р. працював лише 6 літніх днів й 12 днів шарварків, однак сплачував 144 злотих чиншу (замість 28 злотих). Деякі ремісники звільнялися від тижневої панщини і переводилися на чинш, хоча й відбували при цьому дні літні й шарварки, а частину виробів віддавали для потреб економії³⁴.

В інвентарях Фастівського ключа зафіксовано лише частину рент. Реальний обсяг селянських повинностей, поза всяким сумнівом, був вищим³⁵. Про це свідчили, зокрема, матеріали розслідування скарги громади с. Велика Снітинка. «Гноблені повсякденною роботою, доведені до крайньої бідності,— писали селяни,— не мають часу продовжувати собі роботу прогудування заради». Вони зазначали, що чиншу з них береться «без врахування цього в роботу», що обтяжені підводними повинностями і внаслідок цього «навіть чи хто залишається в хатах своїх, усі без остатку — і чоловіча, і жіноча стать — безперервно в роботі, через що й худоба вигинула й нічим хліба обробити». Сторожування в фільварку, незаконні грошові побори, непосильні денні норми на панщині, примусова робота по черзі в броварні — такою була реальна картина хазяйнування єпископського управителя Орловського. Крім того, в скарзі зазначалося, що в селян відібрали поля й сіножаті «без останку», сіно ж з них продається «нестерпною ціною»³⁶. Отже, становище селян у маєтках духівництва й у дворянських економіях нічим не відрізнялося.

Таким чином, єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. являли собою великі багатогалузеві господарства, які функціонували в умовах дедалі зростаючого впливу товарно-грошових відносин. Виробництво хліба на продаж і для винокуріння, забезпечення казенних підрядів, роботи численних мануфактур і дрібних підприємств базувалися на нещадній експлуатації кріпаків. Натуральна і грошова рента, різноманітні види оренди стали важливим джерелом надходжень у єпископську казну. Селяни ж страждали від гострого малоземелля і свавілля фільваркової адміністрації, тому змушені були шукати вихід у тимчасовому наймі. Класові суперечності в церковних маєтках були такими ж гострими, як і в дворянських та казенних.

* Правобережна Україна наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. була районом особливо гострого малоземелля. За офіційною статистикою 30-х років XIX ст. мінімальна норма забезпечення землею селян становила 5 десятин на ревільку душу, оптимальна — 8 десятин. Таким чином, у Фастівському маєтку переважна більшість селян не мала навіть офіційної мінімальної норми наділу, якщо зважити, що 1 морг приблизно дорівнює 0,6 десятини, а кожна сім'я в середньому складалася з 3,43 ревільких душ (Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. М.—Л., 1946, т. I, с. 319, 438).

³⁴ ЖОДА, ф. 178, оп. 4, спр. 2, арк. 8—38.

³⁵ Сташевский Е. Д. Указ. соч., с. 23.

³⁶ ЖОДА, ф. 178, оп. 4, спр. 2, арк. 78—80.

Л. С. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Харків)

**БОРОТЬБА ПРОФІНТЕРНУ ПРОТИ РЕФОРМІЗМУ
В ПРОФСПІЛКОВОМУ РУСІ КОЛОНІАЛЬНИХ
І ЗАЛЕЖНИХ КРАЇН СХОДУ (1924—1929 рр.)**

У 1924—1929 рр., коли відбувалася тимчасова стабілізація капіталізму, буржуазна преса та реформістські лідери почали з новою силою пропагувати ідеї про можливість поліпшення становища пролетаріату не шляхом класової боротьби, а внаслідок настання «ери розквіту» буржуазного суспільства. Революційні організації робітничого класу повели боротьбу проти такого роду теорій.

Важливого значення у зв'язку з цим набирало завдання рішучої відсічі ворожим пролетаріату ідейним течіям у колоніальних і залежних країнах Сходу. У його розв'язання певний вклад вніс і Червоний Інтернаціонал профспілок (Профінтерн).

Створений у 1921 р. під керівництвом В. І. Леніна, він багато зробив у справі розробки стратегії і тактики революційного міжнародного профспілкового руху, згуртування всіх його бойових сил, що стояли на позиціях класової боротьби. Профінтерн, який об'єднав у своїх рядах революційні профспілки більш як 50 країн світу, у тому числі й багатьох колоній та напівколоній, був створений на протипагу реформістській Міжнародній федерації профспілок (Амстердамському інтернаціоналові), до якого увійшли насамперед спілки західних країн, що займали опортуністичні позиції. Саме створення Червоного Інтернаціоналу профспілок, таким чином, знаменувало собою початок активної боротьби проти реформізму у світовому профспілковому русі.

Досвід діяльності Профінтерну, зокрема, в колоніальних та напівколоніальних країнах у 1924—1929 рр. викликає великий науковий та практичний інтерес, оскільки ним уже в ті часи були поставлені питання, що є актуальними для сучасного профспілкового руху афроазіатських країн. Незважаючи на це, в радянській історичній науці проблеми діяльності Профінтерну на Сході*, зокрема його боротьба проти реформізму, спеціально ще не розглядалися. Дослідження, в яких частково висвітлювалася ця тема¹, не дають цілісного уявлення про розроблену ним тактику боротьби проти реформізму в профспілковому русі колоній та напівколоній.

Однак дана проблема становить інтерес не тільки через недостатню розробленість. Буржуазна та реформістська історіографія докладає немало зусиль для перекручення політики комуністів у національно-визвольному русі. Широко вживаним серед буржуазних авторів є твердження про те, що більшовики у своїй діяльності нібито керувалися виключно корисливими державними інтересами Росії, а не самих країн Сходу². Виходячи з цього явно тенденційного посилення, буржуазні історики К. Юдін та Р. Норт стверджують, що в «боротьбі за Азію» більшовицькі лідери використовували всі доступні їм засоби, в тому числі й Профінтерн³. Проте об'єктивне дослідження діяльності Червоного Інтернаціоналу профспілок у колоніальних і залежних країнах переконує, що комуністи проводили послідовно інтернаціо-

* В даній публікації терміни «колоніальні та залежні країни», «колонії та напівколонії», «країни Сходу» вживаються як ідентичні, так само, як і в документах Профінтерну.

¹ Картунова А. И. Профінтерн и профсоюзное движение в Китае.— Народы Азии и Африки, 1972, № 1; Адібєков Г. М. Профінтерн: політика комуністів в профсоюзному русі.— М., 1981; Адібєков Г. М. Профінтерн и Восток.— Народы Азии и Африки, 1980, № 4.

² Див.: Комінтерн и Восток: Критика критики.— М., 1978, с. 134.

³ Eudin X. G., North R. C. Soviet Russia and the East. 1920—1927: A Documentary Survey.— Stanford, 1957, p. 243.

налістську класову політику відповідно до інтересів світового революційного руху в цілому і національного пролетаріату кожної країни зокрема.

Давнє походження має також антикомуністична теорія, згідно з якою політика Профінтерну щодо реформістських, анархо-синдикалістських та інших профспілок нібито сприяла поглибленню розколу в міжнародному профспілковому русі⁴. Історична правда, однак, полягає у тому, що, проводячи безкомпромісну ідеологічну боротьбу проти реформізму, Червоний Інтернаціонал профспілок у своїх практичних діях обстоював ідею єдиного фронту всіх профорганізацій в антиімперіалістичній боротьбі, і основна вина за поглиблення розколу, незважаючи на деякі помилки Профінтерну, лягає на діячів з реформістського табору.

Останнім часом деякі автори на Заході, роблячи екскурси в історію, намагаються підняти на щит реформістських функціонерів з колоніальних країн. При цьому, спекуючи на помилках окремих революційних профспілкових лідерів, вони силкуються довести, що в «колоніальних умовах» з найбільшою ефективністю захищати інтереси пролетаріату мають можливість тільки реформістські профспілки⁵. Стверджуючи, що В. І. Ленін заперечував «економічну роль профспілок»⁶, такі писаки виявляють своє повне незнання ленінських поглядів на це питання, якими, до речі, керувався Профінтерн у своїй діяльності.

Усе це доводить необхідність об'єктивного марксистського висвітлення зазначеної проблеми.

Аналіз матеріалів конгресів і пленумів Червоного Інтернаціоналу профспілок⁷, рішень його Виконбюро, документів першої⁸ та другої⁹ Тихоокеанських конференцій профспілок, а також матеріалів, що зберігаються в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС та опубліковані в періодиці Профінтерну, дає змогу висвітлити історію вироблення стратегії і тактики боротьби з реформізмом у профспілковому русі країн Сходу, деякі аспекти його практичної діяльності у цьому напрямі.

У 20-і роки молодому профрухові в колоніях та напівколоніях були притаманні деякі особливості, що зумовлювалися насамперед соціальною структурою цих країн. Так, робітники у профспілках становили незначний процент; для великої їх кількості були характерними фаховий, корпоративний дух; деякі з них функціонували тільки в період страйків, після чого розпадалися; давалися ознаки расові, кастові, націоналістичні пережитки, які мали значний вплив серед населення.

Усе це зумовлювало можливість проникнення реформізму в професійні організації країн Сходу. В Китаї, наприклад, у ході революційних подій 1925—1927 рр. в профспілковому русі брали участь близько 3 млн. робітників¹⁰, причому реформістські організації мали тоді у своїх рядах всього близько 1% організованого пролетаріату¹¹. Однак зазначені вище особливості профруху колоній та напівколоній

⁴ Див.: Lorwin L. L. Labor and Internationalism.— New York, 1929, p. 531.

⁵ Scherer S. Soetomo and Trade Unionism.— Indonesia, 1977, № 24, p. 35, 38.

⁶ Ibidem, p. 37.

⁷ III конгресс Красного Интернационала профсоюзов: Отчет (по стенограммам).— М., 1924; IV конгресс Профинтерна. 17 марта — 3 апреля 1928 г.: Стенограф. отчет. Резолюции и постановления.— М., 1928; Отчет IV сессии Центрального Совета Красного Интернационала профсоюзов 9—15 марта 1926 г.— М., 1926.

⁸ Автором використані доповіді С. А. Лозовського, Су Чжаочжена та резолюції I Тихоокеанської конференції, які були опубліковані у зб.: Рабочий Китай в 1927 году.— М., 1928.

⁹ Тихоокеанская конференция профсоюзов. 15—21 августа 1929 г.: Материалы для докладчиков и пропагандистов.— Хабаровск, 1929.

¹⁰ Красный Интернационал профсоюзов, 1928, № 6, с. 595.

¹¹ Международное профдвижение за 1924—1927 гг.: Отчет Исполбюро IV конгрессу Профинтерна.— М., 1928, с. 286.

сприяли тому, що розвиток реформізму значно прискорився, як це було, наприклад, в Китаї після здійснення там контрреволюційного перевороту. Аналогічну картину можна було спостерігати і в Індонезії¹².

В Індії у більшості профспілок, очолюваних буржуазними та дрібнобуржуазними лідерами, перебували головним чином службовці, тимчасом як основна маса робітників найважливіших галузей промисловості залишалася поза рядами профорганізацій¹³. Розвитку реформізму на Сході сприяла також діяльність Амстердамського інтернаціоналу.

Всі ці явища ретельно аналізувалися і враховувалися Профінтерном при розробці стратегії і тактики боротьби проти ворожих пролетаріату ідейних течій у даному регіоні.

Червоний Інтернаціонал профспілок з самого початку свого існування надавав великого значення правильній політичній орієнтації молодого профруху колоній, намагався не допустити проникнення реформізму в його ряди. Вже в перший період діяльності (1921—1923 рр.) у його відозвах і рішеннях виразно простежується прагнення вирішити це завдання¹⁴.

Починаючи з 1924 р. Схід стає сферою постійної уваги з боку реформістської Міжнародної федерації профспілок (МФП). У лютому 1924 р. виконком Робітничого соціалістичного інтернаціоналу* на спільному засіданні з виконкомом МФП вирішив посилити в колоніальних країнах свою пропаганду з метою «боротьби проти комунізму»¹⁵. Після цього реформістські емісари буквально наводнили колоніальні країни. Лідер реформістської Загальної конфедерації праці Франції Леон Жуо у 1924 р. прибув у Туніс, де за дорученням президента Е. Ерріо намагався впливати на класову політику новоствореної Загальної конфедерації праці Тунісу¹⁶. Об'єктом безперервного паломництва англійських реформістів стала Індія.

Оцінку діям міжнародного реформізму в колоніях і напівколоніях було дано на III конгресі Профінтерну (липень 1924 р.). «Якщо минулого року профрух на Сході майже не відчував на собі згубного впливу Амстердаму і його національних організацій,— відзначалося на конгресі у доповіді з колоніального питання,— то ми бачимо за останні місяці досить енергійні спроби з боку амстердамців підкорити своєму впливу профрух колоніальних та напівколоніальних країн»¹⁷. Делегат з Китаю у своєму виступі вказав на небезпеку встановлення контакту між деякими китайськими профспілками та МФП¹⁸.

Конгрес ухвалив резолюцію, у якій підтверджувалася попередня настанова Профінтерну: революційні професійні спілки в метрополіях повинні всіма засобами подавати допомогу відповідним організаціям у колоніях. «Це тим паче необхідно,— говорилося в цьому документі Профінтерну,— що останнім часом імперіалісти та тубільні капіталісти почали вживати інші методи оволодіння профрухом, ...залучаючи Амстердам для «нейтралізації» революційного робітничого руху»¹⁹.

¹² Там же, с. 276.

¹³ Красный Интернационал профсоюзов, 1928, № 6, с. 598—599.

¹⁴ Див., наприклад: Красный Интернационал профсоюзов, 1921, № 8, с. 333; Отчет Исполнительного Бюро Профинтерна II Международному конгрессу революционных профсоюзов. Июль 1921—ноябрь 1922.— М., 1922, с. 150.

* Робітничий соціалістичний інтернаціонал — міжнародна організація, яка об'єднувала в 1923—1940 рр. соціал-реформістські партії. Створений у травні 1923 р. на основі злиття відновленого після першої світової війни збанкрутілого II Інтернаціоналу і центрального т. зв. II½ Інтернаціоналу.

¹⁵ Международное рабочее движение, 1925, № 19, с. 1.

¹⁶ Kragem M. Nationalisme et syndicalisme en Tunisie. 1918—1929.— Tunis, 1976, p. 572—574.

¹⁷ III конгресс Красного Интернационала профсоюзов, с. 293.

¹⁸ Там же, с. 305.

¹⁹ Там же, с. 345.

В той час Профінтерн вважав, що успішно запобігти проникненню амстердамців у профспілки країн Сходу можна «лише за умови найширшого й найтіснішого зв'язку (прихильників Профінтерну в метрополіях.— Л. Ч.) із Сходом»²⁰.

Першим значним кроком для встановлення такого зв'язку стало скликання в Кантоні Тихоокеанської конференції транспортників (червень 1924 р.). З доповідей представників Комінтерну і Профінтерну делегати конференції вперше дізналися про стан профспілкового руху на Заході, про два основні протилежні напрями в ньому²¹. Результатом роботи конференції стало створення регіонального бюро транспортних робітників, яке мало здійснити «зв'язок між всіма країнами Сходу, з одного боку, й установити контакт між Сходом і Москвою — з іншого»²².

Занепокоєні діяльністю Профінтерну на Сході, представники реформістського табору зробили спробу створити там свій профспілковий центр. У 1925 р. голова реформістського об'єднання профспілок Японії Б. Судзукі висунув проект скликання конференції робітників Далекого Сходу з метою створення паназіатської асоціації профспілок²³. Конференцію передбачалося провести навесні 1926 р. в Шанхаї за участю китайських профспілок і представників МФП. Профінтерн виступив з викриттям справжніх цілей такої конференції, яка могла стати виразником японської великодержавної політики («Азія для азіатів») у робітничому русі й не сприяла б зміцненню міжнародної пролетарської солідарності.

Усвідомлюючи реакційний характер намірів реформістів, Червоний Інтернаціонал профспілок все ж таки сподівався перетворити конференцію на справжній робітничий міжнародний з'їзд, на якому були б присутні представники як східного, так і європейського та американського революційного профруху. В циркулярному листі, який було розіслано усім професійним спілкам Сходу, що приєдналися до Профінтерну, Виконбюро вказувало на таку можливість. Зокрема, їм пропонувалося взяти участь у конференції за умови, якщо на ній не буде представників урядових кіл та підприємців. З цією метою вони мали звернутися до Б. Судзукі з запитом щодо місця і часу скликання конференції, порядку денного тощо²⁴.

Проте у зв'язку з посиленням революційної боротьби китайського народу скликання паназіатської конференції стало неможливим.

На початок 1927 р. активне втручання імперіалістичних держав у події в Китаї показало, що для підтримки китайської революції, посилення боротьби з небезпекою війни на Тихому океані та для протидії реформізму, який дедалі поширювався в регіоні, потрібно було згуртувати робітничі організації. Саме з цією метою на I конференції робітників країн Тихоокеанського узбережжя у травні 1927 р. в Ханькоу було утворено Тихоокеанський секретаріат профспілок (ТОС).

Завдання боротьби з реформізмом у профспілках країн Сходу спеціально не обговорювалося на цій конференції, проте йому було приділено увагу під час розгляду головного питання порядку денного — про завдання китайських профспілок у революції. Останні у своєму ставленні до реформізму орієнтувалися на лівацькі настанови Лі Лісяня, який закликав проводити політику терору щодо реформістських спілок. Таким духом, наприклад, була пройнята резолюція шанхайського комітету КПК²⁵.

²⁰ Там же, с. 293.

²¹ Красный Интернационал профсоюзов, 1924, № 7—8, с. 89.

²² III конгресс Красного Интернационала профсоюзов, с. 293.

²³ Международное рабочее движение, 1925, № 19, с. 20.

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 534, оп. 3, спр. 135, арк. 50—51.

²⁵ Див.: Матеріали по китайському вопросу, 1927, № 9, с. 13.

Комінтерн і Червоний Інтернаціонал профспілок прагнули виправити ці помилки в діяльності китайських профорганізацій. Так, в резолюції IX пленуму ВККІ (лютий 1928 р.) з китайського питання говорилося: «Необхідно... раз і назавжди покінчити з практикою терору в галузі профруху як згубною для партії»²⁶. «...Методи індивідуального терору проти реакційних профспілок надзвичайно шкідливі»²⁷,— підкреслювалося в документах IV конгресу Профінтерну.

На необхідність переборення лівосектантських та екстремістських поглядів на реформістські професійні спілки з боку китайських профорганізацій вказувалося у розгорнутій програмі дій для профруху Китаю, яка була прийнята ще на IV сесії Центральної Ради Профінтерну (березень 1926 р.). Так, у цьому документі констатувалося, що в цій країні є спроби з боку правого крила гоміндану культивувати в середовищі краще оплачуваних робітників «дух ощадливості», насаджувати каси взаємодопомоги, оживити старі «національні і безкласові цехи», організувати клуби і вечірні школи, які діяли б під керівництвом буржуазії та її ставлеників²⁸. «У всіх таких випадках,— вказувалося в програмі дій,— боротьбу треба вести не проти кас взаємодопомоги, клубів тощо, не шляхом заперечення їх значення і потреби, а шляхом участі в роботі кас, клубів, у всіх організаціях, де є робітники... Вступати, працювати і вести пропаганду в процесі роботи, створити свій класовий осередок— у цьому полягає боротьба з буржуазією, яка намагається впливати на робітничий рух прямо або за допомогою реформістів»²⁹.

У той період об'єктивний розвиток класової боротьби поставив Профінтерн перед необхідністю подолати хибний погляд на питання про соціальну основу та перспективи розвитку реформізму в колоніях і напівколоніях, властивий тодішньому революційному профрухові. Саме через нерозуміння цього питання виникло нігілістичне ставлення до реформістських спілок, небажання працювати в цих організаціях. У той час була поширена точка зору, згідно з якою реформізм своїм виникненням був зобов'язаний надприбуткам, що одержувалися буржуазією внаслідок експлуатації колоній; частину прибутків підприємці використовували для створення робітничої аристократії, яка й була соціальною основою реформізму. З цього робився помилковий висновок, що оскільки колонії та напівколонії не мали такого джерела надприбутків, то національна буржуазія нібито не могла створити в колоніях свою робітничу аристократію і через це там не було основи для реформізму.

Саме тому, наприклад, у резолюції V з'їзду КПК з питань робітничого руху (квітень 1927 р.)³⁰ та у виступі лідера революційних профспілок Китаю Су Чжаочжена на I Тихоокеанській конференції профспілок³¹ стверджувалося, що в Китаї немає об'єктивних умов для поширення реформізму.

Головне джерело небезпеки з боку реформізму для східних країн Профінтерн до 1926 р. (до IV сесії його Центральної Ради) вбачав у підступах Міжнародної федерації профспілки і, виходячи з цього, вважав, що відвернути цю небезпеку можна лише за умови тісного зв'язку революційних профспілок метрополій з профрухом колоній та боротьби перших проти реформістів своїх країн, а також Амстердамського інтернаціоналу.

²⁶ Матеріали по китайському вопросу, 1928, № 11—12, с. 4.

²⁷ IV конгрес Профінтерна, с. 662.

²⁸ Отчет IV сессии Центрального Совета Красного Интернационала профсоюзов 9—15 марта 1926 г.— М., 1926, с. 139.

²⁹ Там же.

³⁰ Див.: Рабочее движение в Китае. Революция 1924—1927 гг.: Сб. документов профдвижения и др. материалов.— М., 1966, с. 201.

³¹ Див.: Рабочий Китай в 1927 году.— М., 1928, с. 206.

Проте активізація націонал-реформізму³², а також недостатня робота з колоніального питання, яку проводили революційні профспілки метрополій³³, викликали необхідність переглянути деякі положення Профінтерну. Це виявилось в тому, що, по-перше, Червоний Інтернаціонал профспілок почав змінювати свої погляди на соціальну основу реформізму та перспективи його розвитку в колоніях та напівколоніях і, по-друге, він почав орієнтувати професійні спілки країн Сходу на активізацію самостійної боротьби проти реформізму.

Так, у промові на I Тихоокеанській конференції профспілок генеральний секретар Профінтерну С. А. Лозовський зазначив, що політику реформізму готова підтримувати значна кількість робітників, насамперед кваліфікованих, і що спроби буржуазії завоювати на свій бік певні верстви пролетаріату «є найбільшою небезпекою для китайського профруху і китайської революції»³⁴. Далі промовець піддав критиці політику МФП та її секцій, які фактично нічого не зробили для подання допомоги китайській революції³⁵.

Через всю доповідь С. А. Лозовського червоною ниткою проходила думка про те, що міжнародний пролетаріат, на жаль, ще не зміг подати належної допомоги борцям революції в Китаї саме через розкол міжнародного робітничого руху. Аналіз цього виступу та рішень I Тихоокеанської конференції дає змогу зробити висновок, що Профінтерн в ім'я досягнення єдності світового профруху в той час прагнув залучити МФП до діяльності, спрямованої на допомогу китайським революціонерам.

Цю думку підтверджує також те, що на порядок денний конференції не було винесено спеціального питання про боротьбу з міжнародним реформізмом на Сході, оскільки це могло поглибити незгоди між МФП і Профінтерном. Однак спочатку наміри обговорити дану проблему на форумі профспілок регіону були. Так, на засіданні Виконбюро Профінтерну 10 березня 1927 р. Л. Геллер (завідуючий Східним відділом Профінтерну) у доповіді про підготовку I Тихоокеанської конференції основну увагу зосередив на аналізі діяльності міжнародного реформізму на Сході. Він зазначив, що такі реформістські організації, як Міжнародне бюро праці при Лізі Націй, Робітничий соціалістичний інтернаціонал та МФП приділяють дедалі більше уваги тихоокеанським проблемам, а США для поширення свого впливу в цьому регіоні навіть створили спеціальну установу — Тихоокеанський інститут в Гонолулу³⁶. Проблеми, порушені в доповіді Геллера, були розглянуті не на першій, а на другій Тихоокеанській конференції профспілок у серпні 1929 р.

Події, які відбулися у 1927—1928 рр., привели до зміни ставлення Профінтерну як до МФП, так і до міжнародного реформізму в профрусі колоніальних і залежних країн. У квітні 1927 р. у Китаї було вчинено чанкайський переворот — національна буржуазія зрадила революцію. В Індонезії після поразки повстань на Яві й Суматрі надзвичайну активність стали виявляти голландські соціал-демократи, які відверто проводили реформістську політику в профспілковому русі³⁷. Після створення ТОС відновилися спроби скликати паназіатську

³² Націонал-реформізм — дрібнобуржуазна ідеологія і політика, яка орієнтує робітничий клас колоніальних і залежних країн на здобуття національної незалежності і боротьбу проти імперіалізму «мирними» засобами і проповідує гармонію інтересів національної буржуазії і пролетаріату.

³³ Це були вимушені самокритично визнати у своїх виступах на IV конгресі Профінтерну представники Національного руху меншості Англії (П. Арнот) та французької УВКТ (Еркле). (Див.: IV конгрес Профінтерна, с. 472, 504—505).

³⁴ Рабочий Китай в 1927 году, с. 180.

³⁵ Там же, с. 184—185.

³⁶ Международное рабочее движение, 1927, № 11, с. 19.

³⁷ IV конгрес Профінтерна, с. 453.

конференцію, чому сприяв контрреволюційний переворот у Китаї³⁸. Тихоокеанський інститут в Гонолулу, який до того займався переважно науковою, місіонерською та культурно-освітньою діяльністю, почав активно втручатися в справи робітничого руху в тихоокеанському регіоні. У Великобританії праві лідери тред-юніонів фактично саботували пропозиції Національного руху меншості* та компартії країни про спільні дії, спрямовані на зрив агресивних планів англійського імперіалізму в Китаї³⁹.

Проте визначальною подією, яка вплинула на ставлення Профінтерну до міжнародного реформізму, був розпад Англо-російського комітету єдності профспілок з вини правих лідерів британських тред-юніонів у вересні 1927 р.⁴⁰ Втративши надію на досягнення єдності дій з реформістськими профспілками і утворення з ними єдиного фронту, Профінтерн зайняв щодо них різко негативну позицію. На IV конгресі Профінтерну (17 березня—3 квітня 1928 р.) реформістські спілки були охарактеризовані як органи, що «вростають у капіталізм». Дещо пізніше, на VI конгресі Комінтерну, що відбувся влітку 1928 р., С. А. Лозовський визначив їх як «школу капіталізму». Це було виявом сектантських тенденцій в діяльності Профінтерну і вело до відриву революційних профспілок від мас⁴¹. В резолюції IV конгресу Профінтерну дещо перебільшувалися негативні сторони в діяльності Міжнародної федерації профспілок⁴². Ці положення були виправлені на VII конгресі Комінтерну (липень—серпень 1935 р.).

Проте, якщо у своїх загальних оцінках ролі реформізму в колоніях Профінтерн припустився деяких помилок, то його тактичні настанови щодо профруху колоніальних і залежних країн були в цілому правильними. На IV конгресі Профінтерну вказувалося, що його основним завданням має бути наполеглива робота по перетворенню реформістських організацій в революційні, пролетарські професійні спілки; засуджувалося й відкидалося нігілістичне ставлення до реформістських профспілок; прихильникам Профінтерну в колоніях пропонувалося вести широку роз'яснювальну роботу серед рядових членів реформістських профспілок з метою залучення їх на свій бік; підкреслювалося, що економічна боротьба профспілок не повинна приноситися в жертву політичній. Були також конкретизовані завдання для профспілок окремих країн. В Індонезії, наприклад, прихильники Профінтерну мали проникати в реформістські спілки і створювати там опозиційні меншості для досягнення головної мети—відновлення легальності профруху, розгромленого після повстань на Яві та Суматрі. В Індії та на Філіппінах головне їх завдання полягало у боротьбі за зміну буржуазного керівництва у профспілках пролетарським та залу-

³⁸ Международное рабочее движение, 1927, № 25, с. 3. Паназіатську конференцію все ж вдалося скликати, але тільки в 1934 р. У її роботі взяли участь праві профспілки Індії, Цейлону та Японії. МФП не взяла участі в підготовці конференції і не прислала на неї своїх представників. (Price G. International Labour Movement.— London, 1945, p. 136).

* Національний рух меншості в Англії—об'єднання революційних профспілок країни, які діяли під ідейним керівництвом компартії і входили в Профінтерн. Існувало у 1924—1933 рр.

³⁹ Левин И. Д. Английское рабочее движение и Китай.— Большевик, 1927, № 5, с. 74—75.

⁴⁰ Англо-російський комітет єдності профспілок був створений у квітні 1925 р. ВЦРПС та Генеральною радою англійських тред-юніонів для того, щоб спільними зусиллями добиватися єдності дій у міжнародному профрусі, боротися проти нових війн та експлуататорів пролетаріату. Докладніше про це див.: Андреев А. Срыв англо-русского комитета и наши задачи.— М.— Л., 1927; Левунин Ю. А. Борьба Коммунистической партии за укрепление интернациональных связей рабочего класса СССР. 1924—1928 гг.— М., 1975, с. 72—108.

⁴¹ Адибеков Г. М. Профинтерн: политика коммунистов в профсоюзном движении.— М., 1981, с. 143—145.

⁴² IV конгресс Профинтерна, с. 609.

чення пролетаріату головних галузей промисловості до профруху⁴³.

На IV конгресі Профінтерну вперше було зроблено спробу розмежувати два різновиди реформізму в профрусі колоній — соціал- і націонал-реформізм⁴⁴. Одним з недоліків рішень цього конгресу по боротьбі з реформізмом на Сході слід вважати те, що в них не було дано визначення соціальної основи, на якій може розвиватися реформізм в колоніях та напівколоніях.

Цей недолік було подолано на VI конгресі Комінтерну. Питання про соціальні корені реформізму на Сході стало предметом обговорення як на ньому, так і в комінтернівській пресі. У дні роботи конгресу в журналі «Коммунистический Интернационал» з'явилася стаття, у якій, зокрема, доводилося, що на Сході є соціальна база для реформізму, хоча й не цілком аналогічного тому, який існує в Європі; що соціальну базу східного реформізму становлять пролетарські та напівпролетарські елементи цехового ремесла, висококваліфіковані верстви промислових робітників, значна кількість люмпен-пролетаріату; між націонал-реформістами колоній та соціал-реформістами метрополій неминуче повинні виникати суперечності⁴⁵.

Обговоривши колоніальне питання, VI конгрес Комінтерну зробив висновок, що оскільки робітничий клас в більшості колоній є лише першим поколінням промислового пролетаріату, то це, поряд з наявністю там певної соціальної бази, полегшує проникнення реформізму в робітничий рух⁴⁶. Ці положення націлювали компартії та революційні профспілки колоніального Сходу на наполегливу, копітку роботу по класовому вихованню пролетаріату, на боротьбу з будь-якими спробами розкласти його за допомогою реформізму. Разом з тим у визначенні ролі націонал-реформізму та національної буржуазії в цілому рішення конгресу містили застарілі оцінки⁴⁷.

Важливою подією, яка мала вплив на боротьбу прихильників Профінтерну проти реформізму на Сході у досліджуваний період, стала II Тихоокеанська конференція профспілок. Вона відбулася в серпні 1929 р. у Владивостоці і Шанхаї*.

Чільне місце на конференції зайняло питання про викриття реформізму, що, як було визнано, розвивається у напрямі до соціал-фашизму⁴⁸. Це положення було, безумовно, помилковим, хоча інші настанови резолюцій конференції визначали в цілому правильну тактику боротьби з реформізмом. Зокрема, було підтверджено положення Профінтерну про недопустимість відмови від роботи в реформістських спілках⁴⁹. Революційні елементи як всередині, так і за межами реформістських профспілок мали «вжити заходів для мобілізації рядової маси на боротьбу за свободу критики, за безпосередню виборність всіх функціонерів, організаторів, делегатів, членів комітетів і т. ін., а також прагнути до встановлення фактичного контролю рядової членської маси над виборами в (реформістські.—Л. Ч.) профспілки»⁵⁰. В резолюції конференції «Про боротьбу проти агентури міжнародного

⁴³ Там же, с. 609—615.

⁴⁴ Там же, с. 611.

⁴⁵ Див.: Генрих Я.-н. Социальные корни и перспективы социал-реформизма в странах колониального Востока.— Коммунистический Интернационал, 1928, № 27—28, с. 68—83, № 29—30, с. 53—67.

⁴⁶ Стенографический отчет VI конгресса Коминтерна.— М.—Л., 1929, вып. 6, с. 140.

⁴⁷ Резников А. Б. Стратегия и тактика Коммунистического Интернационала по национально-колониальному вопросу.— М., 1978, с. 304.

* Частина делегатів, які не змогли дістатися до Владивостока, зібралися в Шанхаї, де засідали як Шанхайська секція II Тихоокеанської конференції профспілок. Обидві частини єдиної конференції розглядали одні й ті ж питання порядку денного і дійшли однакових висновків.

⁴⁸ Тихоокеанская конференция профсоюзов. 15—21 августа 1929 г., с. 97.

⁴⁹ Там же, с. 43.

⁵⁰ Там же, с. 36.

імперіалізму» містилася характеристика створених міжнародним реформізмом органів — Міжнародного бюро праці при Лізі Націй, Амстердамського інтернаціоналу, Панамериканської федерації праці, Британської імперської робітничої конференції, Паназіатської робітничої конференції, Інституту тихоокеанських зносин в Гонолулу та Іспано-американської федерації праці, підкреслювалася необхідність розгортання непримиренної боротьби проти них⁵¹.

Вироблені Профінтерном тактичні настанови по боротьбі з реформізмом в колоніальних та залежних країнах у 1924—1929 рр. сприяли розвитку там революційних тенденцій у профспілковому русі. При визначенні свого ставлення до реформізму на Сході Червоний Інтернаціонал профспілок виходив з конкретних умов класової боротьби, що постійно змінювалися. Якщо на початку досліджуваного періоду Профінтерн віддавав перевагу боротьбі з реформізмом у колоніях тільки за допомогою революційних профспілок країн-метрополій, то пізніше, в міру загострення класових суперечностей в регіоні, зміцнення там профспілок і зростання сил місцевого пролетаріату, він почав орієнтувати профспілкові організації колоніальних і залежних країн на самостійну боротьбу з соціал- та націонал-реформізмом. Створені Профінтерном органи єдиного фронту робітників Заходу і Сходу відіграли значну роль у виправленні помилок у політиці профспілок окремих країн, у поєднанні теорії класової боротьби з практикою революційного пролетарського руху. Незважаючи на помилки, Червоний Інтернаціонал профспілок у своїй боротьбі проти реформізму на Сході стояв на класових позиціях. Послідовно обстоюючи ідею єдності дій всіх антиімперіалістичних сил, Профінтерн вніс свій вклад у боротьбу за національне визволення пригноблених народів.

---

⁵¹ Див.: Там же, с. 25—33.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

ЛЕНІНСЬКИЙ ПЛАН ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ В СРСР

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановленням Радянської влади, ліквідацією приватної капіталістичної власності на основні засоби виробництва, перетворенням важкої промисловості, транспорту, землі та всіх природних багатств у всенародне добро в країні були створені умови для переходу до планової системи ведення господарства. Небачені в історії людства за темпами і масштабами соціально-економічні перетворення відбувалися за планом, створення і теоретичне обґрунтування якого належить В. І. Леніну. «Вінцем теоретичної творчості Леніна,— сказано в постанові ЦК КПРС про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна,— стала створена ним наука про шляхи будівництва соціалізму і комунізму»¹.

Науковий аналіз ленінського плану побудови соціалізму, історичний досвід КПРС по втіленню його в життя знайшов відображення в документах партії². Основні положення цього плану, практична діяльність партії по його здійсненню знайшли відображення в фундаментальних працях: «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» (К., 1972, т. 4, кн. 1), «Нариси історії Комуністичної партії України» (К., 1977), в історико-партійній літературі³.

При вивченні цієї багатопланової теми рекомендується виділити найбільш узагальнюючі питання:

1. Обґрунтування В. І. Леніним політики Комуністичної партії в умовах соціалістичного будівництва.

2. Основні складові частини ленінського плану побудови соціалізму в СРСР.

3. Всесвітньо-історичне значення ленінського плану соціалістичного будівництва.

При висвітленні *першого* питання важливо підкреслити, що в Росії були всі необхідні політичні й економічні умови для побудови соціалізму. Пропагандист зосереджує увагу слухачів на основних положеннях К. Маркса і Ф. Енгельса про перехід від капіталізму до соціалізму, які впливали із вчення про соціально-економічні формації, теорію класової боротьби і головних тенденцій розвитку капіталізму. Основоположники наукового соціалізму в загальних рисах визначили контури майбутнього соціалістичного суспільства. Дальша розробка конкретного плану його побудови була зроблена В. І. Леніним.

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року.— К., 1979, с. 3.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях...)— К., 1979, т. 3, с. 164—205, 232—249; К., 1980, т. 4, с. 12—20, 48—70; К., 1981, т. 9, с. 184—200; К., 1981, т. 10, с. 136—180 та інші.

³ Ленинский план социалистической индустриализации и его осуществление.— М., 1969; Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление.— М., 1969; КПСС во главе культурной революции в СССР.— М., 1972; Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине.— К., 1982, та інші.

Ще задовго до Великого Жовтня В. І. Ленін у працях «Держава і революція», «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», «Чи вдержать більшовики державну владу?» та інших визначив не тільки загальні риси ще не існуючої суспільно-економічної формації, а й основні напрями радикальних соціальних перетворень⁴.

З перемогою пролетаріату в жовтні 1917 р. розробка плану соціалістичного і комуністичного будівництва посідає в працях Володимира Ілліча головне місце. Необхідно було дати обгрунтовану відповідь на ряд життєво важливих питань: чи можна побудувати соціалізм в одній країні в умовах капіталістичного оточення; які завдання повинна поставити і практично розв'язати Комуністична партія, щоб здійснити корінні соціально-економічні і політичні перетворення; за яких умов (внутрішніх і зовнішніх) можлива повна і остаточна перемога соціалізму.

Широка програма соціалістичних перетворень була накреслена В. І. Леніним у працях «Як організувати змагання?», «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин» та інших. В них Володимир Ілліч визначив корінні завдання революційно-перетворюючої діяльності партії, які лягли в основу її програми, прийнятої на VIII з'їзді РКП(б) в 1919 р. Програмні положення про шляхи і умови побудови соціалізму в нашій країні були конкретизовані на послідуючих з'їздах партії. Особливе значення мав X з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.). Він відбувся у переломний період, коли країна переходила від війни до мирного творення. З'їзд обгрунтував завдання соціально-економічної політики партії, які виходили далеко за межі відбудовного періоду.

Пропагандист зосереджує увагу слухачів на матеріалах з'їзду: на звіті про політичну діяльність ЦК РКП(б), з яким виступив В. І. Ленін, його промовах з питань заміни розверстки продподатком, про єдність партії і анархо-синдикалістський ухил та інших⁵, а також на відповідні резолюції з'їзду⁶, де дається теоретичне обгрунтування положень, які визначають основний зміст не тільки першого питання, а й методологічну основу всієї теми. Йдеться, зокрема, про визначення перспектив світового революційного процесу, про можливість побудови соціалізму в Радянській країні за умов капіталістичного оточення і спаду революційної активності в країнах Заходу, про врахування партією даних обставин при визначенні своєї політики. З'їзд розвинув питання керівної ролі партії в соціалістичному суспільстві, обгрунтував значення організаційного і ідейного згуртування її рядів, вказав шляхи зміцнення на новій, економічній основі союзу робітничого класу і селянства як головної умови здійснення диктатури пролетаріату.

Рішення X з'їзду РКП(б) про заміну розверстки натуральним податком поклало початок практичного переходу від воєнного комунізму до нової економічної політики. Пропагандист обгрунтовує необхідність непу, його суть, зміст і значення в побудові соціалізму. За визначенням В. І. Леніна, суть нової економічної політики полягала в зміщенні союзу робітничого класу з селянством, в «...ставленні робітничого класу до селянства»⁷. Наявність п'яти суспільно-економічних укладів з перевагою дрібнобуржуазного виробництва диктувала здійснення такої політики, таких форм і методів господарювання, які б в найбільшій мірі враховували інтереси трудового селянства, кустарів і втягували їх в будівництво соціалізму.

Особливе місце в ленінській ідейно-теоретичній спадщині, у визначенні політики партії перехідного періоду посідають останні статті та листи В. І. Леніна: «Лист до з'їзду», «Про надання законодавчих

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 1—115; т. 34, с. 143—188; с. 273—321 та інші.

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 43, с. 3—101.

⁶ КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 198—248.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 43, с. 50.

функцій Держпланові», «До питання про національності або про «автономізацію», «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію» (з приводу записок М. Суханова), «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію (Пропозиція XII з'їздові партії)», «Краще менше, та краще». Головним питанням, поставленим в них, було питання про долю соціалізму в Країні Рад. В. І. Ленін розвинув основні положення плану побудови соціалізму, всебічно обгрунтував ідеї індустріалізації країни, соціалістичного кооперування сільського господарства, культурної революції. Пропагандистові необхідно розглядати їх зміст в органічному зв'язку з попередніми працями Леніна.

В останніх працях В. І. Ленін розглядав перспективи соціалістичного будівництва в нашій країні в тісному зв'язку з розвитком світового революційного процесу. Тому необхідно уявити ленінське визначення нової історичної епохи, початок якій поклала Жовтнева революція, її особливості, нову розстановку класових сил на міжнародній арені, характер основного протиріччя між протилежними суспільними системами (див.: «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», т. 4, кн. 1, с. 97—108).

Визначаючи зміст і напрями діяльності партії по створенню нового суспільства, В. І. Ленін перш за все обгрунтував положення про можливість побудови соціалізму в одній країні. У нас були необхідні політичні і економічні умови, щоб за умов збереження миру, писав Володимир Ілліч, «...створити справді могутню і багату Русь»⁸. Всебічно обгрунтувавши їх, В. І. Ленін спростував твердження меншовиків, троцькістів, лідерів II Інтернаціоналу про неможливість соціалістичних перетворень в нашій країні.

Пропагандисту важливо підкреслити, що в питанні побудови нового суспільства В. І. Ленін виділяв дві сторони: внутрішню і зовнішню, відповідно пов'язуючи з ними можливість повної і остаточної перемоги соціалізму. Теоретичне обгрунтування названих проблем дається в працях В. І. Леніна «Про нашу революцію», «Про кооперацію», «П'ять років російської революції і перспективи світової революції», в резолюції XIV партконференції з приводу розширеного пленуму Виконкому Комінтерну та інших⁹.

Одна з провідних тем останніх статей і листів В. І. Леніна — обгрунтування ідеї, суті і змісту диктатури пролетаріату, як найважливішої політичної умови побудови соціалізму. Здійснювана в союзі з трудовим селянством, вона забезпечувала ліквідацію капіталістичних відносин, можливість соціалістичних перетворень. У ленінському вченні про союз робітничого класу з селянством, об'єктивна необхідність якого ґрунтується на спільності їхніх класових інтересів, керівна роль відводиться робітничому класу.

Володимир Ілліч озброїв партію принципами державного управління в умовах диктатури пролетаріату, вказав конкретні шляхи удосконалення державного апарату: посилення зв'язку з масами, зміцнення його кращими силами партії, скорочення і здешевлення. Особливого обгрунтування в його останніх працях набули питання вдосконалення роботи Держплану і органів державного контролю¹⁰. Завдання зміцнення державного апарату в ленінських працях розглядається як необхідна умова зміцнення диктатури пролетаріату, розвитку соціалістичної демократії.

Розробляючи план побудови соціалізму, В. І. Ленін далі розвинув вчення про партію, політичне керівництво якої розглядав як необхідну умову створення нової суспільно-економічної формації. При розгляді даної проблеми, необхідно зосередити увагу перш за все на таких

⁸ Ленін В. І. Головні завдання наших днів.— Повне збір. творів, т. 36, с. 77.

⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 266—281, 351—358, 359—362; КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 196—205.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 332—336, 363—367, 368—383.

її аспектах: об'єктивна обумовленість зростання керівної ролі партії в умовах соціалістичного будівництва; принципи, форми і методи партійного керівництва масами, соціально-політичними і ідеологічними процесами, економічним розвитком; необхідність зміцнення класового характеру партії, її керівних органів; забезпечення організаційної і ідейної єдності; зміцнення зв'язків партії з трудящими масами; постійне вдосконалення стилю партійного керівництва та інше.

У промові на пленумі Московської Ради 20 листопада 1922 р., «Листі до з'їзду», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» В. І. Ленін дав цінні поради відносно того, як посилити роль партії в будівництві нового суспільства, зберегти її єдність, підвищити авторитет керівних органів, забезпечити колективність в керівництві. Пропагандисту доцільно їх аналіз доводити до сучасності, логічно пов'язуючи з завданнями дальшого розвитку партії в умовах розвинутого соціалізму, використати історико-партійну літературу, що висвітлює проблеми зростання керівної ролі партії в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва¹¹.

При висвітленні *другого* питання (індустріалізація країни, соціалістичне перетворення сільського господарства, культурна революція, розв'язання національного питання) необхідно підкреслити їх органічний зв'язок з проблемами першої частини нашої консультації, оскільки разом взяті вони складають єдину систему теоретичних обґрунтувань і практичних пропозицій відносно шляхів і умов побудови нового суспільства, основних напрямів діяльності партії в процесі його творення.

В справі економічного і соціального прогресу радянського суспільства вирішальне значення мала індустріалізація країни як головний засіб створення його матеріально-технічної бази. Обґрунтовуючи значення індустріалізації, В. І. Ленін говорив на IV конгресі Комінтерну, що порятунком для Росії може бути тільки важка індустрія, яка є основою соціалізму¹². Ще навесні 1918 р., розробляючи план приступу до соціалістичного будівництва, В. І. Ленін сформулював першочергові завдання розвитку промисловості, намалював конкретні шляхи її піднесення (див.: «Чергові завдання Радянської влади», «Начерк плану науково-технічних робіт»). Особлива увага зверталася на електрифікацію як основу реорганізації всього народного господарства.

Важливо підкреслити, що соціалістичну індустріалізацію В. І. Ленін розглядав не лише з економічної точки зору. В ній він бачив засіб розв'язання таких політичних завдань, як збільшення питомої ваги робітничого класу в радянському суспільстві, а відповідно і посилення його провідної ролі в соціально-політичному і економічному житті країни, зміцнення диктатури пролетаріату.

Обґрунтувавши необхідність індустріалізації, Володимир Ілліч довів можливість і головні умови її здійснення. Зокрема, він вказав на джерела нагромадження коштів для індустріалізації, обґрунтував необхідність її високих темпів, раціонального розміщення продуктивних сил на території країни, використання досягнень науково-технічного прогресу та інше.

В процесі самостійної підготовки пропагандист рекомендує слухачам опрацювати крім ленінських праць, учбових посібників і багатотомної історії КПРС, також відповідні матеріали XIV партконференції, XIV з'їзду ВКП(б), праці, які розкривають, як партія уже в процесі

¹¹ Орлов В. М. Зростання керівної ролі КПРС у розвинутому соціалістичному суспільстві.— К., 1977; Його ж. Розвиток XXVI з'їздом КПРС марксистсько-ленінського вчення про Комуністичну партію.— К., 1982; Ермолаев А. И. XXVI съезд КПСС о возрастании руководящей роли партии в коммунистическом строительстве.— М., 1983 та інші.

¹² Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 45, с. 274, 275.

індустріалізації конкретизувала і творчо збагачувала відповідні ленінські принципи¹³.

Наступною ланкою ленінського плану побудови соціалізму в СРСР була соціалістична перебудова сільського господарства. Кооперування дрібноселянського виробництва було найважчим завданням після завоювання пролетаріатом політичної влади. В. І. Ленін науково обґрунтував необхідність і способи переведення на соціалістичні рейки дрібнотоварного сільського виробництва. Це питання розроблено в багатьох ленінських працях, з вичерпною повнотою викладено і обґрунтовано в статті «Про кооперацію». Створення соціалістичної виробничої кооперації розглядалося В. І. Леніном як необхідна умова піднесення сільськогосподарського виробництва і усунення можливості відтворення капіталістичних відносин.

Аналізуючи ленінські положення про кооперацію, необхідно розкрити відміни між кооперацією при капіталізмі і в умовах соціалістичного ладу, об'єктивну необхідність і основні принципи її здійснення. Важливо підкреслити, що кооперативну власність В. І. Ленін розглядав як необхідну перехідну форму до загальнонародної власності. Розкриваючи принципи добровільності і поступовості в процесі кооперування, важливо підкреслити, що вони аж ніяк не означають самопливу і стихійності в його здійсненні. При цьому звернути особливу увагу на необхідність допомоги робітничого класу в соціалістичному перетворенні села.

Ленінська програма культурної революції — невід'ємна складова частина соціалістичного будівництва. У статтях «Про нашу революцію», «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію» В. І. Ленін визначив місце культурної революції в соціалістичному перетворенні суспільства, накреслив практичні шляхи її здійснення. Першочерговим завданням культурної революції було ліквідація неписьменності, створення необхідних умов для всебічного розвитку трудящих, залучення їх до надбань світової культури, формування народної інтелігенції. У зв'язку з цим перед партією висувалося завдання поліпшення роботи школи, організації шефської допомоги робітничого класу селу в його політичному і культурному розвитку, створення умов для підвищення ролі народного учителя як однієї з найважливіших умов розв'язання завдань культурної революції.

Значне місце в працях Леніна посідають питання боротьби проти буржуазної ідеології. В. І. Ленін розглядав завдання культурної революції в тісній єдності з практикою всього соціалістичного будівництва, показав взаємозалежність і взаємозв'язок між економічними і культурними проблемами будівництва нового суспільства.

Невід'ємна складова частина ленінського плану побудови соціалізму в СРСР — правильне розв'язання національного питання, зміцнення дружби народів багатонаціональної країни. Непорушна дружба народів нашої країни, вчив В. І. Ленін, забезпечується правильною національною політикою Комуністичної партії і Радянської держави. В основу такої політики партія поклала ленінську теорію і програму з національного питання. При розгляді цього питання пропагандист звертається до резолюцій X і XII з'їздів РКП(б) з національного питання, листа В. І. Леніна «До питання про національності або про «автономізацію». Необхідно зосередити увагу на таких проблемах, як ліквідація фактичної нерівності націй і народностей, об'єктивна необхідність державного об'єднання радянських республік на федеративних засадах, діалектика співвідношення національних і інтернаціональних інтересів, подолання проявів шовінізму і націоналізму, місництва.

¹³ КПРС в резолюціях..., т. 3, с. 194—195, 232—241; Лельчук В. С. Социалистическая индустриализация СССР и ее освещение в советской историографии.— М., 1975; Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине та інші.

Єдність трудящих всіх національностей, з одного боку, є необхідною умовою успішних соціалістичних перетворень, з другого боку,— тільки перемога соціалістичної революції і успіхи в будівництві соціалізму забезпечують повне національне визволення, юридичну і фактичну рівність всіх націй і народностей.

Історичну правоту ленінських ідей, закономірний характер ленінської національної політики яскраво демонструють досягнення багатонаціонального союзу рівноправних республік за 60 років його існування. Про них переконливо сказано в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова, присвяченій шістдесятирічному ювілею утворення СРСР. В ній, зокрема, підкреслювалося, що національне питання в нашій країні розв'язане остаточно і безповоротно, що вперше в історії багатонаціональний склад країни перетворився з джерела її слабості в джерело сили і процвітання¹⁴.

Ленінський план побудови соціалізму в СРСР, який увібрав в себе практичний досвід соціально-економічних перетворень перших п'яти років існування Радянської влади, став неперевершеним вкладом в розвиток марксизму. Охоплюючи всі найважливіші проблеми будівництва соціалізму, ленінський план послужив теоретичною базою практичної діяльності Комуністичної партії в перехідний від капіталізму до соціалізму період. Обґрунтовані В. І. Леніним ідеї соціалістичного творення зберігають свою силу і в наш час. Як методологічна основа, вони використовувались і використовуються КПРС для наукової розробки шляхів вдосконалення розвинутого соціалізму, комуністичного будівництва.

Розглядаючи *третє* питання, пропагандист підкреслює міжнародне значення ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. Його розробка, а потім і практичне здійснення необхідно розглядати як виконання великого інтернаціонального завдання нашої партії і народу. Ленінське вчення про шляхи і умови побудови нового суспільства лежить в основі успіхів керівної діяльності братніх партій країн соціалістичної співдружності. Воно являє собою велику теоретичну і практичну цінність для політичних сил країн, що стали на шлях некапіталістичного розвитку, для трудящих капіталістичних країн і їх партій, які ведуть боротьбу за соціальне визволення.

Інтернаціональна значимість ленінського плану побудови соціалізму обумовлена перш за все тим, що на основі теорії марксизму і першого практичного досвіду в ньому обґрунтовані загальні закономірності соціалістичного будівництва.

Звичайно, мова йде про їх творче застосування. Про це пропагандист прочитає в праці В. І. Леніна «З щоденника публіциста. Селяни і робітники» (Повне зібр. творів, т. 41, с. 70).

Практика соціалістичного будівництва як в нашій країні, так і в братніх країнах, переконливо підтверджує неминущу актуальність даного ленінського положення. Щоб не відстати від життя, комуністи повинні в усіх напрямках рухати і збагачувати вчення К. Маркса, творчо застосовувати на практиці розроблений ним метод матеріалістичної діалектики, писав Ю. В. Андропов. «Тільки таке ставлення до нашої неоціненної ідейної спадщини, зразок якого дав Ленін, тільки таке безперервне самооновлення революційної теорії під впливом революційної практики і робить марксизм справжньою наукою і мистецтвом революційної творчості. В цьому — секрет сили марксизму-ленінізму, його нев'янучої свіжості»¹⁵⁻¹⁶.

Завдання пропагандиста полягає в тому, щоб розкрити діалектику співвідношення загальних закономірностей і національних особливостей становлення нового суспільного ладу. В. І. Ленін не раз під-

¹⁴ Див.: Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР — К., 1982, с. 9—10.

¹⁵⁻¹⁶ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР.— К., 1983, с. 27—28.

креслював, що розвиток різних країн, шляхи їх переходу до соціалізму, при єдності в головному, основополагаючому, не може не дати великої різноманітності форм вияву цього головного, вказував на те, щоб уміти «...прикласти загальні і основні принципи комунізму до тієї *своєрідності* відносин між класами і партіями, до тієї *своєрідності* в об'єктивному розвитку до комунізму, яка властива кожній окремій країні...»¹⁷.

Історія становлення і розвитку світової системи соціалізму підтвердила правильність марксистсько-ленінського вчення про загальні закономірності і національні особливості в будівництві нового суспільства, як і той незаперечний факт, що коли мова іде про діалектичну єдність між загальним і специфічним, визначальна роль належить загальному, закономірному.

Відхід від ленінських вказівок, від ленінізму, намагання протиставити їм «національні моделі соціалізму» неминуче ведуть до провалів в соціалістичному будівництві, ставлять під загрозу завоювання соціалістичної революції. «Не розмивати марксистсько-ленінське вчення, а, навпаки, боротися за його чистоту, творчо розвивати його — ось шлях до пізнання і вирішення нових проблем. Лише такий підхід відповідає традиціям і духу нашого вчення, потребам комуністичного руху»¹⁸, — вказував товариш Ю. В. Андропов.

Величні успіхи, досягнуті радянським народом під керівництвом Комуністичної партії в справі індустріалізації країни, соціалістичного перетворення сільського господарства, здійснення культурної революції, розв'язання національного питання та вирішення інших соціально-економічних проблем привертають пильну увагу в усьому світі. Буржуазні фальсифікатори всіма засобами намагаються спростувати переваги соціалізму, очернити прогресивний характер соціально-економічних перетворень. Вони намагаються довести, що соціалістична індустріалізація країни і колективізація сільського господарства оплачені занадто дорого, що запропонований В. І. Леніним план соціалістичних перетворень ніби-то був не раціональним. «Радянологи» не ставлять за мету розібратися в причинах труднощів і негативних явищ в практиці соціалістичного будівництва в СРСР. Окремі помилки і прорахунки, яких не вдалося уникнути у зв'язку з новизною і складністю здійснюваних завдань в країні, яка першою стала на шлях соціалістичних перетворень, вони зводять до закономірностей, ніби-то властивих соціалістичному суспільству, намагаються використати їх як контраргументи проти незаперечних фактів історії. Мета їх зрозуміла — нейтралізувати притягальну силу радянського досвіду будівництва соціалізму, створити для нього своєрідний психологічний бар'єр перед все зростаючим впливом реального соціалізму в несоціалістичному світі.

Переконаність у своїй ідейній правоті, самовідданість в боротьбі за досягнення поставленої мети завжди були і залишаються притаманні ленінській партії комуністів. Її непохитна сила примножується умінням виділяти з усієї різноманітності завдань головні, ключові, сконцентрувати на них свої дії і волю. Саме такий підхід пронизував геніальний ленінський план побудови соціалізму. Цим підходом керується КПРС і в наші дні, визначаючи магістральні напрями дальшого прогресу радянського суспільства.

Послідовно проводячи в життя ленінські принципи і методи керівництва, партія згуртовує широкі маси трудящих на активну участь у виконанні історичних рішень XXVI з'їзду КПРС.

Ю. А. ГОРБАНЬ (Київ)

¹⁷ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 70.

¹⁸ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 28.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПРО ФОРМУВАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

Серед найважливіших напрямів ідеологічної роботи Комуністичної партії чільне місце завжди займали питання формування у трудящих нашої країни марксистсько-ленінського світогляду, який є непокитною основою комуністичного виховання¹. Спинившись на цій важливій проблемі у своїй промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, товариш Ю. В. Андропов зазначив, що партія прагне виховувати людину не просто як носія певної суми знань, а як громадянина соціалістичного суспільства, як активного будівника комунізму². На Пленумі відзначалося, що у вирішенні цих завдань значну роль мають відігравати заклади системи народної освіти, зокрема школи.

Це є ще одним яскравим підтвердженням послідовного втілення в життя ленінських настанов про розвиток радянської школи. Ленінськими ідеями творчого підходу до проблем комуністичного виховання пройнята вся ідеологічна робота партії з молоддю, зокрема шкільною. Спрямовується вона насамперед на всебічний розвиток особи, на підготовку підростаючого покоління до вирішення складних завдань розвитку нашої країни на сучасному етапі.

Нині згідно з рішеннями XXVI з'їзду КПРС вирішуються важливі завдання комплексного розв'язання проблем ідейно-політичного, морального і трудового виховання. Конкретизація цих рішень стосовно нових умов здійснена на наступних Пленумах ЦК КПРС та ЦК Компартії України. «Для формування у наших людей високих ідейно-моральних достоїнств, міцних патріотичних та інтернаціональних переконань,— говориться в постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК Компартії України,— слід повніше використовувати весь арсенал засобів освіти і виховання»³.

Значну частину цих завдань має вирішувати школа. Зокрема, чимала роль у їх здійсненні належить урокам історії, під час яких в учнів активно формується марксистсько-ленінський світогляд й комуністичні переконання. Цьому сприяють й удосконалені програми з цієї дисципліни, у яких знайшли відображення нові вимоги щодо викладання суспільствознавчих предметів на сучасному етапі.

У зв'язку з цим перед учителями гостро постали питання про те, як максимально використати уроки й позакласні заняття з історії у виховних цілях? Як практично домогтися, щоб набуті учнями знання історичних фактів, подій, явищ, понять, закономірностей стали надійною основою формування науково-матеріалістичного світогляду? Де і яким способом учні можуть вже в школі перевірити глибину свого науково-матеріалістичного світогляду і стійкість комуністичних переконань?

Зрозуміло, що у розв'язанні такого роду завдань вчителю у пригоді стане насамперед вивчення наукових праць, у яких висвітлюються загальнопедагогічні проблеми комуністичного виховання, а також да-

---

¹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 68.

² Там же, с. 17.

³ Рад. Україна, 1983, 30 черв.

ються конкретні методичні поради щодо формування комуністичної свідомості в учнів⁴.

Важливу роль відіграє при цьому всебічне вивчення та усвідомлення педагогом, а під його безпосереднім впливом і учнями, передбачених програмою вимог не тільки до якості знань, умінь та навичок старшокласників, а й до засвоєння основних ідей, понять, закономірностей з обов'язковим врахуванням міжпредметних зв'язків. Причому йдеться не про ознайомлення з цими новими аспектами програм, а про глибоке продумування вчителем свідомого їх застосування в навчально-виховному процесі. Так, передозі вчителі республіки, глибоко вивчивши всі аспекти вдосконалених програм, творчо втілюють їх вимоги в роздатковому дидактичному матеріалі з кожного курсу історії, розмножують його з допомогою учнів і використовують як на уроках (фронтально), так і в позаурочний час.

Це дає змогу педагогам активніше залучати учнів до свідомої самостійної праці по засвоєнню історичних знань, швидше виробити у них уміння та навички в опрацюванні навчального матеріалу. В результаті таких занять активність школярів значно зростає, розвивається їх мислення, уроки перетворюються на справді творчу колективну пізнавальну і виховну діяльність. Це сприяє й кращому врахуванню індивідуальних та вікових особливостей старшокласників, особливо тих, які виявляють зрослий потяг до вивчення проблемних питань з історії.

Слід брати до уваги ту важливу обставину, що переконання старшокласника формуються під впливом сукупності різних факторів, як пізнавального, так і психологічно-емоційного характеру. Це робить процес формування в школярів науково-матеріалістичного світогляду і комуністичних переконань досить багатогранним, складним. Оскільки як світогляд, так і переконання виступають не тільки у вигляді твердих знань, а й у вигляді ставлення особистості до цих знань, позитивного сприймання їх або несприймання, то стає зрозумілим, наскільки важливо розвивати пізнавальну активність і самостійність учнів у навчанні.

Радянські педагоги багато уваги приділяли й приділяють творчій розробці цих проблем. В працях Н. К. Крупської і А. С. Макаренка неодноразово підкреслювалося, що справжній інтерес до будь-якої праці, в тому числі і до навчальної, виявляється там, де людина твердо усвідомлює потребу, необхідність праці, виявляє до неї любов і радіє її успіхам. «Праця, завдяки якій людина досягає досконалості, утверджується особистість,— писав В. О. Сухомлинський,— є могутнім джерелом виховання. Почуваючи себе творцем, людина прагне бути кращою, ніж вона є. Важко переоцінити значення того, що вже в роки дитинства, на порозі отрочтва людина усвідомлює свої творчі сили й здібності. В цьому усвідомленні сама сутність формування особистості»⁵.

Радянськими вченими вже зроблено багато у дослідженні проблем розвитку пізнавальної активності учнів та її ролі у формуванні світогляду й переконань молоді. Конкретні методи і прийоми реалізації цих завдань у викладанні історії розроблені у працях О. О. Вагіна, П. В. Горн, Н. Г. Дайрі, Н. І. Запорожець, Ф. П. Коровкіна, А. Т. Кінкулькіна, А. Г. Колоскова, П. С. Лейбенгруба та ін. Результати їх

⁴ Журавлев В. В. Проблемы духовной жизни развитого социализма.— М., 1980; Сухомлинський В. О. Народження громадянина.— К., 1970; Ивашенко А. В. Идейно-нравственное воспитание старших школьников.— М., 1981; Формирование коммунистического мировоззрения школьников. Под ред. Моносзона Э. И.— М., 1977; Сысоенко И. В. Формирование коммунистического мировоззрения у учащихся старших классов.— М., 1973; Комуністичне виховання на уроках історії. За ред. Лисенка М. М.— К., 1979; Боголюбов Л. Н. Идейное воспитание на уроках истории.— М., 1981.

⁵ Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т.— К., 1977, т. 3, с. 254.

досліджень знайшли своє відображення у двотомній праці з методики вивчення історії⁶.

У формуванні світогляду і переконань учнівської молоді радянські педагоги виділяють три ступені:

а) нестійкі переконання, які мають ситуативний характер, оскільки в одних ситуаціях вони проявляються, а в інших — ні; б) стійкі переконання, які переходять в принципи поведінки, однак ще без розвинутого вольового аспекту і без чіткої спрямованості на діяльність; в) тверді переконання, які стали принципами поведінки в усіх ситуаціях, чітко націлені на дію й виявляються в активній діяльності.

Це ставить перед вчителем складне завдання: поєднати під час навчального процесу пізнання учнями історичних фактів, понять, закономірностей з виробленням особистого ставлення до них, зокрема щодо мотивів діяльності народних мас, партій та окремих діячів тощо. Особливе значення має вироблення у старшокласників класового підходу до розуміння подій і явищ в розвитку людства.

Високої ефективності у формуванні комуністичного світогляду в учнів домагаються ті педагоги, які вивчення першоджерел марксизму-ленінізму, документів КПРС планують заздалегідь і відводять для цього спеціальні уроки історії. При цьому всю класну і позакласну роботу вони здійснюють на основі ретельно розроблених творчих завдань, які допомагають учневі самостійно зорієнтуватися в таких важливих питаннях: коли і з яких причин В. І. Ленін написав працю, що вивчається? Яка мета ставилась при її написанні? Яка основна проблема розв'язувалась в праці? Які висновки і узагальнення зробив у ній Володимир Ілліч? Який вплив мали ці висновки на діяльність партії? Яке значення мала праця в житті нашої країни? Якими ленінськими положеннями необхідно керуватися при вивченні поточної теми? Які узагальнення повинен зробити учень при вивченні праці? Які складності викликає вивчення першоджерела?

Серед методичних надбань передових вчителів республіки у вивченні марксистсько-ленінських першоджерел та матеріалів з'їздів КПРС, пленумів її ЦК — творчі співбесіди при фронтальному вивченні тієї чи іншої праці або ж документу в класі, заздалегідь підготовлені семінарські заняття, традиційні ленінські читання та конференції. Причому все це спрямовано на вироблення в учнів систематичності у самостійному творчому вивченні життя і діяльності В. І. Леніна, його теоретичної спадщини, питань діяльності КПРС; формування у старшокласників живого інтересу до вивчення творів основоположників марксизму-ленінізму і документів Комуністичної партії; створення традицій під гаслом «Учитися, працювати і жити по-ленінськи»; додержання принципу наступності у вивченні праць В. І. Леніна і документів КПРС; розвиток самостійної цілеспрямованої пізнавальної діяльності, свідомих самостійних міркувань щодо класової, марксистсько-ленінської оцінки історичних і сучасних суспільних явищ. Разом з тим учні в процесі вивчення суспільствознавчих першоджерел підходять до розуміння висловлювання Володимира Ілліча про те, що «без певного самостійного труда ні в одному серйозному питанні істини не знайти, і хто боїться труда, той сам себе позбавляє можливості знайти істину»⁷.

Досвід показує, що як самостійна робота старшокласників у справі вивчення, так і пропагування ними теоретичної спадщини В. І. Леніна, рішень з'їздів КПРС більш за все формують марксистсько-ленінський світогляд і відточують комуністичні переконання старшокласників.

⁶ Методика обучения истории в средней школе: Пособие для учителя. В 2-х ч. — М., 1978.

⁷ Ленін В. І. Спірні питання. — Повне зібр. творів, т. 23, с. 66.

Під час систематичної роботи з партійними документами в учнів підноситься політична культура і виробляються комуністичні переконання. Вони дедалі глибше усвідомлюють провідну і спрямовуючу роль КПРС в комуністичному будівництві. Школярі проймаються розумінням того, що наша партія була і є вірною марксистсько-ленінському вченню, постійно і творчо розвиває його на сучасному етапі й бореться за втілення комуністичних ідей в життя, що вона є прикрасним захисником чистоти цього революційного вчення.

У виробленні комуністичних переконань школярів, у формуванні їх відданості Батьківщині, активної життєвої позиції велику роль відіграє творчо-пошуковий метод вивчення партійних документів. Передові вчителі на власному досвіді переконалися, що вивчення матеріалів з'їздів КПРС та інших нових документів партії набагато поліпшується, якщо воно супроводжується вивченням питань про те, як місцеві парторганізації заводу, колгоспу, радгоспу, району, області практично здійснюють роботу по виконанню завдань комуністичного будівництва. Учні шукають відповіді на питання: В чому виявляється провідна роль партійної організації в колгоспі, радгоспі, на заводі? Як борються за виконання рішень партії комуністи, комсомольці, члени профспілки заводу, будови, бригади, ланки? Яке місце займають члени партії в русі ударників виробництва, у боротьбі за зміцнення дисципліни, впровадження бригадної форми організації праці? У старшокласника виникає ряд запитань про те, як би він діяв у тому чи іншому трудовому колективі, який посильний вклад він, школяр, може внести у виконання рішень XXVI з'їзду КПРС?

Вивчення на уроках історії, присвячених темам соціалістичного і комуністичного будівництва, конкретних фактів про авангардну роль членів партії у виробничих колективах не лише з книг, а й через безпосереднє ознайомлення з життям виробничих колективів, з трудовою діяльністю комуністів — передовиків виробництва, делегатів з'їздів КПРС, формує в учнів старших класів дуже важливу рису комуністичних переконань — відповідальність за долю колективу, країни в цілому.

Цьому сприятиме й глибоке і творче вивчення постанови ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», всебічний аналіз проведеного Комуністичною партією великого історичного шляху, на якому вона показала себе як «партія нового типу — партія робітничого класу, партія наукового комунізму, партія соціалістичної революції і комуністичного творення»⁸. У старшокласників складається тверде розуміння того, що КПРС відіграє керівну і спрямовуючу роль у житті нашого суспільства, накреслюючи генеральну лінію розвитку країни та очолюючи боротьбу трудящих Союзу РСР за виконання відповідальних завдань на всіх ділянках комуністичного будівництва.

Старшокласники переконуються, що саме комуністи виступають заспівувачами видатних звершень на великих будовах комунізму. Це спонукає учнів у школі працювати та вчитись під лозунгом: «Беремо приклад з комуністів!». В свідомості учнів виробляється повага до трудового героїзму, зміцнюється почуття любові до праці.

Зрозуміло, що такий практичний підхід до роботи з марксистсько-ленінськими першоджерелами повинен сприяти поліпшенню розкриття на уроках історичних понять, ідей, закономірностей суспільного розвитку, за ленінським принципом — максимум науковості і максимум популярності. На це й орієнтують вчителя удосконалені програми. Вирішуючи це завдання, вчителі історії виходять з положення В. І. Леніна про те, що «поняття найвищий продукт мозку, найвищого продукту матерії»⁹. Вони продумують, як найкраще розкрити логічно пов'я-

⁸ Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

⁹ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 139.

зану систему понять, що дасть змогу учням проникнути в суть закономірностей розвитку і життя суспільства.

«Кожне поняття,— зазначав В. І. Ленін,— перебуває в певному відношенні, в певному зв'язку з усіма іншими»¹⁰. Це й належить пам'ятати учителю, коли він при активній участі своїх вихованців розкриває при вивченні відповідних тем курсів історії такі край необхідні у формуванні світогляду поняття, як «спосіб виробництва», «продуктивні сили», «виробничі відносини», «держава», «народність», «нація», «клас», «класова боротьба», «капіталізм», «соціалізм», «розвинуте соціалістичне суспільство» тощо.

Значно ефективнішою робота по активному засвоєнню учнями важливих теоретичних понять стає там, де вчитель вміло поєднує науковий аналіз понять із самостійною творчою роботою школярів над першоджерелами. Розкриваючи значення способу виробництва в житті суспільства, викладач історії, а разом з ним і старшокласники, виходять з марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формації. Адже, як вказував Володимир Ілліч, «...Маркс поклав край поглядів на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що допускає всякі зміни з волі начальства., виникає і змінюється випадково, і вперше поставив соціологію на науковий ґрунт, встановивши поняття суспільно-економічної формації, як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природничо-історичний процес»¹¹.

Розкриття на уроках історії, які присвячені темі «Нове піднесення революційного руху», ленінської теорії з національного питання доцільно пов'язувати з організацією самостійної творчої роботи старшокласників над вивченням передбаченої програмою праці В. І. Леніна «Робітничий клас і національне питання». А таке поняття, як «розвинуте соціалістичне суспільство» учні 10-х класів зможуть найбільш успішно засвоїти під час самостійного вивчення на уроках по темі «Суспільно-політичне життя країни» тексту преамбули Конституції СРСР, а також рішень листопадового (1982 р.) і червневого (1983 р.) пленумів ЦК КПРС, матеріалів про 60-річчя СРСР і праці Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР».

Дуже важливо, щоб учні, опановуючи основні риси згаданого поняття, усвідомили, що його теоретична розробка КПРС дала змогу партії більш чітко визначити стратегію і тактику просування країни вперед. «Втілення в життя лінії партії на вдосконалення розвинутого соціалізму,— говориться у постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС,— дасть можливість зробити новий великий крок вперед у комуністичному творенні...»¹².

З учнями слід уважно провести аналіз того положення названої праці товариша Ю. В. Андропова, де підкреслено, що в комплексі перспективні завдання, які мають вирішити трудящі Союзу РСР, «...зводяться до того, що можна було б назвати вдосконаленням розвинутого соціалізму, в міру чого і відбуватиметься поступовий перехід до комунізму»¹³. Старшокласники мають усвідомити й положення про те, що наша країна тепер знаходиться на початку цього тривалого періоду.

Глибоке оволодіння змістом цієї праці допоможе учням більш ґрунтовно охарактеризувати й основні риси розвинутого соціалізму.

¹⁰ Там же, с. 165.

¹¹ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?— Повне збір. творів, т. 1, с. 130.

¹² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 76.

¹³ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР.— К., 1983, с. 24.

Причому тут дуже важливо добиватися вирішення як навчальних, так і виховних завдань, що мають тісний зв'язок. Це особливо стосується роботи з такими поняттями, як «клас», «класова боротьба», «вітчизна», «патріотизм», «інтернаціоналізм» та ін. Тут у пригоді вчителю й учням стануть різноманітні форми структурного аналізу понять у їх розвитку. Так, досить ефективно учителі використовують, працюючи над поняттям «держава», текстову таблицю про розвиток держави і зміни її функцій, яка вміщена у відповідному методичному листі Міністерства освіти УРСР¹⁴.

Значний виховний ефект має й використання під час уроків заздалегідь підготовленої таблиці, в якій наведено порівняння статей 60, 62, 64, 66, 69 Конституції СРСР із змістом морального кодексу будівника комунізму за Програмою КПРС. Багато дає у виховному плані й уважний аналіз конкретного навчального матеріалу, вдумливе порівняння соціалістичної й буржуазної суспільних систем.

Одночасно з глибоким пізнанням суті соціалістичного способу життя у школярів йде процес формування переконань в перевагах соціалістичного ладу над капіталістичним, виробляється непримиренне ставлення до капіталістичного ладу та мерзенної буржуазної моралі, до антинародного характеру політики імперіалізму, гартується пильність щодо проявів буржуазної ідеології, антикомунізму і антирадянщини, різного роду буржуазних фальсифікацій історії СРСР.

Самостійність і активність учнів значно посилюються там, де систематичними стали творчі бесіди, добре підготовлені заздалегідь семінарські заняття, насамперед по вивченню матеріалів XXVI з'їзду КПРС, рішень пленумів ЦК КПРС. Такі заняття стають більш цікавими, коли до них залучаються дані з періодичних видань, радіо, інтерв'ю з делегатами з'їздів, передовиками виробництва.

Велику роль при вивченні тем, присвячених комуністичному будівництву в СРСР, відіграє застосування такої форми роботи, як уроки-екскурсії в музеях, на заводах, у колгоспах, на будівництві. Ефективність у формуванні самостійних суджень, значить, і світогляду, переконань дають ті уроки-екскурсії, на яких учні, розбиті на групи, самостійно, відповідно до заздалегідь поставлених завдань, вивчають конкретні об'єкти. Саме в процесі таких занять у старшокласників виробляється відповідальність за загальнонародну справу, перевіряється стійкість переконань. Ще більший ефект дають заняття, проведені не лише шляхом ознайомлення учнів із заводом, колгоспом, радгоспом, а й за умов посиленої трудової участі школярів у їх діяльності.

Відомо, що у старшокласників особливо швидко зростає прагнення до особистої самостійності. У зв'язку з цим важливо переконливо показувати, що Конституція СРСР надає і гарантує радянським людям широкі свободи. Однак кожна людина живе у суспільстві і її свобода не може бути безмежною. Важливим моментом є формування у молодій людини усвідомлення того, що невіддільною від свободи особистості повинна бути й її відповідальність за долю суспільства, що особисті та суспільні інтереси мають збігатися. Тут важливо, щоб в процесі кристалізації суб'єктивних моральних переконань старшокласників формувалось позитивне ставлення до соціалістичних і прогресивних загальнолюдських цінностей, щоб вироблялись прагнення до невтомної боротьби за переростання соціалістичного суспільства в комуністичне.

Наукові дослідження і передовий досвід вчителів переконують, що певні ідеї, висновки, узагальнення, судження можуть стати твердими переконаннями молодій людини тоді, коли вони будуть не лише під-

¹⁴ Основні напрями формування марксистсько-ленінського світогляду учнів на уроках історії в школі.— К., 1978, с. 41—42.

тверджуватися її науковими доказами, життєвими вчинками, а й тим, що вони пройшли через складний процес сприймання емоційною і вольовою сферами усвідомлення та мислення особистості. «Світоглядні переконання стають духовним надбанням особистості тоді,— писав В. О. Сухомлинський,— коли думка полонить серце, пробуджує почуття. Холодне серце не може нести високих почуттів, поривань, ідеалів»¹⁵. Це особливо необхідно пам'ятати викладачам історії. Адже їм доводиться постійно обговорювати з школярами проблеми і бути готовими до відповіді на найрізноманітніші запитання про факти й події, які навіть самі по собі впливають на виховання людини. Роль емоційного фактора в цьому виключно велика. В. І. Ленін підкреслював, що «без «людських емоцій» ніколи не було, нема і бути не може людського *шукання* істини»¹⁶. Необхідно, щоб марксистсько-ленінський світогляд, комуністичні переконання ввійшли в життя вихованців і щоб вони проникли в їх свідомість, почуття, оволоділи їх думкою, перетворились, говорячи словами К. Маркса, в «...узи, з яких не можна вирватись, не розірвавши свого серця»¹⁷.

Такі погляди і переконання шкільної молоді стануть важливим фактором, що сприятиме поглибленню у майбутньому її відповідальності за долю країни, виробленню активного ставлення до розв'язання хвилюючих проблем сучасності, живого постійного інтересу до вивчення марксизму-ленінізму і суспільних наук, утвердженню активної життєвої позиції в будівництві комунізму.

Вирішенню цих відповідальних завдань на новому якісному рівні сприятиме реформа школи, що буде здійснена в недалекому майбутньому відповідно до рішень червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. Нині на всенародне обговорення винесено проект Центрального Комітету партії «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», в якому підкреслюється, що «непохитною основою комуністичного виховання учнів є формування у них марксистсько-ленінського світогляду» й що всі елементи шкільного навчально-виховного процесу повинні сприяти вихованню нової людини¹⁸.

М. М. ЛИСЕНКО (Київ)

¹⁵ Сухомлинський В. О. Народження громадянина, с. 70.

¹⁶ Ленін В. І. Рецензія.— Повне зібрання творів, т. 25, с. 109.

¹⁷ Маркс К. Комунізм і аугсбурзька «Allgemeine Zeitung».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 112.

¹⁸ Рад. Україна, 1984, 4 січ.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ ТИМОФІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Події визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти шляхетської Польщі, яка завершилася актом великого історичного значення — возз'єднанням України з Росією, відображено в численних джерелах. Однак значна їх частина була створена у ворожому таборі й тому здебільшого є тенденційною. Водночас збереглася невелика кількість документів, які вийшли із середовища повсталих. Проте знайдені вони далеко не всі, зокрема, навіть ті, що належали гетьману України Б. Хмельницькому. А ці джерела становлять особливий інтерес для дослідників. Усього було опубліковано 520 таких документів. Але ця цифра, за нашими спостереженнями, має бути значно більшою. Так, не виявлено жодного приватного листа гетьмана до членів сім'ї, друзів тощо.

Пошуки, які здійснюють радянські науковці, поступово заповнюють цю прогалину. Зокрема, автору цих рядків вдалося виявити в архівах, відділах рукописів бібліотек і музеїв ПНР ще 20 документів Б. Хмельницького*, а також ряд листів його сподвижників — Д. Нечая, І. Федоренка, П. Шумейка та ін. У польському рукописному збірнику XVII ст. було знайдено й лист старшого сина гетьмана — Тимофія.

Тимофій (Тиміш, Тимошко) Хмельницький прожив коротке, але яскраве життя (1632—1653 рр.). В 16 років він мусив стати заложником кримського хана, щоб забезпечити селянсько-козацькому війську підтримку татар. Восени 1648 р. Тимофій уже як чигиринський сотник брав участь у боях проти польсько-шляхетських військ під Львовом, у серпні 1649 р. — під Зборовом. Воював гетьманич проти польсько-литовської шляхти і на території Північної України та Білорусії (1651 р.)**, був активним учасником походів 1650 р. й 1653 р. у Молдавію. В бою під Сучавою Т. Хмельницький був смертельно поранений і 15 вересня 1653 р. помер.

Менше відомо про адміністративну діяльність Т. Хмельницького. Слід відзначити, що Б. Хмельницький, вирушаючи в похід у 1651 р., який завершився битвою під Берестечком, залишив свою резиденцію — Чигирин — на старшого сина й полковника Ф. Вешняка¹. Саме в ролі адміністратора Т. Хмельницький виступає у двох відомих своїх листах до жителів с. Симонова². Його та переяславського полковника А. Романенка гетьман призначив «приставами» до посла Речі Посполитої А. Кисіля. У першому своєму спільному листі вони наказували селянам дати шість возів сіна для потреб останнього, у другому — вимагали від священика с. Симонова припинити підбурювання селян до «непослушенства» А. Кисілю, який формально ще волюдів цим селом. У листах простежується класова спрямованість соціальної політики гетьманської адміністрації, яка відстоювала насамперед інтереси ко-

* Тексти 17-ти виявлених документів Б. Хмельницького надруковано в кн.: М ы ц ы к Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. — Днепропетровск, 1983, с. 64—74.

** Є дані, що Т. Хмельницький брав участь у битві під Красним (лютий 1651 р.): Бібліотека АН УРСР ім. В. Стефаника (Львів). Відділ рукописів (далі — ВР). Ф. Оссолінських, № 113 II, с. 843.

¹ «Оссолінеум» (Вроцлав). ВР, № 5656 II, арк. 151.

² АЮЗР, ч. III, т. 4. — К., 1914, № 27 (I—II), с. 56—57.

заської старшини, частини православної української шляхти та деяких інших прошарків панівних класів. Поява цих листів пов'язана з тим, що в той час Б. Хмельницький не хотів давати жодного приводу для зриву мирних переговорів з польськими дипломатами у Переяславі (лютий 1649 р.).

Без сумніву, Т. Хмельницький написав значно більшу кількість листів. Про це свідчать і джерела. Так, польський шляхтич Кшицький у своїй реляції від 14.VI. 1651 р. згадує про лист Т. Хмельницького до батька з проханням подати термінову допомогу повстанцям Північної України та Білорусії, які боролися проти військ князя Я. Радзівілла³. Навесні того ж року Т. Хмельницький писав батькові з приводу пропажі певної суми грошей, яка сталася, як відомо, до початку слідства над мачухою гетьманича⁴. Логофет (канцлер) молдавського господаря С. Георгіца повідомляв про те, що його солдати спіймали двох козаків Т. Хмельницького, які везли його повідомлення до батька про події в Сучаві (серпень 1653 р.)⁵. У реєстрі нерозшуканих листів Б. Хмельницького, складеному І. П. Крип'якевичем та І. Л. Бутичем, згадуються два листи гетьмана до старшого сина (червень 1652 р., серпень 1653 р.)⁶, на які, очевидно, було дано відповіді.

Знайдений нами лист Т. Хмельницького до молдавського господаря В. Лупу написаний «у велику суботу», тобто 19(9).IV.1653 р.⁷. Слід коротко спинитися на обставинах, які викликали його написання. 21(11) вересня 1652 р. відбулося весілля Т. Хмельницького і дочки молдавського господаря В. Лупу — Домни-Роксанди. Цей шлюб був дипломатичним кроком Б. Хмельницького. Гетьман хотів таким чином укласти союз з Молдавією, Валахією й Трансільванією проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. За його розрахунками, В. Лупу мав зайняти престол трансільванського князя, залишивши своє місце для зятя — Т. Хмельницького. Дочку Б. Хмельницький хотів віддати за Михайла — родича В. Лупу, сина одного з валаських господарів⁸. Ці заходи мали на меті зміцнити зв'язки повстанців з балканськими князівствами й ослабити Річ Посполиту.

Активні дипломатичні дії Б. Хмельницького викликали занепокоєння серед правлячих кіл Польщі, Австрії, Трансільванії, Валахії⁹, а також Криму. Наприкінці березня 1653 р. при підтримці згаданих держав С. Георгіца організував виступ проти В. Лупу. Останній був змушений тікати з Ясс до Кам'янець-Подільського. Незадовго перед цим В. Лупу надіслав Б. Хмельницькому листа, про зміст якого можна довідатися з відповіді гетьмана та із свідчень грецького купця І. Юр'єва (Георгіди). Останній, інформуючи 27(17) квітня 1653 р. у Путивлі російського воеводу Ф. Хілкова про різні новини, сказав: «Гетьману Хмельницькому писав Лупу і просив на допомогу черкас» (козаків.— Ю. М.)¹⁰.

³ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965, с. 464.

⁴ Грабовецький В. В. День перший і останній.— Жовтень, 1982, № 7, с. 110.

⁵ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., с. 491.

⁶ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657.— К., 1961, с. 659—660.

⁷ Воеводський держархів у Кракові (Польща). Фонд Піноці № j. t. 363, арк. 899. Тут вміщено і копію відомого листа Б. Хмельницького до В. Лупу, опублікованого в збірнику «Документи Богдана Хмельницького 1648—1657» під № 203. Відзначимо, що упорядники неточно вказали шифр збірника (310 замість 363).

⁸ Див., наприклад, лист С. Георгіци до Ст. Лянцкоронського від 25.IX.1653 р.— Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1852, т. 3, с. 82.

⁹ Ермоленко А. Ф. Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654).— В кн.: Воссоединение Украины с Россией. М., 1954, с. 235.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 203; Акты Московского государства.— СПб., 1894, т. 2, с. 318.

Як видно з листа Т. Хмельницького, котрий наводиться нижче, Міхалецький — посол Лупу — прибув спочатку до гетьманича. Останній з В'язівок (нині — смт Городищенського району Черкаської області), а можливо із своєї резиденції — Сміли — відправив послів до В. Лупу, очевидно, обіцяючи йому швидку допомогу. Дещо пізніше Міхалецький прибув у Чигирин до Б. Хмельницького. Гетьман передав через нього молдавському господарю листа, в якому, зокрема, зазначалося: «Задоволяючи Ваше бажання,... висилаю на допомогу... свого сина з кількома тисячами війська»¹¹. Міхалецький повернувся до В'язівок, 19 квітня взяв листа від Т. Хмельницького і вирушив до Кам'янець-Подільського. Як свідчить німецька хроніка «Театр Європи», листи Б. Хмельницького та його сина було перехоплено ворогом¹². Послам же Т. Хмельницького, очевидно, вдалося дістатися до В. Лупу.

Згаданий лист Б. Хмельницького датовано 18 квітня 1653 р. за новим стилем, а не за старим, як вважали упорядники збірника гетьманських документів. Якщо припустити, що листа датовано за старим стилем, тобто 18(28) квітня, то виходить, що 12-тисячне військо Т. Хмельницького йшло від Подніпров'я до берегів Пруту 2 дні¹³. Однак на той час це було неможливо.

У листі Т. Хмельницького повідомлялося про те, що козацькі війська вирушають на допомогу В. Лупу. Тиміш просив тестя вислати назустріч послів, які б повідомили йому про місце зустрічі з молдавським господарем. Цікаво, що Т. Хмельницький підписав лист так — «Гетьман Війська Запорізького». Помилкою переписувача це не можна пояснити. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. і пізніше особи, які виконували важливі керівні функції у великих з'єднаннях повстанської армії, звалися з волі Б. Хмельницького «наказними гетьманами».

Документи свідчать, що Б. Хмельницький свідомо залучав старшого сина до важливих воєнних, дипломатичних та адміністративних справ, віддавав його під опіку найдосвідченіших полковників, зокрема, таких, як І. Богун, Ф. Вешняк, Д. Лисовець та ін. Вже в 1651 р. козацькі послі до В. Лупу — Іван Кулька (Культа) та П. Яненко — звітували про хід переговорів не лише перед Б. Хмельницьким, а й перед його старшим сином¹⁴, якому гетьман, до речі, хотів передати булаву після своєї смерті.

Отже, Т. Хмельницький виконував функції наказного гетьмана. Це сприяло зростанню його авторитету й успішному поверненню Лупу на молдавський престол.

Лист Т. Хмельницького дає можливість абсолютно точно встановити, коли і звідки Тимофій вирушив у похід в Молдавію — 19(9) квітня 1653 р. з В'язівок. Крім того, він проливає світло на деякі маловідомі сторінки українсько-молдавських зв'язків періоду визвольної війни 1648—1654 рр.

Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

COPIA LISTU TYMOSZKA DO HOSPODARA WOŁOSKIEGO

Jaśniewielmożny mci gospodaru ziemle Mołdawskiej, moj wielce mciwy panie ojcie i dobrodzieju.

Jakom przez pierwszych posłańców moich oznajmił w. h. mci, tak i teraz przez

¹¹ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657, с. 289—290.

¹² Trepico-Poetographia sive Theatru Europaci.— Frankfort-am-Mein.— 1685, t. 7, S. 413—414. Тут же вміщено німецький переклад листа Б. Хмельницького, який ще не було введено до наукового обігу.

¹³ Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654, с. 663—669.

¹⁴ Там же, с. 409—410; «Оссолінеум». ВР, № 5656 II, арк. 171.

pana Michaleckiego, posła w. h. mci, iżem z miejsca ruszył się w wielką, sobotę, Racz w. h. mci przeciwko mnie posłów swych wyprawić, gdzie mam w. h. mci przejmować. Zatył lasce w. h. mci oddawam się.

*Z Wiazowka, w wielką sobotę wieczór.
W. h. m. cate zyczliwy syn i sluga Tymosz Chmielnicki,
hetman Woj(ska) Zapo(roskiego), ręką swą.*

КОПИЯ ЛИСТА ТИМОШКА ДО ВОЛОСЬКОГО ГОСПОДАРЯ *

Ясновельможний милостивий господарю землі Молдавської, мій вельми милостивий пане отче і добродію.

Як я через перших своїх посланців повідомив вашу господарську милість, так і тепер через pana Міхалецького, посла вашої господарської милості [повідомляю], що я вирушив з місця у велику суботу. Зволь ваша господарська милість вислати мені назустріч своїх послів, [котрі повідомили б мене], де я маю прийняти вашу господарську милість. А втім віддаюся ласці вашої господарської милості.

*З В'язовок, в велику суботу ввечері.
Найзичливіший син і слуга вашої господарської милості
Тимош Хмельницький, гетьман Війська Запорізького, рукою власною.*

---

* Цей заголовок придумав, безперечно, копіювальник листа.

50-РІЧЧЯ XVII З'ЇЗДУ ВКП(б) XVII з'їзд ВКП(б) відбувся на рубежі перших п'ятирічок. Він підбив підсумки пройденого Комуністичною партією і радянським народом шляху за звітний період, змістом якого було здійснення соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, побудови економічного фундаменту соціалізму.

XVII з'їзд ВКП(б) проходив в обстановці великого політичного і трудового піднесення. Пафос нового будівництва охопив мільйонні маси трудящих. На неосяжних просторах нашої Батьківщини споруджувались нові фабрики і заводи, шахти і рудники, електростанції. Головною рушійною силою могутнього розвитку промисловості було соціалістичне змагання і ударництво, що охопило більшість робітників. Величезне зростання самодіяльності і активності робітничого класу дало змогу скоротити строки будівництва, технічну реконструкцію промисловості, забезпечити дострокове виконання першого п'ятирічного плану — за чотири роки. Радянське село створювало колгоспи і радгоспи, машинно-тракторні станції. В результаті поліпшилось матеріальне становище, побут і культура народу.

Широкого розмаху набув у країні рух трудових колективів за право бути занесеними на Всесоюзну Червону дошку імені XVII партз'їзду. Повсюдно відбувалося обговорення опублікованих у пресі тез доповідей про другий п'ятирічний план, про організаційні питання, серед них про проект Статуту ВКП(б) у новій редакції.

Великим досягненням стало зміцнення єдності і згуртованості Комуністичної партії, яка позбулася на той час фракційних і опозиційних угруповань. Багаторічна внутріпартійна боротьба завершилась поразкою антиленінських фракцій, що сприяло підвищенню боєздатності партійних організацій, авторитету партії серед широких мас трудящих. Свідченням цього були проведені на початку 1934 р. з'їзди компартій союзних республік, а також крайові та обласні партійні конференції.

Напередодні XVII з'їзду ВКП(б) відбувся XII з'їзд Компартії (більшовиків) України, який проходив 18—23 січня 1934 р. З'їзд обговорив доповіді про роботу ЦК ВКП(б), звіти ЦК і ЦКК КП(б)У, Ревізійної комісії і доповідь про завдання колгоспного і радгоспного будівництва. В основу його роботи були покладені тези доповідей до наступного XVII з'їзду ВКП(б) по другому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР і з організаційних питань.

З'їзд підбив підсумки роботи партійної організації України по виконанню рішень XVI з'їзду ВКП(б), схвалив політичну лінію і практичну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, відзначив успіхи соціалістичного будівництва в республіці. Ці успіхи вдалися трудящим Радянської України тому, відзначав Г. І. Петровський при відкритті з'їзду, «...що ми не сходили з ленінського шляху. Більшовики України керувалися вченням Леніна, його революційною теорією і практикою, його досвідом»¹.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії Україна перетворилась на передову індустріально-колгоспну республіку. За період між XI і XII з'їздами КП(б)У в основному була реконструйована вугільна, металургійна, машинобудівна і створена хімічна промисловість. Ввійшли в дію гіганти соціалістичної індустрії — Дніпробуд, Харківський тракторний завод, Краматорський, Луганський машинобудівні заводи, шахти, електростанції. Завдяки цьому були досягнуті значні успіхи в розвитку соціалістичного господарства республіки. Випуск промислової продукції зріс в 1932 р. на 231,2% проти 1927/28 р., а по групі «А» — на 285%, при 272% по країні в цілому. За цей період виробництво електроенергії зросло на 260%².

З'їзд відзначив досягнення в галузі сільського господарства. На Україні в основному була завершена колективізація і на цій основі ліквідовано куркульство як клас. Питома вага соціалістичного сектору в усій посівній площі становила 82,5, в

¹ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стен. звіт.— К., 1934, с. 7.

² XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стен. отчет.— М., 1934, с. 418.

товарній продукції зернових культур — 91,7%. З року в рік поліпшувалось оснащення колгоспного села технікою. Лише з 1930 по 1932 рік на Україні було створено 438 нових машинно-тракторних станцій. У 1932 р. на колгоспних і радгоспних полях республіки працювало понад 39 тис. тракторів, близько 2 тис. комбайнів і багате інших сільськогосподарських машин³. Значно розширилась мережа культосвітніх установ.

Делегати XII з'їзду КП(б)У одностайно схвалили тези доповідей до XVII з'їзду ВКП(б) по другому п'ятирічному плану і з організаційних питань.

Через два дні після XII з'їзду КП(б)У, 26 січня 1934 р. розпочав роботу в Москві XVII з'їзд ВКП(б). На ньому було 1 225 делегатів з ухвальним і 736 делегатів з до-радчим голосом, що представляли 1 872 488 членів партії і 935 298 кандидатів. Від партійної організації України в роботі з'їзду брав участь 271 делегат, що представляли 453 426 членів партії⁴. Більшість делегатів була з великим партійним стажем, які пройшли школу підпілля і громадянської війни. 80% учасників з'їзду з правом ухвального голосу вступили в партію до 1920 р. Майже половина делегатів була вперше обрана на з'їзд.

З'їзд обговорив звіти ЦК ВКП(б), Центральної ревізійної комісії, ЦКК—РСІ, делегації ВКП(б) у ВККІ, план другої п'ятирічки, організаційні питання (партійне і радянське будівництво), вибори центральних органів партії. Із доповідями виступили Й. В. Сталін, М. Ф. Владимирський, Я. Е. Рудзутак, Д. З. Мануїльський.

У доповідях Центрального Комітету і делегації ВКП(б) у ВККІ зроблено аналіз міжнародної обстановки. На початок 1934 р. на зміну світовій економічній кризі 1929—1933 р. прийшла незвичайна депресія, яка загрожувала новими потрясіннями капіталістичній економіці, загостренням внутрішніх суперечностей. Імперіалістична буржуазія, будучи неспроможною розв'язати ці суперечності, йшла на встановлення фашистських режимів і проведення політики воєнних авантур. З'їзд констатував про існуючу загрозу нової імперіалістичної війни, яка безпосередньо загрожувала Радянському Союзу. З'їзд підкреслив необхідність особливої пильності, визнав одним з головних завдань другої п'ятирічки дальше підвищення оборонної могутності країни.

Велику увагу XVII з'їзд ВКП(б) приділив питанням завершення соціалістичної реконструкції народного господарства. У звітній доповіді ЦК ВКП(б) зазначалось, що правильне поєднання організаційно-політичного керівництва партії і широкого руху народних мас до соціалізму забезпечило здійснення корінних перетворень в економічному, політичному і культурному відношеннях.

У результаті цих успіхів докорінно змінилась соціально-економічна структура країни. Поставлені В. І. Леніним завдання забезпечити перемогу соціалістичного укладу було розв'язане. З п'яти соціально-економічних укладів, що були в країні на початку непу (патріархальне господарство, дрібнотоварне виробництво, приватногосподарський капіталізм, державний капіталізм, соціалізм), залишилось лише два — дрібнотоварний уклад, який займав другорядні позиції, і соціалістичний уклад, який став «...безроздільно пануючою і єдино командною силою в усьому народному господарстві»⁵.

Переваги соціалістичної системи господарства забезпечували високі темпи розвитку радянської економіки. За період з 1929 р. обсяг промислового виробництва зріс більш як удвоє. Провідну роль в індустрії відіграло машинобудування, майже розвитку якого були особливо високі. В 1933 р. виробництво електроенергії темпів вдвоє перевищило рівень 1930 р., досягнувши 16,4 млрд. квт-годин. У результаті швидкого зростання індустрії ще більше змінилось співвідношення промисловості і сільського господарства у валовій продукції народного господарства на користь промисловості. Якщо в 1929 р. на велику промисловість припадало 54,5% валової продукції народного господарства, то в 1933 р. — 70,4%⁶. Це означало, що країна наша остаточно стала індустріальною державою.

З'їзд особливо увагу зосередив на нерозв'язаних завданнях, вказав шляхи подолання недоліків у роботі чорної і кольорової металургії, залізничного транспорту,

³ Б а б к о Ю. Дванадцятий з'їзд КП(б)У.— К., 1952, с. 40—41.

⁴ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), с. 683—713 (підррахунком автора); XII з'їзд Комунистичної партії (більшовиків) України, с. 527.

⁵ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), с. 16.

⁶ Т а м ж е.

акцентував увагу на створенні нових паливних баз і на виробництві товарів широкого споживання.

У звітній доповіді ЦК чільне місце зайняли питання становища в сільському господарстві. Реорганізаційний період у сільському господарстві закінчився, на початок 1934 р. колективізація в основному була завершена. Соціалістичний сектор в 1932 р. становив у валовій продукції сільського господарства 76,1% проти 3,3% в 1928 р. В широких масштабах здійснювалась механізація сільського господарства. Лише тракторний парк за 1930—1933 роки збільшився з 34,9 до 201,1 тис. штук. На селі з'явилися кадри механізаторів, інших спеціалістів, зросла політична свідомість колгоспників.

За звітний період були досягнуті успіхи у справі культурного розвитку. В результаті запровадження загального навчання письменність в країні підвищилась з 67% на кінець 1930 р. до 90% на той же період 1933 р. Кількість учнів у школах всіх ступенів майже подвоїлась. Значно зросла кількість вузів, науково-дослідних інститутів, культурних закладів.⁷

У результаті соціалістичних перетворень в СРСР було остаточно ліквідовано безробіття. «Робітники і колгоспники, — вказувалося на з'їзді, — мають цілковиту впевненість у завтрашньому дні, і тільки від якості і кількості праці, що вони затратили, залежить дедалі більше підвищення матеріального і культурного рівня їх життя»⁸.

З'їзд схвалив політичну лінію і практичну роботу ЦК ВКП(б), визнав за необхідне, щоб партійні організації керувалися в своїй роботі положеннями і завданнями, висунутими у звітній доповіді Центрального Комітету.

Оцінивши досягнуті успіхи в соціалістичному розвитку країни, з'їзд зосередив увагу на виробленні політики партії в галузі економічного і соціально-політичного розвитку. Основним політичним завданням була ліквідація решток капіталістичних елементів і причин, що породжували експлуатацію людини людиною, зміцнення і розвиток соціалістичного способу виробництва; основним господарським завданням — завершення технічної реконструкції всього народного господарства. Ці завдання і визначили зміст другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1933—1937 роки. У плані передбачався дальший розвиток економіки і культури. Обсяг промислового виробництва за п'ять років повинен збільшитись більше ніж удвічі, при середньорічному прирості промислової продукції по групі виробництва засобів виробництва на 14,5%, а по групі виробництва засобів споживання — на 18,5%.

Директиви з'їзду повністю зберігали лінію на індустріалізацію країни. Планом передбачалось зростання чорної і кольорової металургії, видобуток нафти і кам'яного вугілля, виробництво паровозів і вагонів, виробіток електроенергії.

За роки другої п'ятирічки продуктивність праці в промисловості планувалось підвищити на 63%, знизити собівартість продукції на 26% і виконати величезну будівельну програму. Загальна вартість нових і реконструйованих підприємств, які вводилися в експлуатацію, становила 132 млрд. крб., тобто в три з лишком рази більше, ніж у першій п'ятирічці⁹.

Планування нового будівництва передбачало дальше поліпшення розміщення продуктивних сил країни. На основі розвитку старих промислових центрів створювались нові опорні бази індустріалізації у східних районах — на Уралі, в Західному і Східному Сибіру, Башкирії, Казахстані, Середній Азії, куди направлялось більше половини всіх капіталовкладень, виділених на нове будівництво важкої промисловості. Найголовнішим завданням п'ятирічки було завершення будівництва другої вугільно-металургійної бази країни — Урало-Кузнецького комбінату. Планом передбачалось наближення легкої і харчової промисловості до джерел сировини.

В галузі сільського господарства з'їзд поставив завдання за роки п'ятирічки завершити колективізацію на основі технічної реконструкції всіх галузей сільського господарства.

⁷ Там же, с. 21, 25.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі КПРС в резолюціях...) — К., 1980, т. 5, с. 126.

⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1973, т. 4, кн. друга, с. 257.

Таким чином, політичні і господарські завдання другого п'ятирічного плану забезпечували втілення в життя ленінського курсу Комуністичної партії на перемогу соціалізму в нашій країні.

Однією з умов успішного виконання п'ятирічного плану була підготовка кваліфікованих кадрів, створення власної пролетарської виробничо-технічної інтелігенції, вдосконалення методів господарського керівництва. З'їзд передбачав здійснити збільшення випуску спеціалістів через вузи і технікуми, масових кваліфікацій — у школах ФЗУ, стаціонарних школах і курсах сільського господарства¹⁰.

Велику увагу з'їзд приділив питанням ідейно-політичної роботи. Він дав високу оцінку діяльності ЦК ВКП(б) по дальшому зміцненню єдності партії, повному розгрому і ліквідації різних антиленінських груп і течій у партії.

Набутий партією в реконструктивний період досвід створення нового суспільного ладу дав змогу з'їздові конкретизувати окремі питання марксистсько-ленінського вчення про соціалістичне суспільство. До числа таких проблем відносилась проблема побудови безкласового соціалістичного суспільства. В деяких членів партії існували помилкові погляди, які зводились до того, що держава відіме за соціалізму, а наше просування до безкласового суспільства розглядалось як стихійний процес. З'їзд відзначив, що соціалістичне суспільство будувалось зусиллями всіх трудящих і головну роль при цьому відігравала держава диктатури пролетаріату, а тому необхідно зміцнювати її органи.

Була внесена ясність у невірне тлумачення гасла партії «Зробити всіх колгоспників заможними!» Деякі члени партії ототожнювали цей заклик із засудженням партією лозунгом правих ухильників «Збагачайтесь!» Це було теоретично і політично помилково, так як гасло «Збагачайтесь!» було адресовано до заможної частини селянства і здійснення його вело до посилення куркульства. Вимога партії зробити всіх колгоспників на селі і робітників у місті заможними виражала основну закономірність розвитку соціалістичного суспільства.

Особливо велику увагу з'їзд приділив питанням зміцнення принципів пролетарського інтернаціоналізму, ленінської політики дружби народів СРСР, боротьби з націоналістичними ухилами. З'їзд націлів партійні організації повсякденно виховувати народ в дусі пролетарського інтернаціоналізму, непримиренно вести боротьбу з усіма проявами місцевого націоналізму і великодержавного шовінізму.

З'їзд зобов'язав партійні організації систематично підвищувати ідейно-теоретичний рівень комуністів, невтомно вести пропаганду революційної теорії, виховувати членів партії, всіх трудящих у дусі марксизму-ленінізму.

У прийнятій резолюції з питань партійного і радянського будівництва з'їзд зажадав піднести організаційну роботу до рівня політичного керівництва партії. В організаційній роботі на перший план висувалось завдання правильної розстановки і добору кадрів, перевірки виконання рішень. З'їзд прийняв Статут партії в новій редакції. У вступі до Статуту підкреслювалось, що Комуністична партія «є передовий, організований загін пролетаріату Союзу РСР, найвища форма його класової організації»¹¹. До Статуту було внесено новий пункт про обов'язки членів партії, який зобов'язував членів партії додержувати найсуворішої партійної і державної дисципліни, брати активну участь у політичному житті, оволодівати теорією марксизму-ленінізму, підвищувати виробничу кваліфікацію.

Збільшувалась кількість рекомендацій для тих, хто вступав у партію, встановлювався більший стаж для рекомендуючих. Залежно від соціального стану вступаючих у ряди ВКП(б) встановлювались диференційовані умови прийому по чотирьох категоріях. До першої з них належали промислові робітники з виробничим стажем не менше 5 років, до другої — всі інші робітники, до третьої — колгоспники, члени кустарно-промислових артілей, вчителі початкової школи, до четвертої — решта службовців.

З метою звільнення партії від чужих елементів, порушників дисципліни, морально нестійких людей, кар'єристів, від осіб, які не виконують обов'язків члена партії й не засвоїли Програми, Статуту і найважливіших партійних рішень, передбачалось проведення періодичних чисток партії. Було визнано за доцільне при низових партійних

¹⁰ КППС в резолюціях..., т. 5, с. 135.

¹¹ Там же, с. 155.

організаціях створювати групи співчуваючих для згуртування навколо ВКП(б) безпартійних активістів, які допомагали їй у роботі.

З'їзд вирішив перетворити існуючі партійні осередки в первинні партійні організації. Вони повинні були мобілізувати маси на підприємствах для виконання виробничого плану, зміцнення трудової дисципліни і розвиток ударництва, вести боротьбу з розхлябаністю і безгосподарністю, повсякденно проявляти турботу про поліпшення побутових умов робітників і колгоспників, брати активну участь в економічному і політичному житті країни.

До нового Статуту було включено розділ «Про внутріпартійну демократію і партійну дисципліну». В ньому підкреслювалась необхідність суворого дотримання дисципліни всіма членами партії, недопустимість фракцій і угруповань. Разом з тим наголошувалось, що вільне і ділове обговорення питань політики партії є невід'ємним правом кожного члена партії, яке випливає з внутріпартійної демократії.

В галузі радянського будівництва з'їзд визнав необхідним ліквідувати функціональну систему побудови всіх радянсько-господарських апаратів і перебудувати їх за виробничо-територіальною ознакою, починаючи від нижчих виробничих ланок до наркоматів. Основними органами наркоматів були визнані виробничі або виробничо-територіальні управління, які відповідали за дану ділянку роботи в цілому. В зв'язку із удосконаленням структури державних органів відбулися зміни і в організаційній побудові керівних партійних органів. В обкомах, крайкомах і ЦК ВКП(б) були ліквідовані функціональні відділи і створені замість них виробничо-галузеві відділи, які займалися всією організаційно-партійною, кадровою та агітаційною роботою.

З'їзд визнав за необхідне провести ряд заходів по реорганізації органів радянського і партійного контролю. Наркомат РСІ ліквідувався. Для контролю за виконанням рішень уряду і зміцнення державної дисципліни при Раднаркомі СРСР створювалась Комісія радянського контролю. З метою поліпшення контролю за реалізацією рішень партії, боротьби з порушниками партійної дисципліни ЦКК була перетворена на Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б), яку обирав з'їзд.

XVII з'їзд ВКП(б) продемонстрував єдність і згуртованість партійних рядів, зрослий авторитет партії серед широких мас радянського народу і трудящих капіталістичних країн. У своїх виступах представники комуністичних партій Бела Кун (Угорщина), Долорес Ібаррурі (Іспанія), Фріц Геккерт (Німеччина) та інші діячі міжнародного робітничого руху дали високу оцінку успіхам, досягнутим у будівництві соціалізму, відзначили великий вклад XVII з'їзду в розвиток теорії соціалістичного будівництва.

З'їзд обрав Центральний Комітет з 71 члена і 68 кандидатів, Центральну ревізійну комісію, Комісію партійного контролю, а також таємним голосуванням схвалив склад Комісії радянського контролю.

В історію Комуністичної партії Радянського Союзу XVII з'їзд увійшов як з'їзд, який зафіксував тверду і безповоротну перемогу соціалістичних відносин в нашій країні і визначив перспективи дальшого просування радянського народу по шляху до комунізму. Його рішення стали програмою дій партії в боротьбі за виконання другого п'ятирічного плану, розрахованого на завершення соціалістичної реконструкції всіх галузей економіки і повну перемогу соціалізму.

Головним підсумком роботи XVII з'їзду ВКП(б) був висновок, що вироблений В. І. Леніним курс на перемогу соціалізму переміг повністю і безповоротно. Це був триумф марксизму-ленінізму, торжество ленінської політики Комуністичної партії. Під її мудрим керівництвом радянський народ здійснив будівництво соціалістичного суспільства в нашій країні. «Саме партія була і залишається тією могутньою творчою, мобілізуючою силою, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов, — яка забезпечує безперервний рух уперед на всіх напрямках суспільного прогресу»¹².

Досвід соціалістичного будівництва в СРСР став надбанням всього міжнародного комуністичного руху. На цей досвід при врахуванні історичних і національних особливостей кожної країни нині спираються комуністичні і робітничі партії соціалістичних країн в будівництві нового суспільства.

Л. П. ПОЛЬОВИЙ (Київ)

¹² Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.— К., 1982, с. 27.

60-РІЧЧЯ
ПЕРШОЇ КОНСТИТУЦІЇ СРСР

Утворення СРСР, 60-річчя якого урочисто від-
святкувало прогресивне людство всього сві-
ту, було юридично оформлено на I з'їзді Рад

СРСР 30 грудня 1922 р. Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов, це був не тільки великий крок у розвитку соціалізму, а й один з найважливіших переломних моментів у ході всесвітньої історії¹.

I з'їзд Рад прийняв Декларацію про утворення Союзу РСР і Договір про утворення СРСР. Вони стали основою конституційного оформлення єдиної союзної багатонаціональної держави. З'їзд доручив обраному ним Центральному Виконавчому Комітету СРСР розробити і підготувати Конституцію СРСР для остаточного затвердження її на II з'їзді Рад Союзу РСР.

Перша сесія ЦВК Союзу РСР, яка відбулася 30 грудня 1922 р., зобов'язала обрану нею Президію підготувати до чергової сесії Положення про наркомати СРСР і Рад Народних Комісарів, про союзний ЦВК та його членство, а також проекти державного прапора і герба СРСР.

Виконуючи рішення сесії, 10 січня 1923 р. Президія ЦВК СРСР утворила Конституційну комісію для вироблення відповідних положень Конституції. Її очолив М. І. Калінін. Від України до її складу ввійшли М. В. Фрунзе, Д. З. Мануїльський, М. О. Скрипник та ін.

Протягом січня—лютого 1923 р. комісія разом з ЦВК союзних республік провела величезну роботу. Однак під час розробки проекту Конституції розгорнулася гостра дискусія навколо змісту окремих її статей і положень. Так, було висунуто пропозиції про неправомірне розширення компетенції ряду загальносоюзних органів і водночас необгрунтоване обмеження інших. Проти ленінських принципів побудови Союзу РСР на засадах пролетарського інтернаціоналізму і всебічної охорони суверенних прав рівноправних союзних республік виступили прибічники «автономізації». У процесі розробки конституційних засад Союзу РСР партії довелося долати опір шовіністичних і сепаратистських елементів. Так, на Україні Х. Раковський продовжував обстоювати ідею утворення конфедерації, а не єдиної союзної держави. Пленум ЦК КП(б)У 20 червня 1923 р. відхилив ці конфедералістські пропозиції, зазначивши, що вважає федерацію єдиною правильною формою об'єднання республік у союзній державі.

Націонал-ухильників засудила VII конференція КП(б)У (4—10 квітня 1923 р.). В своїй резолюції вона підкреслила величезне значення утворення СРСР, схвалила принципи будівництва союзної держави, викладені в тезах ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Конференція вітала діяльність ЦК РКП(б) «в галузі постановки національного питання в напрямі зміцнення життєвості і могутності Соціалістичного Союзу Радянських Республік»².

Велику роль у будівництві союзної держави відіграли рішення XII з'їзду РКП(б) (17—25 квітня 1923 р.). З'їзд схвалив пропозицію про утворення другої палати ЦВК СРСР — Ради Національностей, дав конкретні рекомендації щодо формування загальносоюзних центральних органів на основі цілковитої рівноправності всіх республік, залучення представників національних республік до активної участі в роботі вищих органів державного управління СРСР, надання республікам широких фінансових і бюджетних прав.

Відповідно до рішень XII з'їзду партії Конституційна комісія ЦВК СРСР доопрацювала проект союзної Конституції. В червні 1923 р. проект Конституції СРСР було опубліковано для всенародного ознайомлення і обговорення. Наприкінці червня — на початку липня 1923 р. проект Конституції було розглянуто і затверджено органами державної влади союзних республік. Так, III сесія ВУЦВК сьомого скликання 2 липня 1923 р. ухвалила: «Означений проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік, в цілому затвердити». Проект союзної Конституції ратифікували Центральні Виконавчі Комітети усіх союзних республік.

¹ Див.: Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 21 грудня 1982 р.—К., 1983, с. 6.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918—1941.—К., 1976, т. 1, с. 217.

6 липня 1923 р. II сесія ЦВК СРСР заслухала доповідь Конституційної комісії й одностайно ухвалила затвердити Конституцію СРСР і негайно надати їй чинності, а також винести схвалений сесією текст Конституції на остаточне затвердження II з'їзду Рад Союзу РСР³. На цій же сесії було створено уряд Союзу РСР — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

13 липня 1923 р. Президія ЦВК СРСР сповістила ЦВК союзних республік, що вона згідно з Конституцією СРСР приступила до роботи. Президія ЦВК СРСР прийняла звернення до всіх народів і урядів світу, в якому повідомляла про утворення Радянської союзної держави.

II Всесоюзний з'їзд Рад, що зібрався 31 січня 1924 р., остаточно затвердив першу Конституцію СРСР (з незначними редакційними змінами). Цим актом було завершено конституційне оформлення єдиної союзної держави.

Конституція СРСР складалася з двох розділів: Декларації і Договору про утворення СРСР. В Декларації йшлося про єдність суспільного і державного ладу усіх радянських республік, що в перехідний від капіталізму до соціалізму період базувалася на диктатурі пролетаріату, проголошувалася їх суверенність і повна рівноправність у складі Союзу РСР. У Договорі про утворення Союзу РСР було закріплено державну єдність республік, гарантовано їх суверенітет як рівноправних членів єдиної соціалістичної багатонаціональної держави.

Згідно з Конституцією до компетенції загальносоюзних органів влади СРСР належали: представництво Союзу РСР у міжнародних зв'язках, налагодження дипломатичних контактів, укладення політичних та інших угод з різними державами, зміна зовнішніх кордонів країни, а також врегулювання питань про зміну кордонів між союзними республіками, укладення договорів про прийняття до складу Союзу РСР нових республік, проголошення війни і укладення миру, проведення зовнішніх і внутрішніх позик, ратифікація міжнародних договорів, керівництво зовнішньою торгівлею, транспортом та поштово-телеграфними справами, організація і керівництво збройними силами. До компетенції загальносоюзних органів влади було також віднесено: встановлення основ загального плану народного господарства Союзу РСР, затвердження єдиного державного бюджету, встановлення єдиної грошової і кредитної системи тощо. Решту питань союзні республіки розв'язували самостійно.

Було встановлено єдине союзне громадянство.

У Конституції було закріплено важливе положення про те, що суверенітет союзних республік обмежено лише в межах, вказаних Конституцією, і лише з питань, віднесених до компетенції Союзу РСР, і що поза цим кожна союзна республіка здійснює державну владу самостійно. На Союз Радянських Соціалістичних Республік покладалася охорона суверенних прав республік.

Ленінський принцип повної добровільності вступу суверенних союзних республік в єдину союзню державу втілювало в собі положення про збереження за кожною з них права вільного виходу з Союзу РСР.

Всі союзні республіки мали свої Конституції, що приймалися на республіканських з'їздах Рад.

У зв'язку з утворенням єдиної союзної держави і входженням до її складу союзних радянських республік в їх конституції були внесені відповідні зміни, узгоджені з Конституцією СРСР. На Україні така робота розпочалася на основі рішень VII Всеукраїнського з'їзду Рад, що відбувся в січні 1924 р. ЗТзд доручив ВУЦВК переглянути Конституцію Української СРР, внести до неї відповідні зміни і подати на затвердження наступного, IX Всеукраїнського з'їзду Рад.

До Конституції УСРР, прийнятої в березні 1919 р., було внесено ряд змін. Так, новий текст Конституції законодавчо закріпив входження республіки до складу Союзу РСР, визначив компетенції і функції республіканських органів державної влади і державного управління, а також взаємовідносини між вищими органами державної влади СРСР і УСРР. В Конституції Української СРР дістали відображення зміни, що відбулися в республіці у зв'язку з утворенням у 1924 р. Молдавської АСРР у складі Радянської України і здійсненням у 1923—1925 рр. адміністративно-територіальної реформи, що полягала в ліквідації губерній, повітів і волостей і переході на триступеневу систе-

³ Вестник ЦИК, СНК и СТО Союза ССР, 1923, № 2, ст. 46.

му управління. Всі зміни в Конституції УСРР, які випливали з факту утворення єдиної союзної держави — Союзу РСР, були спрямовані на дальше вдосконалення і зміцнення радянської державності.

Принципи і положення Конституції Союзу РСР 1924 р. відобразили і втілили в життя вищу волю всіх народів Радянського Союзу, що об'єдналися під керівництвом Комуністичної партії для успішного здійснення загальної мети — побудови соціалізму.

Під прапором цієї Конституції трудящі нашої країни побудували соціалістичне суспільство. Конституція 1924 р. заклала основи і стала попередницею нині діючої Конституції СРСР, в якій відображено велике завоювання — побудова зрілого соціалізму. «Значною віхою в зміцненні національно-державних устоїв радянського суспільства стала нова Конституція СРСР, — підкреслив товариш Ю. В. Андропов у доповіді «Шістдесят років СРСР». — У цьому видатному документі не тільки підбито підсумки попереднього розвитку, а й визначено міцні, стійкі політико-правові основи для дальшого розквіту і зближення всіх націй і народностей країни»⁴.

Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і прийняття його першої Конституції — справжній триумф ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму, братерства і дружби радянських народів, які в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції твердо стали на шлях соціалістичного будівництва.

П. К. СТОЯН (Київ)

---

⁴ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 9.

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 20 сторінок, повідомлення — 16 сторінок, замітки — 10 сторінок, матеріали в розділ «Наш календар» — 5—6 сторінок, рецензії — 4—5 сторінок, хроніка та інформація — 2 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат). Рукописи редакція не повертає.

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

---

*Замлинский В. А.,
Мельниченко В. Е.,
Панибудьласка В. Ф.*

ЛЕНИНСКАЯ ПОЛИТИКА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМА.

К.: Полтвиздат України, 1983.— 189 с.

Останнім часом радянська історична наука поповнилася рядом праць, присвячених проблемі інтернаціонального згуртування радянських націй і народностей. Серед них — рецензована монографія, в якій на основі широкого використання праць В. І. Леніна, рішень XXVI з'їзду КПРС, інших партійних документів, значного фактичного матеріалу показано здійснення ленінської політики пролетарського інтернаціоналізму як всередині нашої країни, так і на міжнародній арені. Аналізуючи ленінські принципи національної політики, автори простежують, як вони були реалізовані в Програмі партії, прийнятій на VIII з'їзді РКП(б), і втілювалися у життя з перших кроків молодого Радянського держави. Зокрема, особлива увага приділяється таким проблемам, як утворення незалежних радянських соціалістичних республік та їх комуністичних партій; згуртування всіх радянських республік навколо РРФСР для боротьби з білогвардійцями і інтервентами, з голодом і розрухою; зміцнення їх військово-політичного і економічного союзу.

В рецензованій праці зроблено вдалу спробу розкрити характерні риси першого етапу (1917—1924 рр.) формування радянського народу як нової історичної спільності людей (с. 30—33). Автори відзначають, що вже в березні 1919 р. В. І. Ленін вперше вжив термін «радянські люди» і вважають, що останній потребує пильної уваги як в теоретичному, так і конкретно-історичному аспекті. Назрілою, на нашу думку, є необхідність більш глибокого вивчення всього періоду іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни як вихідного в процесі формування радянського народу.

Конкретним втіленням принципів пролетарського інтернаціоналізму у взаємовідносинах народів стало утворення Союзу РСР. У книзі переконливо доведено життєву необхідність утворення СРСР, показано величезну політичну й організаційну роботу В. І. Леніна, Комуністичної партії у цій справі. Цілком обгрунтовано, що автори окремий розділ присвятили аналізу інтернаціоналістської політики партії, спрямованої на досягнення фактичної рівності націй в процесі здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільськогосподарства і культурної революції. В книзі показано, що успіхи у створенні єдиного народно-

господарського комплексу країни стали можливими завдяки тісному співробітництву всіх націй. Автори простежують, як виявлялася інтернаціональна відповідальність Країни Рад у боротьбі за мир і безпеку народів в умовах зростання фашистської загрози.

Важливе місце в рецензованому виданні займають проблеми братерського бойового союзу націй і народностей у Великій Вітчизняній війні. На прикладах діяльності військових з'єднань та партизанських загонів, сформованих у союзних республіках, масового героїзму радянських людей всіх національностей на фронті і в тилу розкривається значення дружби і братерства народів СРСР для перемоги над фашизмом. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, радянський народ не лише відстояв свою Батьківщину, але й врятував народи Європи і Азії від поневолення.

В монографії висвітлюється боротьба партії за розвиток соціалістичного інтернаціоналізму в процесі відбудови і розвитку народного господарства країни, а також роль КПРС у зміцненні співдружності соціалістичних держав.

Три останніх розділи праці присвячено висвітленню керівної й організаторської ролі партії в інтернаціональному згуртуванні радянських націй і народностей в умовах розвинутого соціалізму. У книзі показано, що закономірним результатом соціальної й інтернаціональної політики партії стало утворення нової спільності людей — єдиного радянського народу, розкрито значення нової Конституції СРСР для зміцнення інтернаціональної єдності радянського суспільства.

Цінним є те, що автори зосереджують увагу на нових явищах в галузі національних відносин. Так, вони спиняються на таких питаннях, як вирішальний вплив науково-технічної революції на прискорення інтернаціоналізації суспільного життя, якісно новий рівень розвитку загальносоюзної економіки — єдиного народногосподарського комплексу країни, зростання соціальної однорідності суспільства, нерозривна єдність союзної й національної державності на основі поглиблення соціалістичної демократії. У книзі відзначається також, що завдяки взаємозбагаченню і взаємопроникненню духовних культур націй і народностей посилюється інтернаціоналізація всього укладу життя радянських людей, національне стає надбанням всіх народів СРСР.

Аналізуючи досягнення у галузі національної політики КПРС, дослідники висвітлюють перспективи дальшого зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу, які впливають з партійних рішень. Зокрема, наголошується, що важливе значення для дальшого згуртування всіх націй

і народностей Союзу РСР має виховання радянських людей в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Значне місце в останніх розділах книги займає розгляд інтернаціоналістської діяльності КПРС на міжнародній арені. Автори торкаються таких питань, як розвиток світової соціалістичної системи, співробітництва країн соціалізму, зміцнення союзу світового соціалізму з робітничим і демократичним рухом у країнах капіталу, з національно-визвольним рухом, з державами антиімперіалістичної і соціалістичної орієнтації. Велику увагу приділено висвітленню боротьби нашої партії за поглиблення розрядки, приборкання гонки озброєнь, за мир.

Отже, рецензоване видання є багатоплановим, комплексним дослідженням, яке уза-

гальнює історичний досвід КПРС у здійсненні ленінської політики інтернаціоналізму протягом всієї історії радянського суспільства. На жаль, порівняно невеликий обсяг книги не дав можливості авторам з однаковою повнотою висвітлити всі проблеми. Так, з їх поля зору фактично випали 50-і роки — важливий період зміцнення інтернаціоналізму радянського народу. Зустрічаються у праці й окремі повтори (наприклад, при характеристиці Конституції СРСР 1936 року — с. 69—72).

В цілому ж слід відзначити, що у світ вийшла необхідна й корисна праця, яка являє собою певний внесок в розробку актуальної проблеми.

В. А. ЧИРКО (Київ),
М. В. ТРАФ'ЯК (Тернопіль)

КПРС — ОРГАНІЗАТОР БРАТЕРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НАРОДІВ СРСР

Авт. кол.: П. П. Бачинський,
Н. Ю. Костриця, М. М. Матвійчук та ін.
За заг. редакцією д-ра іст. наук,
проф. М. М. Матвійчука.

К.: Головне вид-во видавничого об'єднання
«Вища школа», 1982.— 344 с.

Радянськими вченими написано немало праць, присвячених дружбі і співробітництву братніх народів нашої країни. Однак ця тема настільки широка й багатопланова, що багато її аспектів ще чекають на своїх дослідників. У рецензованій монографії, зокрема, розглядається один з них — роль КПРС в розвитку економічних, соціально-політичних і культурних зв'язків між народами Радянського Союзу за період від перемоги Великого Жовтня до наших днів.

Широко залучивши історичні джерела, багатий фактичний матеріал, авторський колектив здійснив науковий аналіз основних напрямів боротьби КПРС за зміцнення єдності та співробітництва усіх націй і народностей Країни Рад у різних сферах суспільного життя. В книзі переконливо показано головні політичні та соціально-економічні передумови братерського співробітництва народів — встановлення диктатури пролетаріату, утвердження суспільної власності на засоби виробництва, соціальне й національне розкріпачення народів, налагодження між ними відносин дружби на засадах пролетарського інтернаціоналізму.

Автори аналізують соціально-економічний розвиток країни в період побудови і зміцнення соціалізму, досліджують процеси ліквідації фактичної нерівності між національними радянськими республіками, розкривають різноманітні форми співробітництва і взаємодопомоги між народами СРСР. Простежуючи глибинні революційні

перетворення в житті Радянської країни, вони переконливо показують величезну роль Комуністичної партії, яка згуртувала всі нації і народності під прапором марксизму-ленізму для втілення в життя ленінського плану соціалістичного будівництва.

Значне місце у рецензованій праці займає аналіз діяльності КПРС в роки Великої Вітчизняної війни. Партія була натхненником і організатором боротьби радянських народів проти німецько-фашистських загарбників. Вона провела величезну мобілізаційну, організаторську і виховну роботу, очолила всенародну війну у тилу ворога, керівництво партизанським рухом. Наводяться цікаві дані про діяльність наукових установ, художніх і мистецьких колективів у зазначений період.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни радянський народ повернувся до мирної творчої праці. У книзі підкреслюється величезне значення всебічної допомоги і підтримки всіх народів СРСР, поданої трудящим республік і районів, що зазнали фашистської окупації. Автори зібрали величезний документальний і фактичний матеріал, який переконливо свідчить про те, що КПРС робила все можливе, щоб якнайшвидше відбудувати народне господарство, досягти довоєнного рівня його розвитку. У праці широко висвітлено боротьбу партії за розвиток братерського співробітництва народів СРСР в роки післявоєнних п'ятирічок, наголошується, що партійне керівництво, трудова активність робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, взаємодопома радянських народів, їх дружба і співробітництво увінчалися великими успіхами.

Спеціальний розділ монографії присвячено діяльності КПРС в умовах розвинутого соціалізму. Досліджуючи сучасні події, автори відібрали найхарактерніші факти, які дали можливість простежити і узагальнити тенденції розвитку нашої країни на сучасному етапі. Позитивним,

зокрема, є те, що вони не обмежилися переказом змісту тих чи інших партійних документів та описом подій з життя братніх республік, а глибоко показали різноманітні економічні, виробничі, соціально-політичні процеси, які відбувалися в них і якими по-науковому, з позицій марксистсько-ленінської теорії керувала Комуністична партія Радянського Союзу.

Чимало місця відведено в монографії аналізу документів партійних з'їздів, у яких дано глибоку наукову характеристику розвинутого соціалізму — економічної і соціально-політичної основи формування і розвитку історично нової соціальної та інтернаціональної спільноти — радянського народу. На переконливих фактах авторський колектив показав, що КПРС, являючи собою втілення непорушної дружби трудящих СРСР, морально-політичної і духовної монолітності радянського суспільства, будучи інтернаціональною за своєю природою, ідеологією і політикою, своїми практичними справами, за складом і організаційною будовою, виступає як керівна і спрямовуюча сила в організації братерської дружби й співробітництва народів нашої багатонаціональної країни, мобілізації їх зусиль на створення матеріально-технічної бази комунізму. В праці розкрито вирішальну роль у процесі зближення всіх націй і народностей країни багатонаціонального за складом та інтернаціонального за характером радянського робітничого класу — провідної сили в розвитку суспільства.

Наочно і переконливо показали автори інтернаціоналістську суть економічної єдності радянського народу на прикладах розв'язання таких загальносоюзних завдань, як освоєння паливно-енергетичних і сировинних ресурсів Сибіру, Далекого Сходу та Півночі, будівництво Байкало-Амурської залізничної магістралі, підвищення ефективності сільського господарства Нечорноземної зони РРФСР, а також забезпечення випереджаючих темпів розвитку Казахстану і республік Середньої Азії. У монографії справедливо підкреслюється, що одним з найважливіших економічних факторів братерської дружби і співробітництва народів СРСР є поглиблення спеціалізації і кооперування виробництва, які ґрунтуються на досягнутому соціалістичному поділі праці між республіками та економічними районами, на все більшому згуртуванні на цій основі зусиль багатонаціонального радянського народу.

В умовах розвинутого соціалізму КПРС приділяє велику увагу соціалістичному змаганням республік, країв і областей, міст і районів, промислових підприємств, радгоспів і колгоспів. Авторський колектив на великому фактичному матеріалі докладно простежує його дальший розвиток, підкреслюючи, що змагання є важливим

фактором розвитку творчої ініціативи трудящих, могутнім засобом піднесення продуктивних сил, головним фундаментом дальшого зміцнення дружби і співробітництва народів нашої країни, їх інтернаціонального виховання. Значну увагу приділено у книзі науковому та культурному співробітництву союзних республік.

Значний інтерес викликає заключний розділ монографії, в якому розкрито міжнародне значення досвіду КПРС у розвитку співробітництва та дружби народів. Зокрема, автори показують, що в інших соціалістичних країнах широко використовується досвід національно-державного будівництва в СРСР, економічного і політичного співробітництва народів нашої країни. В рамках світової соціалістичної співдружності широко застосовується досвід СРСР у вирівнюванні рівнів економічного і культурного розвитку народів на основі їх тісного співробітництва та взаємодопомоги тощо.

Оцінюючи рецензовану працю, треба підкреслити, що вона є комплексним дослідженням діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу по організації братерського співробітництва народів СРСР у період соціалістичного і комуністичного будівництва. Слід відзначити оригінальне художнє оформлення книги.

Водночас необхідно сказати про деякі упушення. Зокрема, у вступній частині слід було б ґрунтовніше висвітлити історіографію проблеми. У четвертому розділі недостатньо уваги приділено ролі армійських партійних організацій у зміцненні бойового співробітництва воїнів Червоної Армії в ході Великої Вітчизняної війни. В останньому розділі наведено мало конкретних прикладів творчого використання досвіду КПРС братніми партіями інших соціалістичних країн. На наш погляд, нині, коли різко загострилося протистояння двох політичних систем — соціалізму та імперіалізму, більше уваги необхідно було приділити критиці буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських фальсифікацій ленінської національної політики КПРС.

Допущено деякі неточності в списку літератури, яким завершується монографія. Так, у пункті 276 помилково вказано, що газета «Радянська Україна» видається з лютого 1943 р. Насправді ж вона заснована в червні 1918 р. «Вечірній Київ» (пункт 284) названо органом міськкому та міськради, тим часом як це газета названих органів. «Червоне Запоріжжя», як відомо, видається й досі, але під новою назвою — «Запорізька правда».

В цілому ж рецензоване видання є істотним внеском у дальшу розробку проблеми діяльності КПРС в галузі національної політики.

А. В. ЛИХОЛАТ (Київ),
І. М. МАКОВИЧУК (Київ)

Камалов Х. Х.
**МОРСКАЯ ПЕХОТА В БОЯХ
 ЗА РОДИНУ.—**

М.: Воениздат, 1983.— 221 с.

У захисті соціалістичної Вітчизни, народженої Великим Жовтнем, значну роль відіграли загони радянських військових моряків та морських піхотинців. Історії їх формування і використання присвячена рецензована праця. Її автора, який у роки Великої Вітчизняної війни командував десантним батальйоном, справедливо називають піонером дослідження бойового шляху радянської морської піхоти та партійного керівництва нею. Його перу належать ще дві монографії на цю тему. При написанні рецензованої праці Х. Х. Камалов широко використав архівні та опубліковані матеріали, спогади ветеранів війни.

Автор коротко спиняється на етапних моментах історії російської морської піхоти, заснованої Петром I у 1705 р. Спадкоємицею її героїчних традицій стала радянська морська піхота, зародження якої нерозривно пов'язані з Великою Жовтневою революцією, організацією відсічі іноземним інтервентам і внутрішній контрреволюції. Загони революційних моряків стали основою для комплектування з'єднань і частин морської піхоти. У період триумфальної ходи Радянської влади в різні райони країни було направлено понад 80 загонів і груп революційних моряків загальною чисельністю 40 тис. чол. Моряки вели агітаційно-пропагандистську й організаційну роботу в більш як 500 населених пунктах країни (с. 12). В роки громадянської війни морські загони билися на всіх фронтах. Вони діяли у складі 20 флотилій і 14 загальновійськових армій (с. 20).

Головну увагу в книзі приділено бойовим діям морської піхоти в роки Великої Вітчизняної війни. Простежуючи процес її формування і бойового використання, автор висвітлює організуючу і виховну роботу ленинської партії. На різних фронтах Великої Вітчизняної війни билися 21 бригада, кілька десятків окремих полків і батальйонів морської піхоти і понад 30 морських стрілецьких бригад. За роки війни ВМФ направив на сухопутні fronti більш як 400 тис. офіцерів, старшин і матросів (с. 24, 28).

З книги читач дізнається, що основне ядро бригад морської піхоти становили колишні робітники, а партійний прошарок в них був значно вищий, ніж у цілому в Збройних Силах. Бригади морської піхоти, як правило, формувалися флотами і флотиліями. Вони складалися з чотирьох — шести батальйонів, одного — двох артилерійських дивізіонів, мінометних підрозділів, а також підрозділів обслуговування. Морські ж стрілецькі бригади створювалися на Уралі й в Сибіру. Різниця між ними полягала в їх цільовому при-

значенні: бригади морської піхоти використовувалися в бойових діях на приморських напрямках, а стрілецькі — на сухопутних фронтах. Перші мали у своєму складі тільки моряків, у других вони становили 50—60% особового складу.

На великому фактичному матеріалі в книзі висвітлено ратні подвиги морських піхотинців усіх флотів, флотилій і фронтів. Автор простежує, як в боях за Вітчизну вони виявляли масовий героїзм і завдавали нищівних ударів фашистським агресорам. Він спиняється на основних воєнних операціях, в яких брали участь морські піхотинці. Показує, що вони стійко обороняли смуги і райони узбережжя військово-морських баз і великих міст, використовувалися для прикриття розгортання головних сил сухопутних військ тощо.

Х. Х. Камалов підрахував, що під час війни тільки на приморських напрямках було висаджено 113 морських десантів, у яких брали участь понад 330 тис. чол. А всього було проведено 159 десантів.

Морська піхота, як відзначається в книзі, найчастіше використовувалася для першого кидка. При цьому вона діяла в складних умовах, без засобів посилення. «Широке використання десантів взагалі і десантів морської піхоти зокрема в період другої світової війни, — робить висновок автор, — стало новим, досить активним напрямком розвитку військово-морського мистецтва» (с. 210). В книзі викриваються фальсифікаторські перекручення ролі й значення радянських десантів, які, мовляв, були «невеликими і рідко зустрічали активний опір».

Автор переконливо розкрив авангардну роль комуністів у боях за соціалістичну Батьківщину, показав їх цілеспрямовану партійно-політичну роботу серед бійців підрозділів морської піхоти. Це сприятливо позначалося на рівні їх бойової підготовки і забезпечувало зразкове виконання ними відповідальних завдань. За стійкість, мужність і героїзм у захисті Вітчизни десятки морських з'єднань і частин нагороджені урядовими нагородами і різними відзнаками. В додатках до книги наведено їх найменування, а також список морських піхотинців — Героїв Радянського Союзу.

Високо оцінюючи рецензовану монографію, слід відзначити, що в ній зустрічаються деякі неточності. Так, на с. 167 при висвітленні Миколаївського десанту чомусь не згадується молодий рибак А. І. Андреев, який загинув смертю хоробрих і удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Він був 68-м учасником десанту. Автор називає цифру 67.

Немає сумніву в тому, що змістовна книга Х. Х. Камалова буде з інтересом зустрінуто всіма, хто вивчає історію наших доблесних Збройних Сил.

І. З. ЗАХАРОВ (Ленінград),
 В. М. МАІН (Іваново)

Давидич В. Н.
**ЖИЗНИ СВОЕЙ НЕ ШАДЯ:
 БОЕВОЙ ПУТЬ 20-Й
 СТРЕЛКОВОЙ БАРАНОВИЧСКОЙ
 ДВАЖДЫ КРАСНОЗНАМЕННОЙ
 ОРДЕНА СУВОРОВА ДИВИЗИИ.**

М.: Воениздат, 1981.— 224 с.

Література, присвячена становленню і розвитку Радянських Збройних Сил, відіграє велике значення в справі виховання у трудящих і підростаючого покоління радянського патріотизму, готовності до захисту завоювань соціалізму. В цьому плані заслуговує на увагу праця колишнього політпрацівника 20-ї стрілецької дивізії В. Н. Давидича «Жизни своей не шадя», в якій розповідається про славний бойовий шлях, пройдений цією дивізією в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Автор рецензованої книги на конкретних прикладах показав керівну роль Комуністичної партії в створенні регулярної Робітничо-Селянської Червоної Армії — армії соціалістичної держави. Так, влітку 1918 р. було сформовано Першу армію під керівництвом М. М. Тухачевського, до складу якої ввійшла і легендарна 20-а стрілецька дивізія.

В праці у хронологічному порядку відтворено яскраві етапи бойового шляху прославленого з'єднання: бої в 1918 р. з білочехами і білогвардійцями за м. Смибірськ, визволення Сизрані й Самари; розгром у 1919 р. армії Колчака й білокозаків отамана Дутова; спільні з 1-ю Кінною армією операції по ліквідації денікінців під Царицином і на Маничі; подання допомоги народам Закавказзя в 1919—1920 рр. та визволення від армій мусаватистів, дашнаків і грузинських меншовиків Баку, Ерівані й Тифліса; бойова й політична підготовка у мирні роки соціалістичного будівництва, участь дивізії у Великій Вітчизняній війні, бічці якої стояли насмерть на перевалах Головного Кавказького хребта і зірвали плани гітлерівців, що намагалися прорватися в Закавказзя, гнали їх із станцій Кубані й Тамані, визволяли Білорусію, братній польський народ від фашистського ґа, руйнували укріплення ворога у Східній Пруссії, штурмували лігво фашистської Німеччини — Берлін, здійснили марш-кидок до Праги, де і зустріли день Перемоги.

У книзі з хвилюванням розповідається про політпрацівників, комуністів і комсомольців. Перед читачем постають люди сильні духом, вмілі організатори, здатні особистим прикладом запалити воїнів на подвиг. Наприклад, комісар 20-ї стрілецької дивізії К. К. Ратнек при проведенні Тифліської операції (лютий 1921 р.) знаходився на найвідповідальніших ділянках фронту, особистим прикладом надихав червоноармійців на бойові подвиги. За це його було нагороджено орденом Червоного Прапора (с. 44—45).

У праці добре показано авангардну роль комуністів, діяльність політичного відділу 20-ї стрілецької дивізії, його піклування

про вдосконалення форм і методів партійно-політичної роботи. Автор розповідає, як політпрацівники під керівництвом начальника політвідділу дивізії полковника М. І. Коліванова приділяли велику увагу ротним партійним і комсомольським організаціям, поповненню їх складу. Це підтверджується рядом конкретних даних. В. Н. Давидич пише, що «...бажання молодих воїнів вступити в комсомол було величезне... З серпня 1942 р. по травень 1945 р. за рекомендаціями комсомольських організацій 1331 молодий воїн вступив у партію» (с. 197).

Багато уваги в книзі приділено масовому героїзму воїнів різних національностей. В ній розповідається про безсмертні подвиги, що їх здійснили відважний парторг батареї СУ-76 старший сержант М. Ф. Ахметов, комсорг сержант Павло Барсуков, командир взводу 4-ї стрілецької роти лейтенант В. М. Пахомов та інші бійці прославленої дивізії. Джерелом мужності воїнів була любов до Радянської Батьківщини і Комуністичної партії.

В праці яскраво показані образи командирів і воєначальників, які в різних умовах бойової обстановки приймали тактично правильні рішення й добивалися виконання поставлених завдань щодо розгрому ворога, вели за собою бійців у смертельній двобій з противником. Саме таким у праці показаний командир дивізії М. Д. Великанов, який входив у славу когорту талановитих радянських воєначальників, висунутих Комуністичною партією, вихованих нею й загартованих у боях з ворогами молоді Країни Рад. Гідними продовжувачами їх подвигів показані командири часів Великої Вітчизняної війни: генерал-майори А. П. Турчинський, І. Ф. Іоскевич і А. А. Мишкін, полковник І. Г. Нестеренко, капітан А. П. Шубников та ін.

Розповідаючи про героїзм солдатів та офіцерів 20-ї стрілецької Барановицької двічі Червонопрапорної ордена Суворова дивізії в роки війни, автор показав життя своїх однополчан у післявоєнний період, їх активну участь у творчій праці, громадському житті, особливо у такій важливій справі, як у військово-патріотичному вихованні радянської молоді. Саме на розв'язання цих завдань КПРС і спрямовує зусилля ветеранів нашої країни. «Велика заслуга наших ветеранів перед партією і народом полягає в тому, — сказав товариш Ю. В. Андропов у виступі на зустрічі в ЦК КПРС з ветеранами партії, — що вони готують нам гідну зміну»¹.

Рецензована книга буде корисною у справі виховання радянського патріотизму, в підготовці молоді до захисту завоювань соціалізму.

Хотілося б відзначити як недолік те, що у праці відсутній матеріал про послідовників і продовжувачів бойових традицій воїнів 20-ї стрілецької дивізії — учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Ю. І. ЄЛЕСІН (Київ)

¹ Правда, 1983, 6 авг.

**РАБОЧИЙ КЛАСС
В ПЕРВОЙ РОССИЙСКОЙ
РЕВОЛЮЦИИ 1905—1907 гг.**

М.: Наука, 1981.— 432 с.;

**РАБОЧИЙ КЛАСС РОССИИ,
1907 — ФЕВРАЛЬ 1917 г.**

М.: Наука, 1982.— 464 с.;

**РАБОЧИЙ КЛАСС РОССИИ
ОТ ЗАРОЖДЕНИЯ ДО НАЧАЛА XX в.**

М.: Наука, 1983.— 575 с.

Інститут історії СРСР АН СРСР спільно з іншими провідними всесоюзними науковими установами готує до друку фундаментальну працю про робітничий клас нашої країни. В запланованих до видання дев'яти книгах буде всебічно й повно розкрито його роль у соціально-економічному та політичному житті суспільства від XVII ст. до наших днів. Створення такої праці — пряма відповідь на завдання, що їх поставив перед радянськими істориками XXVI з'їзд КПРС. В його рішеннях наголосувалося на тому, що робітничий клас був і залишається, говорячи словами К. Маркса, «соціальним розумом та соціальним серцем» процесу революційного перетворення суспільства.

Же вийшли у світ три перші книги серійного видання «История рабочего класса СССР», які охоплюють дожовтневий період життя й революційно-визвольної боротьби промислового пролетаріату країни. Їх автори спираються на багату джерельну базу, широко використали архівні документи, періодичну пресу, мемуари. Щоправда, на нашу думку, дослідникам слід було б більше уваги приділити досягненням радянської історіографії УРСР, глибше і докладніше висвітлити історичні події та явища на Україні, де вже у дожовтневий період сформувався й загартувався в революційних битвах один з наймогутніших загонів багатонаціонального робітничого класу Росії. Навряд чи можна погодитися також з твердженням, висловленим у вступі до першої за хронологією книги про те, що «критика Плехановим народництва, зокрема помилкових поглядів на російський пролетаріат, на його роль у революційному русі, мала надто загальний характер, була недостатньо глибокою» (с. 21), тим більше, що далі в тексті саме праці цього видатного марксиста використовуються авторами для критики народницьких концепцій.

Рецензоване видання характеризується широтою постановки розглядуваної проблеми і комплексним підходом до її розв'язання. У ньому глибоко й всебічно висвітлено процес зародження пролетаріату з «робітних людей» феодально-кріпосницької епохи, формування його як класу в період капіталізму, розвиток пролетарських революційних, інтернаціоналістських та патріотичних традицій, авангардну участь під керівництвом марксистсько-ленінської партії у визвольній боротьбі трудящих. Авторам, на нашу думку, вдалося

простежити історію робітничого класу нашої країни, її загальні закономірності й особливості в окремих регіонах на різних етапах дожовтневого періоду.

Фактичний матеріал, який вводить до наукового обігу у рецензованих книгах, спрямований проти буржуазних, буржуазно-націоналістичних і ревізійністських фальсифікацій історії багатонаціонального пролетаріату Росії дожовтневого часу, його місця в соціально-економічній та політичній структурі суспільства, у всеросійській визвольній боротьбі прогресивної громадськості й трудящих мас проти експлуататорського ладу і його ревного захисника — царського самодержавства. Не витримують ніякої критики в зіставленні з безапелючними фактами, які наводяться у рецензованій праці, поширювані й нині апологетами капіталізму уявлення про нерозвинутість, аморфність у соціальному відношенні пролетарських мас дожовтневої Росії, низький рівень їхньої культури та політичної активності, нездатність до самостійної історичної діяльності, розвиток робітничого руху лише як анархічний стихійний протест або як придаток до буржуазно-ліберальної опозиції. А тим часом ці ворожі трудящим масам «теорії» переслідують далекоглядну мету — ідейно роззброїти авангард радянського суспільства — робітничий клас, підірвати віру в його історичну місію як гегемона революційного руху трудящих, протиставити йому марксистсько-ленінську партію, як нібито самочинно нав'язану зверху.

У першій за хронологією викладу історичного матеріалу книзі, цілком природно, центральною є проблема формування пролетаріату. Вона розглядається в органічному зв'язку з генезисом капіталізму у Росії. В ній узагальнено великий фактичний матеріал, який значно збагачує уявлення про кількість, становище й виступи різних категорій «робітних людей» у XVII—XVIII ст., наводяться цікаві відомості про їх професійну підготовку. Увагу дослідників привернув, зокрема, і такий малорозроблений аспект проблеми, як соціальний склад та духовний світ «робітних людей». Безперечний інтерес являє спроба авторів висвітлити ідеологію робітників дореформеного шістдесятиріччя. Однак розглядуване питання потребує, на наш погляд, більш чіткого викладу.

Досить ґрунтовно й всебічно, із залученням значної кількості нових матеріалів автори показали економічний розвиток Росії другої половини XIX ст., зокрема окремих провідних галузей виробництва. Цілком правильно говориться і про те, що певну роль у цьому процесі відігравав іноземний капітал, який надходив у країну. Жаль, що в книзі відсутні підрахунки, пов'язані з цим явищем.

З утвердженням великої машинної індустрії у Росії утворився новий соціальний тип постійних робітників, які були позбавлені зняряд виробництва й назавжди зв'язали свою долю з фабрично-заводськими підприємствами. В книзі дається характеристика соціальних джерел формування пролетаріату, вперше наводяться до-

сильні чіткі підрахунки його чисельності по окремих галузях промисловості, аналізується статево-віковий та національний склад, рівень освіти робітників, висвітлюється процес створення їх постійних кадрів. Автори розглянули широке коло питань, що стосувалися економічного становища пролетаріату. Крім того, у виданні висвітлено й такі мало розроблені в історіографії питання, як соціально-психологічні риси робітничого класу, його мораль і культура, показано, що в результаті запеклої боротьби проти експлуататорів окремі загани пролетаріату поступово добивалися деякого мізерного поліпшення матеріального становища, але прірва між елідами трудящих мас та дедалі більше зростаючим багатством буржуазії безперервно поглиблювалася. Разом з тим, нам здаються спірними твердження авторів (с. 207) про те, що робітники-росіяни домінували серед пролетаріату всіх національних районів країни в дореволюційний час, крім Польщі й Фінляндії. Наявні матеріали по Україні цього не підтверджують.

Економічна і політична боротьба робітничого класу Росії показані у взаємозв'язку. Від окремих у переважній більшості стихійних виступів 60—70-х років та масових економічних страйків 90-х років, спрямованих проти окремих капіталістів, вона піднялася на початок ХХ ст. до політичних виступів (насамперед демонстрацій) проти всього класу буржуазії й царського самодержавства.

Висвітлення розвитку робітничого руху супроводжується ґрунтовним аналізом визрівання класової свідомості пролетаріату. Автори підкреслюють, що потяг робітників до передової революційної теорії чітко виявився вже в 70-х роках ХІХ ст. У той час найбільш політично підготовлені й розвинені з них відчували незадоволення пануючими в революційному середовищі Росії народницькими ідеями і виявили неабиякий інтерес до міжнародного робітничого та соціалістичного руху. У книзі висвітлюється діяльність передових робітників-революціонерів і перших робітничих союзів, які мали політичну програму своєї боротьби. Розкривається роль групи «Визволення праці» й марксистських гуртків у Росії в справі формування соціал-демократії.

Автори глибоко висвітлили процес з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом, теоретичну і практичну діяльність В. І. Леніна по створенню в нашій країні пролетарської марксистської партії нового типу, активну участь передових робітників у цій справі. Вони особливо підкреслили, що В. І. Ленін сформулював й обґрунтував ідею гегемонії пролетаріату та союзу робітничого класу і селянства в революційній боротьбі.

Підсумовуючи багаторічні й різнобічні творчі пошуки великого колективу дослідників, рецензована книга відображає сучасний рівень вивчення дожовтневої історії пролетаріату Росії, а також визначає напрями дальших найактуальніших наукових досліджень з даної проблематики. До них відносяться, наприклад, питання

про шляхи складання постійних кадрів промислових робітників, формування їх династій. Потребує спеціального дослідження така проблема, як визначення соціальних граней робітничого класу капіталістичної Росії та його структури. Всебічного вивчення чекає історія таких загонів пролетаріату, як будівельники, суднобудівельники, робітники дрібної промисловості й сільського господарства та ін. ґрунтовнішого розкриття заслуговують питання про вплив промислових криз, технічного прогресу й інтенсифікації праці на становище трудящих.

Значно в меншій мірі, ніж соціально-економічне становище та політична боротьба пролетаріату, досліджені питання розвитку його духовної культури, процес зростання класової самосвідомості, зокрема наполегливі пошуки нових ідей і теорій, властиві передовим робітникам уже на революційно-демократичному етапі всеросійського визвольного руху. Потребують уточнення, чіткого визначення та розкриття такі поняття, як соціальна психологія, політична свідомість, класова самосвідомість, робітнича демократія тощо. Важливим завданням дослідників є розробка єдиної методики для створення більш повної й точної статистики робітничого руху.

Окрема книга з дожовтневої серії «Історія робочого класу СРСР» присвячена буремним подіям революції 1905—1907 рр., коли, за визначенням В. І. Леніна, кожний місяць дорівнював рокові «мирного», «конституційного» розвитку¹. В цьому виданні використано невичерпне ідейне багатство ленінської теоретичної спадщини, яка і нині є гострою зброєю у боротьбі проти різного роду фальсифікаторів, що перекручують події першої російської революції та роль у них робітничого класу. В цілому автори рецензованої праці на високому науковому рівні синтезували величезний фактичний матеріал з історії революції 1905—1907 рр., нагромадженій радянською історіографією, й глибоко проаналізували його на основі власних і зроблених їх попередниками спостережень та узагальнень.

Увагу фахівців і тих, хто цікавиться історією першої російської революції, неодмінно привернуть нові, оригінальні підрахунки авторів щодо кількості учасників страйкової боротьби загалом й політичних виступів, зокрема, конкретних матеріальних завоювань робітників у цій боротьбі, співвідношення чисельності політичних та економічних страйків, ступінь охоплення останніми промислових підприємств, кількість тих виступів трудящих, внаслідок яких підприємці змушені були задовольнити їх вимоги щодо підвищення плати, скорочення робочого дня, зменшення штрафів тощо.

Особливий інтерес у зв'язку з науковими дискусіями серед радянських істориків про критерії відбору фактів і підрахунків класових заворушень селянства набуває змі-

¹ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 9.

щена в книзі діаграма співвідношення страйкового руху пролетаріату з чисельністю селянських виступів (с. 340). Вона переконливо з допомогою кількісних показників розкриває глибоку сутність спостереження В. І. Леніна про те, що селянський рух під час революції 1905—1907 рр. розвивався хвилеподібно під впливом класової боротьби робітників. Залучаючи до наукового обігу нові дані про кількість аграрних виступів у роки першої російської революції (с. 355), дослідники роблять висновок, який ґрунтується на ленінській теоретичній спадщині (с. 356), а саме, що «селянська боротьба розгорталася під безсумнівним впливом робітничого руху, але набагато відставала від нього за своїм розмахом, рішучістю та організованістю. Аналізуючи підсумки селянської війни 1905—1907 рр.,—відзначають автори,—В. І. Ленін дійшов висновку, що лише менша частина селянства дійсно боролась, хоч скільки-небудь організуючись для цієї мети, і зовсім невелика частина піднімалась із зброєю в руках на знищення своїх ворогів».

На великому фактичному матеріалі дослідники розкривають керівну роль у першій російській революції, очолюваної великим Леніном більшовицької партії, яка вела за собою широкі пролетарські маси, виражаючи їх класові інтереси.

Через усю працю червоною ниткою проходить ленінська ідея гегемонії пролетаріату у буржуазно-демократичній революції, якою була за своїм соціально-економічним та політичним напрямом революція 1905—1907 рр. Причому ця ідея розкривається на великому фактичному матеріалі, що має і нині особливо важливе політичне й наукове значення.

Велику увагу в книзі приділено висвітленню діяльності Рад робітничих депутатів, які вперше були створені трудящими масами у 1905 р. й які В. І. Ленін пізніше назвав прообразом Радянської влади. Створення цих органів показано не як одночасний акт, а як процес, що мав певну тривалість. Соціально-економічні заходи Рад робітничих депутатів підривали підвалини самодержавства, а самі ці органи втілювали ленінську тактику «лівого блоку». Щоправда, авторам слід було б докладніше і глибше розкрити на конкретних прикладах реальне втілення цієї тактики більшовиками в життя.

При висвітленні історії Грудневого збройного повстання дослідники спирлися на великий фактичний матеріал. Цілоком природно, що головну увагу вони приділили найбільшому збройному виступу у країні—Московському повстанню. Проте, на нашу думку, доцільно було б детальніше проаналізувати дії повсталих у різних регіонах, а також рівень їх організації, ідеологічної та військово-технічної підготовки, плани учасників повстань й їх втілення в життя, силу впливу на них більшовиків, боротьбу останніх проти меншовиків та інших дрібнобуржуазних партій, глибше дослідити особливості збройних виступів трудящих у різних районах Росії. Загалом, пояснивши причини поразки повстання,

автори зробили чіткий висновок про його морально-політичний успіх, про надбання пролетаріатом нашої країни безцінного революційного досвіду збройної боротьби проти самодержавства.

Звичайно, бажано було б, щоб дослідники докладніше висвітлили хід революційних подій 1905—1907 рр. у національних регіонах Росії, зокрема на Україні. Проте головної мети вони досягли. Їм вдалося показати глибоку єдність багатонаціонального робітничого класу Росії, розкрити його провідну роль щодо непролетарських трудящих мас усіх національностей нашої країни в революційно-визвольній боротьбі.

Як відомо, національне питання у царській Росії, яку справедливо називали «тюрмою народів», займало одне з перших місць при розробці стратегії й тактики партії більшовиків. Цю сторону ленінської національної політики слід було б підкреслити й авторам третьої за хронологічним викладом подій книги із серії «Історія робочого класу СРСР».

Це видання охоплює майже десятирічний період—від поразки першої до перемоги другої російських буржуазно-демократичних революцій. У той період, особливо на етапі нового революційного піднесення 1910—1914 рр. у розвитку всеросійського робітничого руху, В. І. Ленін написав десятки праць, в яких роз'яснював позицію більшовицької партії з національного питання та обстоював право націй на самовизначення. Це, насамперед, такі класичні праці, як «Критичні замітки з національного питання», «Про національну програму РСДРП», «Про право націй на самовизначення». У рецензованій книзі ці праці згадуються, але в ній не зазначається, що у них вождь більшовицької партії протиставляв позиції великодержавних шовіністів, які відстоювали привілеї великоруських поміщиків і буржуазії, позицію робітничого класу, що виступав проти будь-яких національних привілеїв, за право націй на самовизначення.

Згадаймо також гострі виступи вождя більшовицької партії в період революційного піднесення проти націоналізму лідерів УСДРП Донцова, Юркевича, Левинського, його активну підтримку антиспаратистської позиції у робітничому русі на Україні—Оксена Лолі, викриття соратниками В. І. Леніна з трибуни Державної думи та на сторінках більшовицької преси гнобительської національної політики царизму на Україні, зокрема заборону відзначення 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Цього конкретного фактичного матеріалу читач не знайде в рецензованій книзі.

Не досить всебічно нам уявляється й характеристика багатьох легальних культурно-освітніх самодіяльних товариств грамотності, народних університетів тощо лише як вогнищ пропаганди угодовської ліберальної ідеології, всіх їх діячів як підступних і лицемірних демагогів, а у національних районах ще й проповідників буржуазного націоналізму (с. 127—128). Великий фактичний матеріал, введений до

наукового обігу багатьма дослідженнями радянських авторів та, зокрема, узагальнений у багатомній «Історії Української РСР» (т. 4, с. 435—438), суперечить такому категоричному визначенню і не узгоджується з цілком правильним, хоч і неконкретизованим, твердженням іншого місця рецензованої книги, в якому говориться про велику увагу більшовицької партії до діяльності культурно-освітніх установ (с. 71).

В зв'язку з цим можна, наприклад, згадати про народний університет, який діяв у 1905—1910 рр. у Харкові. Його організатори, представники прогресивної демократичної інтелігенції А. М. Краснов, В. Я. Данилевський та інші, безперечно, сприяли підвищенню загальноосвітнього й культурного рівня робітників міста. Більшовики ж, які також використовували цей і подібні йому заклади в Києві, Миколаєві та інших містах, ідейно впливали там на виховання й загартування класової політичної свідомості пролетарів. Отже, в цих установах відбувався діалектичний процес засвоєння знань трудящими масами, результати якого підсумував В. І. Ленін. Він писав: «Якщо більшість українських робітників перебуває під впливом великоруської культури, то ми знаємо твердо, що поряд з ідеями великоруської полівської і буржуазної культури діють тут і ідеї великоруської демократії та соціал-демократії»².

Засвоєнню ідей передової культури, безперечно, сприяло зростання загальної грамотності трудящих, особливо у великих містах та промислових центрах — Москві, Петрограді, на півдні країни. Там, як видно із статистичних даних, що наводяться в книзі, напередодні Великого Жовтня до 85% фабрично-заводських робітників були грамотними. Це розширювало можливості для діяльності більшовицької партії серед пролетарських мас, зміцнювало базу дальшого розвитку революційного робітничого руху, який у лютеві дні 1917 р. продемонстрував зразки класової солідарності.

На основі узагальнення досягнень сучасної історичної науки, залучення нових матеріалів авторам вдалося досить переконливо й ґрунтовно висвітлити найбільш істотні зміни, що відбулися у складі та структурі робітничого класу країни в 1907—1917 рр., у його соціально-економічному, правовому і політичному становищі, показати ставлення до нього царського уряду й буржуазії. У відповідних розділах книги велика увага приділена як з'ясуванню загальних закономірностей наростання революційної боротьби пролетаріату в розглядуваний період, так і особ-

ливостям її розвитку у різних регіонах країни в роки столипінської реакції, нового революційного піднесення, першої імперіалістичної війни та Лютневої буржуазно-демократичної революції у Росії.

На всіх етапах висвітлюваного періоду автори простежують події й явища, що характеризують роль робітничого класу як гегемона революційної боротьби трудящих мас. У ході цієї боротьби збагачувались інтернаціоналістські традиції багатонаціонального російського пролетаріату, застрільником яких виступали робітники — росіяни. Їх питома вага становила понад 60% загальної чисельності пролетарів усієї країни. Щоправда, і ці приблизні дані, що наводяться в книзі (с. 54—55), взяті радянськими дослідниками з матеріалів всеросійського перепису 1897 р. Точніших же даних про національний склад робітничого класу Росії пізнішого часу, зокрема напередодні та у період Лютневої революції 1917 р., на жаль, немає. Дані по Україні (с. 258) автори рецензованої книги взяли з праці М. А. Рубача, який доводив, що на 1917 р. там налічувалося 3,6 млн. пролетарів, з яких не менше двох третин становили робітники-українці³. Отже, нині ця й ряд інших проблем історії робітничого руху, економічного і правового становища пролетаріату України, порушених у рецензованій книзі, вимагають дальшої творчої розробки на основі найновіших досягнень радянської історичної науки, глибшого оволодіння марксистсько-ленінською методологією, вдосконалення методики дослідної роботи, розширення джерельної бази.

Загалом велика дослідно-творча робота по створенню фундаментальної багатомної «Історії робітничого класу СРСР», так вдало розпочата виданням трьох книг, присвячених дожовтневому періоду, є зразком і для істориків УРСР. У наступній п'ятиріччі провідні фахівці Інституту історії АН УРСР та інших науково-дослідних установ і вузів республіки мають підготувати узагальнюючу працю з історії робітничого класу України дожовтневого періоду. Це має бути перший том, який відкриватиме тритомну синтетичну працю «Історія робітничого класу Української РСР». Плідний досвід московських колег під час її написання буде використано якнайповніше.

В. Г. САРБЕЙ (Київ),

Ю. П. ЛАВРОВ (Київ),

О. М. ПОЛУХІНА (Київ)

² Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. Там же, т. 24, с. 126.

³ Рубач М. А. Пролетаріат України накануне социалистической революции: Численность, состав и концентрация. — В кн.: Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г.: Сб. статей. — М., 1964, с. 66, 72.

Кукурудзяк М. Г.
РОБІТНИЧИЙ РУХ
НА ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ —
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.

Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1982.— 128 с.

Радянські історики приділяють багато уваги вивченню історії Північної Буковини, населення якої ніколи не припиняло боротьби за возз'єднання з основною частиною українського народу. Вже опубліковано чимало наукових досліджень, у тому числі монографічних, а також збірників документів та матеріалів. Автор рецензованої монографії, спираючись на широке коло джерел, уперше проаналізував робітничий рух у краї наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Книга починається характеристикою становища Північної Буковини в складі Австро-Угорщини. Автор викрив намагання промислових і фінансових кіл монархії одержувати якомога більші прибутки від промисловості краю, внаслідок чого вона набула типових для колоніальних та напівколоніальних країн рис — одностороннього розвитку, переважання дрібних підприємств, хижаського винищення сировинних ресурсів. Усе це розкривається в книзі за допомогою конкретного аналізу стану справ у харчовій, лісопилній, деревообробній, хімічній, поліграфічній, текстильній і паперовій галузях промисловості, а також у машинобудівному й металообробному виробництві та переробці мінеральної сировини.

Робітничий рух у Північній Буковині, відзначає М. Г. Кукурудзяк, розгортався в умовах, коли в західноєвропейських країнах завершувався процес переростання домонополістичного капіталізму в імперіалізм: відбувалася концентрація виробництва, виникали монополістичні об'єднання, зростала роль фінансового капіталу. Проте в краї процес розвитку монополістичного капіталізму проходив із значним запізненням, що було зумовлено його напівколоніальним становищем.

Значну увагу в книзі приділено аналізу кількісного та якісного складу північно-буковинського пролетаріату. Позитивним, зокрема, є те, що простежено зміни в його чисельності протягом кожного десятиріччя. Це дало можливість автору зробити цікаві спостереження про переважання поденних робітників над фабрично-заводськими, слабку концентрацію пролетаріату та його багатонаціональний склад. Наявність значної групи сезонних, поденних і некваліфікованих робітників, їх розпороченість негативно позначалися на зростанні класової свідомості пролетаріату краю, рівні його організованості та розмаху визвольної боротьби.

У книзі наведено і проаналізовано чималий фактичний матеріал про економічне становище пролетаріату: тривалість робочого дня, розмір заробітної плати, жит-

лово-побутові умови, медичне обслуговування, охорону праці й техніку безпеки на виробництві. Ґрунтовно розкрито питання про політичне й національне гноблення, якого зазнавало трудяще населення від австрійських окупантів, що прирікали його на безправне становище та духовне зубожіння.

Досліджуючи робітничий рух у Північній Буковині, М. Г. Кукурудзяк насамперед відзначив, що на його розвитку позитивно позначилося поширення ідей наукового комунізму. У зв'язку з цим у кнпзі наведено цікаві документальні дані про розповсюдження в краї праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також ленінської газети «Искра». Згодом сюди надходили окремі номери більшовницької газети «Вперед».

У визвольному русі трудящих Північної Буковини М. Г. Кукурудзяк виділяє три течії: боротьбу робітничого класу проти капіталістичної експлуатації, селянства — проти залишків кріпосництва та національно-визвольний рух. В авангарді визвольного руху, підкреслює він, йшов, незважаючи на свою нечисленність, робітничий клас, який був кровно заінтересований у революційному розв'язанні загально-демократичних завдань.

У розвитку робітничого руху в краї автор виділяє три окремі етапи: кінець ХІХ — початок ХХ ст., 1905—1907 рр. та 1908—1914 рр. При цьому демонструються таблиці статистичних даних про страйкову боротьбу пролетаріату. Докладно описано форми масової боротьби робітників (страйки, збори, мітинги, демонстрації). Виступаючи в єдиних інтернаціональних лавах, робітники висували не тільки економічні, а й політичні вимоги.

Окремо автор спинився на впливі першої російської революції на піднесення робітничого руху в Північній Буковині. Він підкреслює, що мітинги й демонстрації, які відбулися в 1905 р., були виявом солідарності з повсталим російським пролетаріатом. Саме під впливом революційних подій у Росії політична боротьба північно-буковинських робітників набрала значного розмаху.

Рецензована праця, на жаль, не позбавлена окремих недоліків. Так, з поля зору автора випав сільськогосподарський пролетаріат. Висвітлюючи робітничий рух на Північній Буковині, М. Г. Кукурудзяк слабо пов'язав його з загальноавстрійським. До таблиці, що характеризує страйкову боротьбу, слід було включити і такий важливий показник, як кількість утрачених внаслідок неї робочих днів. Недостатньо уваги приділено профспілковому рухові. Є деякі неточні формулювання (с. 65, 90, 105, 111).

Загалом же М. Г. Кукурудзяку вдалося написати ґрунтовну працю, яка є певним внеском у дослідження історії робітничого руху на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму.

М. М. КРАВЕЦЬ (Вінниця)

ЗАРОДЖЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ НА УКРАЇНІ.

Середина XVIII ст.—1861 р.:

36. *документів і матеріалів./Упорядники:*
В. П. Баран, М. І. Бутч, І. І. Глизь,
О. А. Купчинський, О. І. Лугова
(старший упорядник), Ф. І. Стеблій.—

К.: Наук. думка, 1982.—494 с.

Історія робітничого класу — провідної сили нашого суспільства — постійно привертає увагу радянських дослідників. Однак питання його зародження в надрах феодалізму, зокрема на Україні, вивчені ще недостатньо. Саме тому слід всіляко вітати вихід у світ рецензованого збірника документів, підготовленого Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, центральними державними історичними архівами УРСР у Києві й Львові спільно з Інститутом історії АН УРСР та Інститутом суспільних наук АН УРСР.

Збірник відривається змістовною передмовою, в якій дається короткий аналіз стану вивчення даної проблеми радянською історіографією за три останні десятиліття, і вступним словом від упорядників.

При підготовці збірника були використані документальні матеріали 6 центральних та 18 обласних архівів нашої країни, ряд публікацій. До нього включено 283 документи, 266 з яких публікуються вперше. Серед вміщених документів переважну більшість становлять оригінали. Лише 62 з них являють собою копії, чернетки, відпуски й літографії. З опублікованих раніше документів, які ввійшли до збірника, майже половину становлять законодавчі акти та матеріали періодичних видань.

Збірник складається з чотирьох розділів: I. Описи промислових підприємств; II. Формування й склад передпролетаріату; III. Становище робітних людей; IV. Зародження робітничого руху. Однак, як підкреслюють упорядники, розподіл документів на розділи умовний, оскільки у багатьох з них містяться факти, що можна віднести до будь-якого із зазначених розділів. Особливо це стосується скарг, в яких можна знайти і коротку історію підприємства, й характеристику становища робітних людей, і відомості про форми соціального протесту.

Упорядники поклали в основу збірника хронологічний принцип систематизації документів. Останні дають досить чітку картину поступового зростання загальної кількості промислових закладів на Україні в другій половині XVIII ст.—першій половині XIX ст., збільшення кількості робітних людей та наростання класової боротьби.

Упорядники, на нашу думку, взяли найбільш раціональний принцип підбору матеріалів, включивши до збірника, з одного боку, документи про стан розвитку дрібних селянських промислів, цехового ремесла, казенної, поміщицької й купецької мануфактури, фабрик, заводів; а, з другого,—добірки матеріалів про окремі під-

приємства (наприклад, про Луганський завод—30 документів*, Смілянські цукрові заводи—21 та ін.). Це дає змогу не лише дати загальну характеристику промисловості та формуванню передпролетаріату в певні періоди, а й на прикладі окремих підприємств простежити найбільш характерні особливості розвитку її певних галузей та зародження робітничого класу на Україні у надрах феодального суспільства.

Всі документи за походженням можна поділити на дві групи. До першої групи відносяться ті, що вийшли з-під пера представників передпролетаріату і співчуваючих йому. Другу групу становлять документи, складені представниками панівного класу в державних установах, що захищали його інтереси. Оскільки обидві з названих груп нерідко стосуються одних і тих же фактів та подій, це дає можливість дізнатися про ставлення до них різних класів суспільства.

В цілому матеріали збірника розповідають про зародження передпролетаріату на Україні, шляхи його формування з різних соціальних груп і національностей, відтворюють жалючі умови праці та побуту робітних людей, форми їх боротьби проти соціального гніту.

Археографічне опрацювання документів проведено згідно з існуючими правилами їх видання. Усі вони, за винятком 37 перекладів з німецької, угорської, польської та французької мов, подаються мовою оригіналу (російською й українською). Помилки та описки, що зустрічалися у текстах, виправлені. Дані про смислові перекручення слів, непрочитані місця, пошкодження тексту, встановлення відсутніх дат тощо даються в підрядкових примітках.

Наприкінці збірника вміщено важливі додаткові матеріали: примітки, покажчики промислових підприємств і географічний, переліки виявлених документів, які не включені до збірника, використаних архівних, бібліотечних фондів, друкованих видань, а також хронологічний, словник застарілих та рідковживаних слів, список скорочень.

Перелік виявлених документів, що не включені до збірника, є, зокрема, своєрідним довідником про рукописні матеріали з теми, які зберігаються в архівах і рукописних відділах бібліотек. У збірнику ці відомості систематизовані за галузевим та географічним принципами, що полегшує їх використання дослідниками.

Рецензоване видання не позбавлене й окремих недоліків. Так, характеризуючи комплектування кваліфікованими робітниками Луганського ливарного заводу, автори передмови нічого не згадують про 100 майстрів, переведених на це підприємство з Олександрівського гарматного заводу Олонської губернії, хоч про це йдеться в одному і тому ж документі (док. № 10).

* У покажчику промислових підприємств (с. 441) скаргу робітників Катеринославської суконої фабрики (док. № 239) помилково віднесено до Луганського заводу.

У примітці № 3 (с. 427) зазначається, що Бахмутські й Торські заводи згідно з указом сенату в 1715 р. були передані на казенне утримання. Насправді ж того року казні передали лише Торські промисли, а Бахмутські перейшли до неї ще у 1704 р. Однак казенне солеваріння розпочалося там лише після поразки селянської війни під керівництвом К. Булавіна¹.

В 4-й примітці (с. 427) неправильно подано відомості про початок експлуатації Торських і Бахмутських соляних джерел. Виварювати сіль на перших, як стверджує О. Г. Слюсарський, почали наприкінці XVI ст., а з 1683 р.— на р. Бахмуті². В примітці № 5 (с. 427) говориться про те, що виступ у липні 1765 р. бахмутських солеварів був викликаний низькою оплатою їх праці. Насправді ж причина його була іншою. Він виник у зв'язку з тим, що всі допоміжні роботи, які виконували приписні селяни Белгородської й Воронежської

губерній, казна переклала на солеварів та членів їх сімей (док. № 216).

Публікуючи записку з журналу комітету міністрів про розгляд скарги обов'язкових робітників Луганського казенного заводу від 28 лютого 1833 р. (док. № 252), слід було вказати, що вона вже згадувалася в іншому збірнику документів і матеріалів³.

На наш погляд, до збірника слід було включити документи, які свідчать про те, що у першій половині XIX ст. мало місце переведення кваліфікованих робітників з України в інші райони Російської імперії⁴. Варто було також навести відомості про стан промисловості хоч би в окремих губерніях України на початку XIX ст.⁵

Проте зазначені недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку збірника, вихід якого, без сумніву, сприятиме пошукванню дослідження даної проблеми.

В. О. ПІРКО (Донецьк)

¹ История рабочих Донбасса.— Киев, 1981, т. 1, с. 15; ЦДАВМФ СРСР, ф. 233, оп. 1, спр. 4, арк. 173.

² Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964, с. 312—315; ЦДА УРСР у м. Києві, ф. 1722, оп. 1, спр. 13, арк. 1—2.

³ Рабочее движение в России в XIX в.: Сб. документов и материалов.— М., 1955, т. 1, ч. 2, с. 118—127.

⁴ ЦДА СРСР, ф. 44, оп. 2, спр. 1081, арк. 2—18.

⁵ Там же, ф. 1290, оп. 5, спр. 3, арк. 3.

Власова Л. В.

**МОЛДАВСКО-ПОЛЬСКИЕ
ПОЛИТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ
В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVII—
НАЧАЛЕ XVIII в.**

Кишинев: Штиинца, 1980.— 166 с.

Рецензована праця становить певний інтерес для читачів нашої республіки з ряду причин. По-перше, описувані в ній події відбувалися на значній частині українських земель — Поділлі та Північній Буковині, по-друге, активну участь у цих подіях брало українське козацтво. Однак головне, мабуть, те, що проаналізований у книзі процес переорієнтації зовнішньої політики Молдавського князівства став можливим лише в результаті перемоги українського народу у визвольній війні 1648—1654 рр. і воз'єднання України з Росією. Саме тоді молдавський господар Г. Штефан вперше звернувся до російського царя з проханням прийняти князівство під його покровительство.

Предмет дослідження автора книги стосується насамперед зовнішньополітичних відносин, історії дипломатії. Проте найсильнішою стороною монографії, на наш погляд, є те, що зовнішня політика розглядається в органічному зв'язку з внутрішньою. В монографії вперше в радянській історіографії на конкретному фактичному матеріалі розкрито зумовленість

зовнішньополітичних позицій різних прошарків панівного феодального класу Молдавії їх об'єктивним соціально-економічним становищем.

Л. В. Власова показала, що основною метою зовнішньої політики молдавських феодалів було збереження відносної самостійності князівства, яку воно мало в складі Оттоманської імперії, або розширення його прав завдяки входженню до складу однієї з європейських держав, з допомогою яких Молдавія могла б визволитися від турецького поневолення. Різне розуміння шляхів досягнення цієї мети зумовило формування двох основних зовнішньополітичних угруповань: «протурецького» і «прохристиянського» (представники останнього в розглядуваній період покладали надії на Польщу). Однак, як переконливо довів автор, між цими угрупованнями не було різких суперечностей, про що, зокрема, свідчила плінність їх складу: залежно від конкретної ситуації одні й ті самі бояри були в першій або в другій групі. В цілому ж молдавські бояри прагнули не ризикувати вже здобутим ними становищем у Порті заради можливого поліпшення своїх позицій на випадок перемоги країн так званої «Священної ліги».

Більш глибокими були незгоди в середовищі дрібного і середнього боярства та служилих людей. Усунення їх від участі в поділі централізованої ренти, хиткість становища і непевність соціальних перспек-

тив по-різному впливали на їх поведінку. Одні з них у складі війська молдавських господарів діяли на боці турків, інші — намагалися дотримуватися вибіркової позиції, а чимала частина виступала на боці антитурецьких сил.

У книзі детально проаналізовано особливості політичних взаємин Молдавії з різними країнами. Так, Габсбурги відверто не рахувалися з інтересами молдавських контрагентів, грубо наполягали на своїх умовах переходу князівства під австрійський сюзеренітет. Польський король Я. Собеський під впливом ряду факторів і залежно від конкретної ситуації погоджувався на різні форми державного зв'язку Молдавії з Польщею — від реальної унії до встановлення влади місцевої спадкової династії Кантемирів. Проте в ході трьох походів польських військ у Молдавію (1685, 1686, 1691 рр.) Річ Посполита швидко втрачала в очах місцевого панівного класу і широких кіл населення ореол можливого визволителя. Вся логіка розвитку міждержавних взаємин на сході і південному сході Європи, життєві інтереси князівства диктували необхідність його переорієнтації на Росію, авторитет якої невпинно зростає. Заслуга автора праці полягає в глибокому вивченні внутрішніх і зовнішніх факторів, які на початку XVIII ст.

зумовили перетворення цієї тенденції в головний напрям зовнішньої політики князівства. Оскільки даний аспект проблеми раніше майже не порушувався, монографія Л. В. Власової значно збагачує наші знання про політичну ситуацію в східноєвропейському регіоні на рубежі XVII—XVIII ст.

Водночас, на нашу думку, автору бажано було б докладніше висвітлити міжнародно-політичний фон розглядуваних подій. Більш повному розкриттю теми сприяло б і використання джерел, як нарративних, так і актових, що зберігаються в архівах Української РСР. Поза увагою дослідника залишилися й контакти молдавських феодалів з представниками козацької старшини.

Слід відзначити, що історики України при написанні своїх праць також недостатньо використовують молдавські джерела і публікації колег з братньої республіки. В зв'язку з цим рецензована монографія Л. В. Власової сприятиме кращому ознайомленню з досягненнями молдавської історіографії тих науковців, які досліджують історію взаємовідносин країн Східної та Південно-Східної Європи в другій половині XVII ст.

Я. Д. ІСАЄВИЧ (Львів)

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1983 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 124. Деятельность Компартии Украины по формированию у студентов научного мировоззрения, высоких политических и нравственных качеств в период развитого социализма. Киев. Литвиненко В. Ф. Деятельность Компартии Украины по осуществлению комплексного подхода к идейно-воспитательной работе со студенческой молодежью; Лукьяненко С. В. О работе партийных организаций по формированию научного мировоззрения студенческой молодежи (1966—1976 гг.); Варфоломеев А. Ф. К вопросу о формировании коммунистической убежденности будущих специалистов; Кутузова Н. Г. Идейно-политическое воспитание студентов в вузах Украины на примере жизни и деятельности В. И. Ленина; Камчугова И. Д., Телис Л. А. Об использовании печати в процессе формирования идейно-политической убежденности будущего специалиста; Гуменюк Е. Г. К вопросу о формировании активной жизненной позиции студенческой молодежи; Дубовиков И. К., Коза В. В. Деятельность партийных органи-

заций вузов Украины по совершенствованию идейно-воспитательной работы среди студенческой молодежи во внеучебное время (1971—1975 гг.); Терентьев В. П. Деятельность парторганизаций вузов УССР по воспитанию у студентов трудолюбия на примерах коллективов учебных заведений (1961—1981 гг.); Стоян А. Н., Марченко Л. А. Комсомол Украины — активный помощник партии по коммунистическому воспитанию молодежи в студенческих строительных отрядах (1962—1980 гг.); Письменный Г. Г., Сачок В. К. Из опыта организации работы в студенческих строительных отрядах педвузов (1971—1975 гг.); Гурладий Н. С. К вопросу о развитии системы общественно-политической практики студентов (1971—1977 гг.); Буйко Г. В., Кулишова Т. А. О партийном руководстве деятельностью вузовских кафедр общественных наук по организации и проведению общественно-политической практики студентов; Отделенкова Н. Н., Замская Н. Б. К вопросу о партийном руководстве воспитанием коммунистического отношения к труду (На примере вузов Донбасса); Гайдуков В. Ф., По-

пов Р. К. Из опыта работы партийной организации Ворошиловградского машиностроительного института по подготовке руководящих кадров в производственной сфере; Солошенко В. Н., Дигтярь П. А. Деятельность вузовских партийных организаций по руководству научно-техническим творчеством студентов; Морковкин В. К., Банько И. Н. Из опыта работы партийных организаций вузов Украины по формированию интернационально-патриотических убеждений студенческой молодежи; Багмет М. А., Багмет А. Н. Деятельность партийных организаций вузов Украины по патриотическому и интернациональному воспитанию студентов (1975—1980 гг.); Ямкова З. И., Ямковой А. А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса (На материалах Коммунарского горно-металлургического института); Чернявский М. Я. К вопросу об интернациональном воспитании будущих педагогов (На материалах Славянского педагогического института); Шелест Д. С., Нагайцев А. Е. Руководство партийных организаций вузов Украины процессом нравственного воспитания студентов (1976—1981 гг.); Крюкова А. В. Политическая культура — действенный фактор коммунистического воспитания студенческой молодежи; Кузьминец А. В. Роль партийного руководства в совершенствовании единой системы народного образования и коммунистического воспитания молодежи на Украине в период развитого социализма.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 125. КПСС — организатор разгрома империалистических интервентов и внутренней контрреволюции в годы гражданской войны. Киев. Кораблев Ю. И. Партия большевиков — организатор защиты социалистического Отечества в годы гражданской войны и иностранной интервенции; Азовцев Н. Н. В. И. Ленин о гражданской войне; Тригуб П. Н. Деятельность коммунистических фракций Советов Украины по мобилизации трудящихся на борьбу с контрреволюцией, за осуществление социалистических преобразований (1918—1920 гг.); Кукель Э. М., Мокрый В. Г. Частн особого назначения на Украине в борьбе с контрреволюцией; Черная В. Г., Брошеван В. М. Коммунистическая партия — организатор и руководитель партизанского движения в Крыму в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны; Столяр П. С. О деятельности Коммунистической партии по мобилизации комитетов незаможных селян Украины на разгром белополяков и Врангеля; Реверук В. Я. Партийное руководство деятельностью рабочих производственных отрядов на Украине; Каширин Е. Д. Руководящая роль РКП(б) в работе комитетов помощи фронту; Скоморская Л. И. Некоторые вопросы партийного руководства работой ревкомов Украины по оказанию помощи Красной

Армии на завершающем этапе гражданской войны; Ветров Р. И. Из истории борьбы большевиков Украины против меньшевиков в годы гражданской войны; Максименко М. М., Тимошенко Н. В. Партийное руководство советским строительством в украинской деревне после разгрома денкинщины (ноябрь 1919 — май 1920 г.); Проценко П. И., Бронников В. Д. О работе большевистских организаций по вовлечению инженерно-технической интеллигенции в социалистическое строительство в годы гражданской войны; Голиченко А. В. Деятельность Коммунистической партии по укреплению безопасности юго-западной границы Страны Советов (1918—1921 гг.); Баглаев Ю. А. Роль армейской печати Южного фронта в пропаганде произведений В. И. Ленина в годы гражданской войны; Батарина А. Ф., Щербина А. А. Некоторые формы устной агитации большевиков в годы гражданской войны на Украине; Колбасов Н. Е. Коммунистическая партия — организатор идейно-политического воспитания курсантов военных учебных заведений в годы гражданской войны; Макаров Г. П., Толстых И. В. Партийное руководство допризывной подготовкой молодежи в годы гражданской войны (На материалах Украины); Соيفер Д. И., Велогоненко Г. Я. Некоторые вопросы истории гражданской войны в СССР и военно-патриотического воспитания трудящихся; Позняков К. И., Шумаков В. К. Об интернациональной солидарности пролетариата капиталистических стран с трудящимися Советской России в период разгрома последнего похода Антанты; Мазур Б. В. Против современных буржуазных фальсификаций политики «военного коммунизма».

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 126. Руководство КПСС укреплением социалистической законности, совершенствованием форм и методов работы органов охраны правопорядка (Из опыта Компартии Украины). Киев. Горшенев В. М., Павловская Л. Н. Ленинские идеи социалистической законности и их воплощение в условиях развитого социализма; Черниченко С. А. XXVI съезд КПСС об укреплении социалистической законности правопорядка; Величко Н. П., Горобец Г. Т. Ленинский стиль работы в деятельности правоохранительных органов; Вугуйчук В. В. Партийное руководство правоохранительными органами и укрепление социалистического правопорядка (На материалах ряда областей Украинской ССР, 1970—1976 гг.); Лукашенко А. А. Партийное руководство общественными пунктами охраны порядка; Голиченко В. Д. Деятельность партии по укреплению единства чекистских органов России и Украины; Тамм А. Е. Деятельность Ф. Э. Дзержинского по борьбе с контрреволюцией и бандинизмом на Украине в годы гражданской войны; Конищев В. П. Деятельность большевистских организаций по привлече-

нию трудящихся масс к созданию и укреплению советских судебных органов на Украине (ноябрь 1917—апрель 1918 г.); Петухов Г. Е., Пищемуха В. Г. Решение Коммунистической партией проблемы кадров органов юстиции Украины в первые годы Советской власти (октябрь 1917—1920 г.); Рогожин А. И., Ярмыш А. Н. Партийное руководство строительством рабоче-крестьянской милиции в первые годы Советской власти; Юрий Е. И. Из опыта работы партийных организаций Украины по воспитанию трудовой дисциплины в производственных коллективах; Мирошникова П. Т., Котеловская Е. С. Деятельность КПСС по правовому обучению и воспитанию руководящих кадров—одно из важнейших условий укрепления социалистической законности и правопорядка (На материалах Украинской ССР, 1971—1982 гг.); Бритченко С. П. Роль КПСС в укреплении социалистической законности при осуществлении членами колхозов права на ведение личного подсобного хозяйства; Крачковский Б. П., Черняк Я. И. Партийное руководство сельскими добровольными народными дружинами (Из опыта парторганизаций Украины, 1965—1980 гг.); Мирошникова П. Т., Шефель С. В. Роль партийных организаций в улучшении взаимодействия органов охраны порядка и комсомола по предупреждению правонарушений молодежи (На материалах Украины, 1966—1975 гг.); Глазунова Н. И. Партийное руководство нравственно-правовым воспитанием молодежи профтехучилищ в годы десятой пятилетки (На материалах Украинской ССР); Дубовиков И. К., Коза В. В. Из опыта работы партийных организаций Украины по пропаганде правовых знаний по месту жительства трудящихся (1971—1976 гг.); Котеловская Е. С. Деятельность партийных организаций вузов Украины по развитию юридической науки и повышению ее роли в дальнейшем совершенствовании советского законодательства, в укреплении социалистической законности (1961—1975 гг.).

Вопросы истории СССР: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 28. Харьков. Черномаз И. Ш., Кушева С. И. Фабзавкомы и профсоюзы Украины в 1917 г. (Исторнография проблемы); Гарчев П. И. Создание ревкомов Украины и Крыма в дни корниловщины; Литвинова В. П., Шейко В. Н. Привлечение буржуазных специалистов к обороне и хозяйственному строительству УССР (1917—1920 гг.); Ревегук В. Я. Братская взаимопомощь трудящихся РСФСР и УССР в решении продовольственной проблемы в годы гражданской войны; Калинин В. В. Результаты перераспределения земельного фонда Левобережных губерний Украины в ходе революционных аграрных преобразований (1917—1923 гг.); Чумак В. М. Комитеты незаможных селян в системе диктатуры пролетариата в восстановительный период (на материалах юга Украины); Водо-

тыка С. Г. Социальная структура батрачества Украинской ССР в доколхозной деревне (1921—1929 гг.); Чуб В. И. Участие добровольного общества «Друг детей» в ликвидации беспризорности на Украине; Духопельников В. М. Деятельность Советов Харьковщины по оказанию помощи крестьянству в восстановлении сельского хозяйства (1921—1925 гг.); Булах В. И. Роль сельских Советов Украины в развитии колхозного движения (осень 1929—зима 1929/30 г.); Бачинский А. Д. Создание советской системы народного образования в Придунайских землях Украинской ССР (1940—1941 гг.); Васильев В. В. Социалистическое соревнование на предприятиях тракторного и сельскохозяйственного машиностроения Украины в годы пятой пятилетки; Крачковский Б. П. Рост благосостояния работников совхозов УССР в годы восьмой пятилетки; Скоробогатов А. В. Повышение роли движения рационализаторов и изобретателей в улучшении условий труда в легкой промышленности Украины (1966—1975 гг.); Головка А. Б. Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Волыни и Галичины); Мельник Л. Г. К вопросу об антифеодальной борьбе крестьянства Левобережной и Слободской Украины в 50-х—60-х годах XVIII в.; Авраменко А. М. Крестьянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX—начале XX в.; Малинко И. Г. Создание высших женских курсов на Украине.

Вопросы новой и новейшей истории: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 29. Киев. Велигура Л. И. В. И. Ленин о задачах российского пролетариата в связи с приближением революции в Германии; Павленко Г. В., Кругляков В. Е. К вопросу о роли и месте крестьянских и батрацких Советов в ноябрьской революции 1918—1919 гг. в Германии; Папенко Н. С. Позиция Германской коммунистической партии по вопросу единства рабочего класса в борьбе за демократическое обновление ФРГ. 1970—1980 гг.; Чернявский Г. И. Отражение в советской печати классовой борьбы трудящихся Болгарии в период революционного подъема 1918—1923 гг. (до фашистского переворота); Мартыненко Б. А. Из истории канадско-английских отношений в период «странной войны». 1939—1940 гг.; Рыжков В. Д. Движение реформистских клубов в США (50-е—первая половина 60-х годов XX в.); Маркина Н. Н. Эволюция позиции европейских союзников США в отношении их внешнеполитических доктрин (1952—1960 гг.); Федотов А. М. Эволюция роли наемничества в современных локальных войнах в зоне национально-освободительного движения. 1960—1980 гг.; Солтановская Т. Г. Жан-Поль Марат и «бешеные» весной 1793 г.; Калашников В. М. Испанский колониальный режим в Верхней Калифорнии (1769—1821 гг.); Гвоздик Н. С. Исторногра-

фия Великой Октябрьской социалистической революции на страницах периодической печати ГДР; Пендзей И. В. Историография ГДР о революционном профсоюзном движении в Германии (1917—1923 гг.); Зинченко В. В. Массовые кампании ФКП за коммунальные свободы в период президентства де Голля (Советская и французская историография вопроса); Иванова З. Н. Дискуссия о французском дворянстве в общественной мысли эпохи Просвещения; Брянцева Т. П. Прогрессивный польский публицист XVIII в. Сташиц о причинах экономической отсталости городов Речи Посполитой; Таран Л. В. Критика некоторых теоретико-методологических концепций французской историографии первой половины XX в.; Удовенко А. А. Развитие экономических и торговых связей между СССР и Польшей в предвоенные годы.

Архіви України, № 1. Положення про щорічні заохочувальні премії Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР за кращі наукові роботи і методичні розробки в галузі архівознавства, документознавства та археографії; Шелест А. М. З досвіду роботи хранителів фондів ЦДАКФД УРСР; Яковлева Л. В. Роль інформаційно-пошукових систем у використанні документів ЦДАЖР УРСР; Ткаленко І. В. Статистичні матеріали як джерела до вивчення складу місцевих Рад УРСР (1947—1980); Барштейн Ю. А. Тема дружби народів Союзу РСР у творах медальерного мистецтва, присвячених ювілеям автономних республік і областей; Чайковський А. С. Документи ЦДАЖР УРСР про участь винищувальних батальйонів у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками на початку Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.; Волковияський В. М. Маловідомі джерела про відзначення перших річниць Червоної Армії на Україні; Мельник С. М. Соціалістичне строїтельство на Одещині. Документи н матеріали (1921—1941); Мигаль Б. К., Оробинский П. Д. Н. И. Ксензенко. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919—март 1921 гг.); Реент О. П. В. М. Кривонос. Вклад рабочего класса Украины в завоевание технико-экономической независимости СССР (1926—1937); Мовчан Р. В., Калабаліна А. М. Відзначення у ЦДАМЛМ УРСР 70-річчя з дня народження А. С. Малишка; Наукові конференції архівістів.

Архіви України, № 2. Єресько В. І. Нові документальні свідчення про поширення праць К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні у 80-х—на початку 90-х років XIX ст.; Мітюков О. Г. XXI Міжнародна конференція Круглого стола архівів; Кондратенко Л. В. Участь трудящих Української РСР у патріотичних рухах допомоги фронту в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.; Ліщенко М. О., Балух В. О. З історії радянського будівництва в західних областях Української РСР у 1944—1945 рр.; Олейни-

ков О. О., Афонін С. О. Джерела до біографії С. М. Будьонного; Овсієнко О. Ф., Папакін Г. В. Діяльність Артема (Ф. А. Сергеева) на Україні (за документами ЦДІА УРСР у м. Києві та ЦДАЖР УРСР); Каніболицький О. П., Кривоніс В. М. Ленінський план побудови соціалізму н его здійснення на Україні; Заставська Н. М. Участь працівників Держархіву Донецької області у патріотичному русі «Ніхто не забутий, ніщо не забуте»; До 40-річчя визволення Ворошиловграда від німецько-фашистських загарбників.

Архіви України, № 3. Сарбей В. Г. Нове видання архівних документів із рукописної спадщини К. Маркса; Новохатський К. Є. Маловідомі документи державних архівів УРСР про розповсюдження марок РСДРП із зображенням Карла Маркса; Глизь І. І., Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про діяльність ленінсько-іскрівських організацій України по підготовці II з'їзду РСДРП та пропаганді його рішень; Овсієнко О. Ф. Малодосліджені документи з історії діяльності Організаційного Комітету по скликанню II з'їзду РСДРП; Яковлева Л. В. Документи ЦДАЖР УРСР про відзначення ювілеїв II з'їзду РСДРП; Великолуг В. І. Архівні джерела про співробітництво і соціалістичне змагання трудових колективів УРСР та інших братніх республік у 1966—1970 рр.; Щур О. Т. Участь комсомольців і молоді у відродженні народного господарства Поділля у 1944—1945 рр. (за документами державних архівів Вінницької та Хмельницької областей); Мосяков В. Я. Документи Держархіву Кримської області як джерело до вивчення діяльності Рад Криму в період реконструкції народного господарства; Ваколюк В. С. Нововиявлені архівні документи про газету військово-революційної організації при Харківському комітеті РСДРП «Солдатская жизнь» в роки першої російської революції; Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воеводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI—XVIII ст.; Остапенко В. О. Полтавський орден Трудового Червоного Прапора сільськогосподарський інститут; Рожко В. Є. Луцький шовковий комбінат ім. 60-річчя Радянської України; Васько Л. М. До відзначення 60-річчя журналу «Советские архивы»; Пінчук Ю. А. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст.—1861 р. Збірник документів і матеріалів; Денисенко О. В. Республіканська нарада-семинар з питань удосконалення роботи з документами в профспілкових органах; Доценко С. І., Міськов О. В. Книжково-документальні виставки у ЦДАМЛМ УРСР; В архівних установах республіки; Шраберман М. М. На відзначення 80-річчя II з'їзду РСДРП.

Архіви України, № 4. Новохатський К. Є. Про присудження заохочу-

вальних премій Головархіву УРСР 1983 р. за кращі наукові роботи і методичні розробки в галузі архівознавства, документознавства та археографії; Портнов Г. В., Кузнецова Л. В. Стан архівної справи та діловодства у міністерствах і відомствах УРСР та завдання щодо їх поліпшення; Борзов В. П. Участь спортсменів Української РСР у спартакіадах народів СРСР; Воскобойникова Л. К. Документи Держархіву Одеської області про участь трудящих Одеси у загальному політичному страйку 1903 р.; Гриценко І. А. Джерела державних архівів СРСР до історії вивчення зв'язків Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX—на початку XX ст.; Купріянова Л. М. Фонд ЦДІА УРСР у м. Києві «Управління Південно-Західних залізниць» як джерело до вивчення історії вітчизняного транспорту; Положення про Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління Української РСР; Ковальова Є. П. Документальна виставка, присвячена 80-річчю Другого з'їзду РСДРП; Субботіна І. В., Нестерець М. М. На честь 65-річчя ленінського декрету «Про реорганізацію і централізацію архівної справи»; Шандра В. С. Науково-методичний семінар в ЦДІА УРСР у м. Києві; Семінари з питань діловодства у міністерствах і відомствах республіки.

Пам'ятники України, № 1. Символ дружби і братерства (відкриття в Києві монумента на ознаменування возз'єднання України з Росією); Промова товариша В. В. Щербицького; Безсмертя молодоговардійців; Іванченко М. Зустрічі в музеї; Рябоштан І. Пам'яті перших комунарів; Куліш В. Гордість Збаражця; Скомаровська Л. Більшовики на чолі ревкомів; Євтушок М., Крочек Я. Шана землякові; Мартинюк Л. Герою громадянської війни; Будинок вчителя; Бондар О. Поборник щастя й волі; Якимчук М. Учителям та учням; Циганок Н. Доля людини—історія країни; Заславець Г. Розповідають експонати; Фозекош І. Музей в урочищі; Текучев В. Студентський клуб-музей; Омелянчик Р., Стрижачкова Н. Унікальна колекція старовинних монет; Данилюк А. Старання громадськості; Лапина Т. Матрос Железняк; Забашта Р. Поближчали в часі; Шмиголь М. Вивчено пам'ятник; Лепков В., Кожин К. Залишки старої Юзівки; Зубар В. Коштовності Херсонеса; За проектом М. І. Кутузова; Одрехівський В. Меморіальні дошки львівських скульпторів; Прибега Л. Що означає «реставрація»; Кирилін Д. Форпост Київської Русі; Костюк О. Канів; Нові пам'ятники і пам'ятні знаки; Пам'ятки музичної культури.

Пам'ятники України, № 2. III пленум Республіканського правління Товариства; IV пленум Республіканського правління Товариства; Переможі соціалістичного

змагання на честь 60-річчя утворення СРСР; Шульга Ю., Борисюк Н., Чабаненко Є. Слово передовикам соцзмагання; Підсумки Республіканського громадського огляду пам'ятників і пам'ятних місць, присвяченого 60-річчю утворення СРСР; Фреліх В. Символи вдячності й щастя; Заболотний А. В. І. Леніну; Пам'ятник вождю; Кучеренко К., Красносільський П. Головні напрями; Жук В. В основі—пошук; Бевза О. Спладкоємці; Данилов Л. Будинок пропаганди; Ніковський К. Науково-практична конференція; Стоян Ю. Семінари, наради; Корисні розробки; Виговський М. Координати мужності і слави; Гапончук Г. В серці закляком лунають; Символи братерства; Костюк О. Подорож у юність; Фенцур В. Дзеркало історії краю; Пригула Н. Найкращий пам'ятник—дружба; Свято на березі Каспію; Тутученко С. Місто слави російської; Шаповал І. Колумб нашого краю; Гомоляка І. Використовуючи народну спадщину; Іванова О. На честь праці; Ігнаткін І. Краснокутський дендропарк; Петросюк О. Робітничі селище; Орел Л. Виставка народного одягу; Книжкова полиця; Нові пам'ятники і пам'ятні знаки.

Пам'ятники України, № 3. Велична програма дій; Реліквії слави народної; Лемещук М. Адреси історії; Борзов В. Наша спільна турбота; Оненко В. На честь підпільниці; Фреліх В. Історія одного пошуку; Дюков Л. Відважний командир; Креньов В. Юному партизану; Горб Є. Їх імена—у назвах вулиць; Денисенко Г. Подвигу комсомольців; Генералов Є. Шана гідна слави; Ярошинський В. Загін «Пошук»; Скуратівський В. Живі джерела народної пам'яті; Константинов В., Заболотний А. Семінари, наради; Ситник А. Конкурс любительських фільмів; Омельченко Ю., Табачник Д. Найдорожчий скарб; Самойлов В. Автограф на криці; Крет П. Фіксуєм історію краю; Павленко В. Героєм гвардійського полку; Новицький А. Дім письменника; Соколкіна Л. Незабутній ГОЕЛРО; Арсак М. Музей гуцульської кераміки; Прибега Л. Інженерно-технічні заходи по збереженню пам'яток народної архітектури; Мойсеєнко В. Пам'ятки соціалістичного містобудування; Костенко І., Симоненко В. Ніжин; Гарматний В. Барельєф на скелі; Дедов В., Косиков В. Білокам'яне диво; Качій Ю. Різьбяр Іван Волошин; Стрельцова Т., Харламов В. Київський замок; Старик В. Визначна пам'ятка буковинської архітектури; Кіку І. «В скринях мощних за тремя замками»; Лапський В. Нові силуети Берліна; Ткач А. На сторожі пам'ятки; Акуленко В. Зміни в законодавстві про пам'ятки; Нові пам'ятники і пам'ятні знаки; Книжкова полиця.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ);

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО УТОЧНЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДАНИХ

Як відомо, працюючи з першоджерелами, дослідник повинен критично їх оцінювати. Адже на зміст документа впливають такі фактори, як спонукальні мотиви його створення, класова позиція автора, його поінформованість про події, які він описує тощо. Особливо важливий критичний аналіз джерела, якщо він пов'язаний з ім'ям В. І. Леніна.

У збірнику «Присяга на вірність»¹ міститься документ «З відомостей про вступ до Комуністичної партії робітників під час ленінського призову (за газетними матеріалами)», датований 9 лютого 1924 р. Вказаний документ, у свою чергу, укладачами збірника взято з книги «В. І. Ленін і український народ. Збірник документів» (К., 1970, с. 495).

Отже, йдеться про вступ до РКП(б) робітників Донбасу з кінця січня по 9 лютого 1924 р. У документі наводяться конкретні дані по містах, районах, округах, а також по окремих підприємствах. Однак деякі з них неточні.

Так, у документі говориться, що на 9 лютого 1924 р. на заводі «Донсода» в партію було прийнято 700 робітників. Ця цифра не відповідає дійсності.

Виконуючи рішення січневого (1924 р.) Пленуму ЦК РКП(б), який прийняв звернення «До робітників і робітниць» та постанову «Про прийом робітників від верстата у партію»², а також враховуючи величезне прагнення до цього робітників заводу, партійне бюро «Донсоди» 4 лютого 1924 р. спільно з цеховими парторганами провело об'єднане засідання. Було прийнято резолюцію: «Приступити до прийому в партію робітників від верстата. Питання про прийом в партію службовців та інтелігенції залишити тимчасово відкритим»³. Перші загальні збори партосередка з питань прийому в партію відбулися 18 лютого⁴. Протягом того ж місяця в партбюро було подано 285 заяв⁵. Приблизно цю ж цифру — близько 300 заяв — наводить у своїй книзі з історії заводу «Донсода» В. І. Подов⁶. Таким чином, мова йде про кількість поданих заяв, а не прийнятих у партію.

Всього за 1924 р. (до 8 грудня) робітники заводу подали 499 заяв з проханням прийняти їх в партію. Партійне бюро, розглянувши на своїх засіданнях ці заяви, відхилило 167 кандидатур. Решта були рекомендовані для утвердження райкому партії⁷.

Парторганізація заводу «Донсода» на 1 січня 1924 р. складалася з 43 членів партії та 28 кандидатів у члени. На 25 серпня того ж року — 43 члена і 110 кандидатів⁸. Отже, цифра, названа в розглядуваному документі, є помилковою. Зустрічаються в ньому й інші неточності. Так, говориться, що на 9 лютого 1924 р. у Лисичанську в партію вступило 300 чол. Водночас у газеті «Правда» від 2 лютого 1924 р. повідомляється про 300 заяв (підкреслено нами. — В. С.). Послаючись на джерело⁹,

¹ Присяга на верность: Сб. документов.— Донецк, 1977.— 199 с.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 3, с. 12—16.

³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 94, оп. 1, спр. 188-а, арк. 45. Загальна кількість працюючих на заводі на 1 лютого 1924 р. становила 2342 чол. В основних цехах працювали тільки 53% робітників, решта — в підсобних (будівництво, охорона, обслуговуючий персонал, кооператив «Красный химик»). 1072 робітники мали власні будинки й особисті господарства (проживали в навколишніх селах). 350 чол.— молодь, у тому числі 126 чол. до 14 років, 284 чол.— ІТП та службовці (ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 16, спр. 1450, арк. 167—196).

⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 94, оп. 1, спр. 188-а, арк. 49—50 зв.

⁵ Там же, арк. 103.

⁶ Подов В. И. Донсода: Очерк истории Донецкого ордена Ленина содового завода имени В. И. Ленина.— Донецк, 1969, с. 62. У зв'язку з цим неточним, на нашу думку, є твердження О. А. Курдюмової про те, що «на найбільшому хімічному заводі «Донсода» всі робітники повністю виявили бажання вступити в партію» (см.: Курдюмова Е. А. Донбасс на подъеме.— Донецк, 1976, с. 95).

⁷ Підраховано за: Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 94, оп. 1, спр. 188-а, 232.

⁸ Там же, арк. 241.

⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 21, арк. 33.

саме про 300 заяв пишуть Г. Я. Пономаренко, О. К. Соколова, О. А. Курдюмова¹⁰.

Викликає сумнів ще одна цифра — кількість робітників, прийнятих у партію під час ленінського призову в Луганському окрузі. В розглядуваному документі вказується, що на 9 лютого 1924 р. там було прийнято в партію 2200 чол. Однак лише до 15 квітня Луганський округком, розглянувши 2744 заяви, затвердив кандидатами в члени партії 2657 чол., з яких 2605 були зайняті безпосередньо на виробництві¹¹. Виникає питання: чи мав можливість округком до 9 лютого 1924 р. прийняти в кандидати 2200 чол., якщо до 15 квітня було прийнято 2657 чол.? На нашу думку, ні.

В розглядуваному документі наводяться дані щодо прийому в партію робітників трьох округів Донбасу: Бахмутського, Луганського, Юзівського. Вказується, що загальна кількість прийнятих в партію становила 7 тис. чол. Разом з тим, 8 лютого 1924 р. газета «Кочегарка» повідомляла про те, що в цих округах було подано 6,6 тис. заяв, причому більша їх частина (близько 4 тис.) надійшли з 22 січня по 1 лютого. Отже, і в цьому випадку спостерігається невідповідність у цифрах.

Нарешті, слід відзначити, що для проведення ленінського призову в партію ЦК РКП(б) встановив термін — з 15 лютого до 15 травня (згодом цей строк був продовжений до 1 жовтня 1924 р.)¹². До 15 лютого партійні комітети Донбасу не могли здійснити роботу по прийому в партію в таких значних розмірах, як це вказується в розглядуваному документі (майже 11 тис. чол.).

З усього вищевикладеного можна зробити висновок: у досліджуваному документі йдеться не про кількість прийнятих у партію, а про подані заяви. Щодо відомостей, що потрапили в документ, то вони залишаються на совісті невідомого кореспондента, який дав матеріал у газету.

Доречно у зв'язку з цим назвати ще кілька цифр, що посередньо підтверджують наше припущення. На 1 березня в Донбасі було враховано 18 тис. заяв з проханням про прийом у партію, на 15 березня — 19 825¹³. У ході ленінського призова Донецька губерньська партійна організація зросла в 1,5 раза і на 1 жовтня 1924 р. налічувала 31 529 комуністів¹⁴. Всього в Донбасі за 9 місяців 1924 р. було прийнято в партію 16 740 чол. (по Україні — 31,5 тис.).

В. М. СОКОЛОВ (Одеса)

¹⁰ Пономаренко Г. Я. Коммунисты Донбасса в борьбе за социалистическую индустриализацию. 1926—1929. Киев—Донецк, 1979, с. 44; Соколова Е. К. Историческое значение ленинского призыва в РКП(б).— М., 1975, с. 23; Курдюмова Е. А. Указ. соч., с. 95.

¹¹ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации.— К., 1979, с. 171.

¹² История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1970, т. 4, кн. 1, с. 317.

¹³ Спутник партийного работника Донбасса: Орган Донецкого губкома КП(б)У, 1924, № 4, с. 38.

¹⁴ Там же, № 19, с. 26.

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ НАУКОВИЙ СЕМІНАР «ДРУЖНІ ЗВ'ЯЗКИ ТРУДЯЩИХ ЗАКАРПАТТЯ І СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ»

Відповідно до плану прикордонних дружніх зв'язків Закарпатської (УРСР) та Східнославацької (ЧССР) областей, 3—4 жовтня 1983 р. відбувся науковий семінар на тему «Дружні зв'язки трудящих Закарпаття і Східної Словаччини: історія і сучасність». В його роботі взяли участь науковці Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (ІСЕПЗК) та його Ужгородського відділу, вчені Кошицького інституту суспільних наук Словацької Академії наук, викладачі Ужгородського і Кошицького університетів, працівники Закарпатського обкому Компартії України й Східно-Словацького крайкому Компартії Словаччини.

Семінар, який розпочався в Ужгороді, відкрив завідуючий Ужгородським відділом ІСЕПЗК АН УРСР, канд. істор. наук Г. І. Шманько.

У вступному слові секретар Закарпатського обкому Компартії України М. М. Семенюк відзначив актуальність семінару, мета якого — аналіз проблем розвитку дружніх зв'язків трудящих Закарпатської області й Східно-Словацького краю.

Наступного дня робота наукового семінару продовжувалася в Земплінській Ши-

раві (ЧССР). Його відкрив директор Інституту суспільних наук Словацької академії наук Ю. Бришкарь. З вступним словом до учасників семінару звернувся секретар Східнославацького крайкому Компартії Словаччини Р. Благо.

На засіданнях було заслухано доповіді, присвячені висвітленню історії дружніх зв'язків трудящих цих районів. Зокрема, розглядалися такі питання, як участь трудящих Закарпаття у русі міжнародної пролетарської солідарності, виникнення та діяльність Союзу дружби з СРСР у Східній Словаччині, боротьба трудящих Закарпаття і Східної Словаччини проти фашизму і війни.

Значна увага приділялася проблемам розвитку дружніх зв'язків цих регіонів на сучасному етапі — співробітництву в галузі економіки, культури, науки, освіти, інтернаціональному соціалістичному змаганням як новій формі виробничих відносин споріднених колективів Закарпаття і Східної Словаччини.

Учасники семінару прийняли рішення поглибити наукові дослідження зв'язків трудящих Закарпаття та Східної Угорщини.

С. І. МІТРЯЄВА (Ужгород)

XIV ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ СРСР І ЧССР

25—28 жовтня 1983 р. в Одесі на базі Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР відбулося XIV засідання Комісії істориків СРСР та ЧССР. Радянську делегацію, в складі якої були вчені-історики з інститутів слов'янознавства і балканістики АН СРСР, історії СРСР АН СРСР, соціологічних досліджень АН СРСР, етнографії АН СРСР та історії АН УРСР, очолив акад. АН УРСР П. Т. Тронько, а чехословацьку — перший заст. директора Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПЧ, д-р істор. наук, проф. І. Кремпа. До її складу ввійшли науковці інститутів марксизму-ленінізму ЦК КПЧ, чехословацької та загальної історії ЧСАН, етнографії САН, історичних наук САН.

XIV засідання Комісії відкрив голова радянської частини акад. АН УРСР П. Т. Тронько. Він відзначив значний вклад учених-суспільствознавців у розвиток та зміцнення братерських зв'язків

трудящих СРСР та ЧССР, підкреслив важливість координації наукових досліджень в галузі історії, а також вивчення найважливіших актуальних соціально-політичних проблем у світлі рішення XXVI з'їзду КПРС і XVI з'їзду КПЧ.

У своєму виступі голова чехословацької частини Комісії І. Кремпа підкреслив єдність ідейно-теоретичних поглядів учених обох країн, наголосив на необхідності постійно зміцнювати братерську дружбу між народами наших держав.

25—26 жовтня відбулася наукова конференція на тему: «Соціально-політичні та економічні наслідки соціалістичних та революційно-демократичних перетворень в СРСР та ЧССР». Було заслухано 16 доповідей та повідомлень, 6 учених виступили в дискусіях. Вони розглянули такі проблеми: «Соціалістичне перетворення сільського господарства в СРСР та його розвиток на сучасному етапі» (д-р істор.

наук І. М. Волков); «Питання про заключний етап чехословацької земельної реформи й перехід до соціалістичного кооперування села» (акад. ЧСАН і САН С. Цамбел); «Інтернаціональний досвід співробітництва соціалістичних країн у галузі сільського господарства. На матеріалах, які підтримують дружні зв'язки областей СРСР та ЧССР» (чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова); «Соціально-обличчя життя словацького села» (чл.-кор. САН Б. Філова); «Соціалістичні аграрні перетворення та соціальні зміни, що сталися у радянському селі» (д-р філософ. наук В. І. Староверов); «Соціалістичні перетворення та соціально-класові зрушення у чехословацькому селі в період будівництва основ соціалізму» (канд. істор. наук Д. Слезак); «Суспільно-політичне життя радянського села в умовах розвинутого соціалізму» (д-р істор. наук І. Є. Зеленін).

«Матеріально-технічна база словацького сільського господарства на етапі будівництва соціалізму» — таку тему обрав для свого виступу канд. істор. наук М. Барновський. Було розглянуто проблеми: «Розвиток колгоспної демократії на сучасному етапі» (д-р істор. наук П. П. Паченко); «Використання радянського досвіду в ході соціалістичного перетворення

чехословацького села» (д-р істор. наук Ч. А. Морт); «Соціальна структура радянського села в умовах розвинутого соціалізму» (д-р істор. наук Ю. О. Курносов); «Деякі проблеми перетворення сільського господарства в європейських соціалістичних країнах (соціально-економічні аспекти)» — (канд. істор. наук Т. О. Покивайлова); «Соціально-професійне обличчя працівників сільського господарства СРСР» (канд. філософ. наук Х. І. Арст); «Соціально-культурне обличчя сучасного радянського села» (канд. істор. наук В. М. Шамшуров) та інші.

28 жовтня відбулося заключне пленарне засідання Комісії істориків СРСР та ЧССР. На ньому було розглянуто науково-організаційні питання, які стосуються діяльності Комісії та підготовки до її чергового, XV засідання. Було також заслухано інформацію акад. АН УРСР П. Т. Тронька, який розповів про наслідки роботи IX Міжнародного з'їзду славістів. Чергове засідання Комісії має відбутися в 1984 р. у ЧССР. Тема — 40-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною, участь у боротьбі з гітлерівськими загарбниками трудящих СРСР та ЧССР.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ М. Р. ПЛЮЩЕМ

27 жовтня 1983 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії АН УРСР відбувся публічний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником відділу історії розвинутого соціалізму Інституту історії АН УРСР М. Р. Плющем на тему: «Вклад робітничого класу Української РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (50—70-і роки)».

Офіційні опоненти д-ри істор. наук, проф. В. Є. Полетаєв (Інститут історії СРСР АН СРСР), В. О. Романцов (Київський технологічний інститут легкої промисловості), А. В. Санцевич (Інститут історії АН УРСР) дали позитивну оцінку дослідженню М. Р. Плюща.

В обговоренні дисертації взяв участь

д-р істор. наук, проф. А. В. Лихолат (Інститут історії АН УРСР), який, високо оцінивши дисертацію М. Р. Плюща, підкреслив її актуальність і практичну цінність.

У відзивах на дисертацію й автореферат М. Р. Плюща, надісланих Інститутом суспільних наук АН УРСР, Київським, Донецьким і Харківським держуніверситетами, д-ром істор. наук В. С. Лельчуком (Інститут історії СРСР АН СРСР), Київським педінститутом ім. О. М. Горького, дано позитивну оцінку дослідженню.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження М. Р. Плющу вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

НОВІ КНИГИ

- Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. Т. 14. Апрель 1981 г. — декабрь 1982 г. — М.: Политиздат, 1983. — 703 с.
- Всегда — в строю!; Встреча в ЦК КПСС с ветеранами партии 15 августа 1983 года. — М.: Политиздат, 1983. — 48 с.
- Балканистика в Украинской ССР: Библиогр. указ., 1917 — 1980. — К.: Наук. думка, 1983. — 240 с.
- БЕЛОКОНЬ К. Ф. В пылающем небе: Докум. повесть. — Харьков: Прапор, 1983. — 264 с.
- Бойківщина: Іст.-етногр. дослідження. — К.: Наук. думка, 1983. — 304 с.
- БОРИСОВ А. Ю. СССР и США: союзники в годы войны, 1941—1945. — М.: Междунар. отношения, 1983. — 286 с.
- ВАРГАТЮК П. Л., ШМОРГУН П. М. Второй съезд РСДРП и его историческое значение. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 157 с.
- ВЕТРОВ А. В. СССР — Франция: современное экономическое сотрудничество. — М.: Междунар. отношения, 1983. — 92 с.
- Вспомним всех поименно: Воспоминания оставшихся в живых участников «Молодой гвардии» о своих товарищах по подполью. — Донецк: Донбас, 1983. — 104 с.
- ГАРНИЛОВ Л. М. Солдатские комитеты в Октябрьской революции: Действующая армия. — М.: Наука, 1983. — 222 с.
- XXVI съезд КПСС: актуальные проблемы коммунистического строительства. — К.: Вища школа, 1983. — 287 с.
- ІХ Міжнародний з'їзд славістів: Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. Доповіді. — К.: Наук. думка, 1983. — 311 с.
- Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 4. Кн. 2. Декабрь 1943 г. — май 1945 г. — М.: Наука, 1983. — 472 с.
- З історії міжслов'янських зв'язків: [Збірник наук. праць]. — К.: Наук. думка, 1983. — 165 с.
- ЗАДАРНОВСКИЙ Б. Б. Ленинская теория и практика решения национального вопроса в СССР. — М.: Мысль, 1983. — 80 с.
- ЗАМЛИНСКИЙ В. А., МЕЛЬНИЧЕНКО В. Е., ПАНИБУДЬЛАСКА В. Ф. Ленинская политика интернационализма. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 189 с.
- ЗАМЯТИН Л. М. Борьба КПСС за претворение в жизнь Программы мира. — М.: Знание, 1983. — 80 с.
- История рабочего класса развитого социалистического общества: Исторический анализ. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — 185 с.
- История Украинской ССР: в 10-ти т. Т. 4. Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма [XIX в.]. — К.: Наук. думка, 1983. — 674 с.
- КОРАБЕЛЬСКИЙ Г. А. Десантники: Очерки. — Симферополь, Таврия, 1983. — 144 с.
- КПСС — партия пролетарского интернационализма. — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1983. — 295 с.
- КУЗНЕЦОВ Б. И. На Киевском направлении: К 40-летию освобождения Киева. — М.: Знание, 1983. — 64 с.
- КУЗНЕЦОВ К. А. Ведущая сила строительства коммунизма: Деятельность КПСС по повышению социальной активности рабочего класса в условиях развитого социализма, 1966—1976 гг. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — 144 с.
- МАРГОЛИС Ю. Д. Т. Г. Шевченко и Петербургский университет. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — 152 с.
- МИЛЮКОВА В. И. Отношения СССР — ФРГ и проблемы европейской безопасности, 1969—1982 гг. — М.: Наука, 1983. — 303 с.
- МИХАЙЛОВ В. А. Формирование интернационалистического сознания: Деятельность КПСС по формированию и углублению интерн. сознания трудящихся зап. обл. Украины [1939—1981]. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1983. — 263 с.
- Народное хозяйство социалистических стран в 1982 году. Сообщения стат. управлений. — М.: Финансы и статистика, 1983. — 165 с.
- Народное хозяйство СССР в 1982 г.: Статист. ежегодник. — М.: Финансы и статистика, 1983. — 574 с.
- ПАДЖЕВ М. Через всю войну. — 3-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1983. — 319 с.
- Первое сербское восстание 1804—1813 гг. и Россия. Кн. 2. 1808—1813 гг. — М.: Наука, 1983. — 398 с.
- ПЕТРЕНКО П. Т. За отчий дом. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 254 с. — (Мемуары).
- Радянське Прикарпаття, 1959—1975: Документи и материалы. Т. 2. — Ужгород: Карпати, 1983. — 213 с.
- Ровно — 700 років, 1283—1983: Зб. документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1983. — 198 с.
- Рождение КПСС. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1983. — 134 с.
- РОСЛЫЙ И. П. Последний привал в Берлине. — М.: Воениздат, 1983. — 303 с. — (Военные мемуары).